

# Малкъар жазыучуланы суратлау-адабият, жамауат-санат журналлары

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 6 (166) ноябрь – декабрь 2012

Учредительле –

КъМР-ни СМИ эм жамауат бла дин биригиулени  
министерствосу эм жазыучуларыны Союзу



Баш редакторну орунунда  
Додуланы Аскер

Редколлегия:

Бепайланы Муталип  
Гадийланы Ибрагим  
Гуртуланы Салих  
(бёлюмню редактору)  
Ёлмезланы Мурадин  
(жууаплы секретарь)

Зумакъулланы Танзиля  
Мызыланы Къаншаубий  
Созайланы Ахмат  
Толгъурланы Зейтун  
Хубийланы Назир  
Шауаланы Хасан

**ЭЛБРУС  
МИНГИ ТАУ**

НАЛЬЧИК – 2012



## АДАБИЯТЫБЫЗДА КЪЫЙЫНЫ УЛЛУДУ

Залийханланы Жанакъайыт чыгъармачылыкъ ишге - адабиятха жыйырманчы ёмюрню 30-чу жылларында битеудуния тарыхда, къыралда уллу социальный-экономика, жамауат-политика эм маданият тюрлениуле бола тургъан алаамат кезиуде келгенди.

Къабарты-Малкъарда билим эмда маданият жаны бла жангырыугъа бла кётюрлюуге - ёсюуге кёлленип, къанатла битгенча болуп, Жанакъайыт бу ишге иги да жашлай къатышып

башлагъанды. Ол жыллада жаш, фахмулу адамла, къыралны аллында салынган проблеманы тарых жаны бла магъаналылыгъын терен ангылап, ана тиллеринде жазма адабиятны къураугъа уллу кёл салып, кёп хайырлы иш этгенди. Отузунчу жылланы тёлсююню келечилери жазмасы болмагъан малкъар халкъны суратлау адабиятын айнытыуну къурауну къолгъа тынгылы алгъандыла. Ала терен, кечеги къарангы тарда жол жарытхан от чыракъла болгъандыла. Халкъыбызны жазуучуларыны бла назмучуларыны биринчи тёлсююню маданиятыбызны тарыхыны аллында чексиз уллу къыйыны да ма андады. Залийхан улу бла бир кезиуде жашагъан тёлнюю адамлары жазуучулукъ ишге – чыгъармачылыкъгъа деменгили кюч бла киришгенди. Ала уа была эдиле: Шахмырзаланы Саид, Гуртуланы Берт, Отарланы Керим, Къулийланы Къайсын, Этезланы Омар, Будаиланы Азрет, Хочуланы Салих, Кациланы Хабу, Гыттыуланы Максим, Макытланы Сафар, дагъыда башхала.

Ол а малкъарча гитче халкъны ниет жашауунда бир заманда да болмагъан уллу учунуулукъ бла къолгъа алынган, элия жарыгъыча, бир алааматлыкъ иш эди. Аланы чыгъармачылыкларыны хайырындан малкъар адабият битеусоюз суратлау адабиятны орбитасында, артда уа дуня орбитада кесини жерин тапхан эди. Ол малкъар халкъны тарыхында деменгили, социокультура феномен эди.

Халкъыбызны махтаулу жашларындан бири Жанакъайытны чыгъармачылыгына ма ол кёзден къараргъа керекди. Залийхан улу кеси жашагъан, тарых магъананы тутхан кезиуню феномениди, энчи белгилеп айтырча адамыды. Аллаила кеси халкъларыны ёхтемликлеридиле.

Жазуучу эмда поэт хар неден да уллу ангылауу болгъан терен билимли, оюмлу, уллу культурасы болгъан, огъурлу, кесин бирсиледен ёрге салмагъан, ариу къылыкылы, адепли, кимни да кесине тарта, кесин суйдюре билген, бетини ышаргъанлай тургъан сыфаты башхаланы да жарытхан, уллу гуманист эди. Халкъны эсинде да ол тюз алайлай къалгъанды.

Поэт халкъда айтылгъан акъыллы сёзлени, бурун заманладан бери

келген нарт сёзлени, афоризмлени чыгъармачылыкъ ишинде уста хайырланганды. Ол халккыбызны ёмюрледен бери келген этнокультура төрелерин сакълагъан эмда жайгъан адам эди. Аны жазыу этиучю дефтерчиклери-блокнотлары халккыны акъыллы сёзлерини энциклопедиясыды дерча эдиле. Ала миллетни этнокультурасы бла байламлы оюм этиуде уллу магъананы тутаргъа боллукъдула.

Бек жаш заманындан окъуна ол кимни да кесине жууушдура, тарта билген, ариу тилли эмда суюдюмлю адам болгъанды. Кесини тенглерине, къайда да бирге ишлеген негерлерине уллу хурмет этгенди, сый-намыс бергенди, бийик культуралы инсан эди. Аны алайлыгын кёп тюрлю архив материалладан да кёрюрге боллукъду: юбилейле бла байламлы ишледе сёлешиулеринден, эсгериулеринден, андан алгъа жашагъан тенглерин бла шуёхларын эсгериуге аталгъан статьяладан.

Залийхан улу кёп ишлегенди, арий-тала билмегенди, кёп окъугъанды, аны хар неден да уллу ангылауу, терен билими болгъанды. 1957-1996 жыллада ол малкъар эм къабарты поэтлени бла жазычуланы чыгъармачылыкъларыны юсюнден кёп адабият-критика статьяла жазгъанды. Поэтни кесини юй архивинде ала алтымышдан да озадыла. 50-60-чы жыллада малкъар адабиятта литература критиканы бла литературоведенияны мурдорун бек биринчи салгъанладан бири да ол болгъанды.

Жанакъайыт Кацийланы Хабуну хапарларыны бла повестьлерини бир томлугъуна бла «Тамата» деген романына, Этезланы Омарны «Къанлы той» деген пьесасына, Шахмырзаланы Саидни «Танг аласында» деген повестине, Балаланы Османни «Акъ къая артында», «Тейри кылыч» деген хапарларына рецензияла жазгъанды, Боташланы Иссаны «Татаркъан» деген драмасын, жаш авторла Шауаланы Хасанны, Гулаланы Баширни хапарларын, Созайланы Ахматны назмуларын тинтип, кесини оюмун айтханды. Къабартылы жазычу Мухамед Кармоковну «А тополя все растут» деген романына, «Шёндюгюлю къарачай-малкъар тилни ангылатма сёзлюгюне», «Къабарты-малкъар АССР-ни шахарларыны бла эллерини очерклерине» рецензияла жазгъанды.

Кёчгюнчюлюкню жылларында Залийханланы Жанакъайыт Къыргызстанны Компартиясыны китап басмасыны директору болуп ишлегенди эмда уллу намысы жюрюгенди. Кёчюрюлген халкъланы барысыны да арасында ол бек уллу къуллукъда ишлегенди. 1947 жылда Къыргызстанны Компартиясыны Ара Комитетини биринчи секретары И. Разаков къол салгъан къагъыты бла аны Москва, Ленинград, Къазан шахарлагъа 28 кюннге командировкагъа ийгендиле.

Кёчгюнчюлюкню жылларында халккыбызны бек билимли интеллект къаууму Къыргызстанны ара шахары Фрунзеде бла ол областьда жашагъанды. Ала Къулийланы Къайсын, Отарланы Керим, Хутуйланы Ханафий, Залийханланы Жанакъайыт, Уяналаны Чомай, Макъытланы Сафар, Къулбайланы Мухажир, Цораланы Магомет, дагъыда башхала эдиле. Ала барысы да малкъар халккыны туугъан журтуна къайтарыуну юсюнден оноу этиуде баш магъананы тутхандыла. Бу алаамат къауумну бу иште кыйыны бир да болмагъанча уллуду.

Былайда бир затны айта, белгилей кетерге тийишлиди: 1956 жылда



*Солдан онгнга: Гуртуланы Берт, Залийханланы Жанакъайыт эм Кациланы Хабу*



*Солдан онгнга: Залийханланы Жанакъайыт, Алиев Умар Баблашевич  
эм Аппаланы Аскер*



*Къайсын  
Жанакъайыт бла*



*Солдан оннга: Залийханланы Жанакъайыт юй бийчеси Фатима бла.  
Кацланы Хабу, Макитланы Сафар*



*Солдан оннга: Къулбайланы Мухажир, Залийханланы Жанакъайыт, Кауфов Хачим,  
Созайланы Мустафа, Гуртуланы Салих, Хутуйланы Ханафий.  
Кязимни къабырын ата журтуна келтирген кюн*

не кырачайлыладан, неда чеченлиледен бла ингушлуладан, малкыар интеллигенцияны адамлары болмаса, ол заманда КПСС-ни Ара Комитетини Биринчи секретары Никита Сергеевич Хрущёвну атына законсуз кёчюрюлген халкылары туугъан жерлерине кыайтарыуну юсюнден вoпросха кыраууну юсюнден бири да кыагъыт жазмагъанды. Ол затланы барысы да малкыар халкыны этнический сезимини ёсююнде магъаналы жерни алгъандан сора да, миллет сезимини кыуралыуунда да уллу магъананы тутхандыла.

Юч адамны – Залийханланы Жанакъайытны, Уяналаны Къанаматны, Цораланы Магометни письмо бла Москвагъа жиберирге оноу этилген эди. Залийханланы Жанакъайытны башчылыгъында делегация Москвагъа КПСС-ни Ара Комитетине кетерни аллында Фрунзеде жыйылыу бардырылгъанды. Анга районладан келген адамла, студентле да кыатышхандыла. Ол заманда мен Кыргыгъызстанны кыырал университетини ючюнчю курсунда, Боллуланы Ануар а Фрунзеде Скрыбин атлы эл мюлк институтда окъуй эдик.

Залийхан улу башчылыкъ этген делегациягъа КПСС-ни Ара Комитетини секретары Л.И. Брежнев кесини ишчи кабинетинде жарыкъ тюбегенди. Жанакъайыт малкыар халкъ ата журтуна кыайтыргъа термилгенини, таулула тауласыз жашаялмазлыкыларыны юсюнден тынгылы айтханды. Леонид Ильич анга эс буруп, иги тынгылагъандан сора, былай дегенди: «Сизни халкыгъызда патриотизм эмда туугъан жерине суймеклик сезим сакъланнганы бек аламатды. Мен сизни ариу тауларыгъызны, бийикден энишге салынып тургъан сейирлик кыялары бла тарларыгъызны билеме. Мындан бир ненча жыл алгъа Кисловодскеде солугъанма. Казмахов манга Приэльбрусьяны, Чирик кёлни, Чегем чучхурланы, гюл бахчалача, ариу кырдыкла, биченликле ёсген бийик тау жайлыкыларыгъызны кёргюзтгенди. Ол Кыабарты Республиканы Министрлерини Советини Председатели болуп ишлегенди. Кертиси бла да ол жерле тамашалыкыдыла. Алада малчылыкыны айнытыргъа уллу онгла бардыла. Сиз айтханча, малкыарлыланы ата-бабалары бурун заманладан бери да мал тутуп жашагъан адамладыла.»

Бу тюбешиуде тынгылы эмда ачыкылыкъ бла сёлешуюн Леонид Брежнев бу сёзле бла бошагъанды: «Бусагъатда Никита Сергеевич кыырал жумуш бла Польшадады. Бу ишге мен кесим оноу эталлыкъ туйюлме, сизни бла бу сёлешууюбюзню юсюнден, малкыар халкъ туугъан журтуна кыайтыргъа суйгенини юсюнден мен анга тынгылы айтырыкъма, письмогъузну да берликме».

Былайда Л.И. Брежнев делегацияны тилегине уллу эс буруп тынгылагъанын, халкыбызны арха кыайтарыуну юсюнден вoпросну тамамлауда аны да уллу кыйыны болгъанын айтыргъа керекди. Кыырал башчыгъа письмону магъанасын, анда айтылгъан затланы барысын да ол билдиргенди, малкыар халкъ аны ючюн анга ыспас этгенлей тургъаны да анданды.

Совет Союзну Коммунист партиясыны Ара Комитетини Президиумна 1956 жылда 23-чю июнда берилген письмону копиясында

Залийхан улуну кюлу бла былай жазылганды: «1956 жылда 23-чю июньда адамла кюл салган кюшагы бла бирге жолдаш Брежнев Леонид Ильични кюлуна тутдурулганды».

Залийханланы Жюнюсю жашы Жанакъайыт поэт, прозаик, литературовед болгандан сора да, уллу жашау сынауу болган белгили жамауат-политика кюллукучу эди. Отузунчу жыллада ол педрабфакны бошаганды, андан сора уа Москвада редакторланы хазырлаган курслада окыганды, республикалы китап басмада ишлегенди. Уллу Ата журт урушну жылларында партияны Черек райкомуну биринчи секретары болганды. Кёчгюнчюлюкню жылларында Кыйргызыстанны кыйрал педагогика институтуну филология факультетини орус тил эм адабият бёлюмю бошаганды. Ол жазычуладан бла поэтледен кёплери бла байламлык жюрютгенди. Анга Москвадан бла Ленинграддан, Фрунзеден, Курган, Махачкъала, Баку шахарладан, Башкириядан, Украинадан, Прибалтикадан, Якутиядан письмола келгендиле. Бу архив материалла Жанакъайыт огъурлу, кыйгырыулу эмда кюнаккыны сюйген адам болганын кёргюзтедиле.

Аны юйюню эшиклери кюнаклагга не заманда да ачык эдиле. Чингиз Айтматов, Мустай Карим, Наби Назри, Давид Кугультинов, Абдижамиль Нурпеисов, Левон Мкртчян, Расул Гамзатов, Ростовну кыйрал университетини ректору Юрий Жданов, тилманчла-кёчюрюучюле Семён Липкин, Лариса Лебедева, Яков Серпин, Владимир Пархоменко, дагыда башхала поэтни юйюнде кюнаккыда болгандыла.

Залийханланы Жанакъайыт «Тау кышла», «Жанган жюрекле», «Элбрусну жулдузу» деген романланы, хапарланы, пьесаны, адабият-критика статьяланы эмда назмуланы авторуду. Аны ниет байлыгыбызда-маданиятыбызда уллу кыйыны барды, романтизмни мурдорун салганладан бири да олду, адабиятыбызны классигиди. Жазычуну чыгармалары адабиятыбызны алтын фондуна киргендиле. Залийханланы Жанакъайытны аты кюшулмаганлай, малкыар адабиятны кёз аллынга келтирирге кыйынды.

**ЭФЕНДИЛАНЫ Салих,**  
*философия илмуланы доктору, профессор.*



## ЭРЛИКНИ ЭМ СЮЙМЕКЛИКНИ ЮСЮНДЕН

Залийханланы Жанакъайыт (Залий) малкъар халкъны ахшы уланларындан бири эди. Аны таныгъанла, эллилери, ахлулары биргесине ишлегенле, къалам нёгерлери не заманда да Жанакъайытны атын дайым иги бла сагъынадыла.

Кёндеденде жетижыллыкъ школну бошагъандан сора, Жанакъайыт, Нальчик шахарда устазла хазырлагъан рабфакга кирип, анда юч жыл окъуп, урунуу жолун малкъар тилде чыкъгъан газетде башлагъанды. Бир ауукъдан, 1938 жылда, Залийге жаланда 21 жыл болгъанда, аны Къабарты-Малкъар китап басманы баш редакторуну къуллугъуна тийишли кёргендиле, 1941 жылда уа КПСС-ни Нальчик шахар комитетини секретарына айыргъандыла.

Урушну заманында уа Залийханланы Жанакъайытны, бир-бир жамауат къуллукъчуланыха, урушха алмай, мында къойгъандыла. Аллай адамла душманнга къажау партизан кюреш къурааргъа керек эдиле. Аланы партия салгъан борчлары алай эди. Залий, мында къалып, партизан отрядны къурауаргъа, къырал къагъытланы, колхоз-совхоз ырысхыны Тау Артына ётдюрюуге уллу юлюш къошханды.

1943 жылда уа, немециле мындан кетгенден сора, Залийхан улуну Черек райкомну биринчи секретарыны къуллугъуна салгъандыла. Ол заманда уа анга жаланда 26 жыл бола эди! Ол кезиуледе къыралны атындан кёп аманлыкъчы ишле этилгендиле. Билесиз, кёп жылланы Сауту бла Глашлары деген эллени адамларын совет аскерчиле къыргъанларын ачыкъ айтыргъа жарамай тургъанды. Анда ол болмагъанча кюйсюз ишле къалай этилгенлерин иги билген Залийге бютюнда къыйын эди: ол ачылыкъ не заманда да кесин билдиргенлей, Залийни ёмюрюнде кетмеген жүрек жарасы болгъанлай къалгъанды.

1944 жылда Залийханланы Жанакъайыт, миллетини бир адамыча, кёчгюнчюлюк къыйынлыгъын сынагъанды. Жарашыулу, адежли, билимли Залий киши жери Къыргъызда да бир къауум къуллукълада ишлегенди: Къыргъыз къырал басманы директоруну экинчиси, артда уа, 50-чи жыллада, Къыргъыз ССР-ни Министрлерини Советини типографиясыны директору болуп.

Жанакъайыт малкъар адабиятха аны къуралыу жылларына келгенди. Ол, биринчи совет власть келтирген жангы жашауаргъа къууанып, аны юсюнден назмула жазгъанды. Жанакъайытны тёлсю бизни культурабызны, адабиятыбызны да айныу жолун белгилегенди. Ала Шахмурзаланы Саид, Гуртуланы Берт, Хочулану Салих, Отарлану Керим, Къулийлану Къайсын, Будаиланы Азрет... ариу ниетли, таза жүрекли, халал адамла эдиле. Аланы ахшылыкъларындан малкъар адабият битеудуния жолларына чыкъгъанды.

Залийханланы Жанакъайыт не жаны бла да билимли адам болгъанды. Ол жазыучулукъ ишинде тарых билимни, фольклорну, этнографияны да хайырланганды. Аны туугъан жерине, аны адамына суймеклиги хар жазгъан затында энчи жерни алады. Сёз ючюн 1946 жылда кёч-



гюнчюлюкде жазгъан «Тансыкъ болама» деген назмусунда Залий былай айтады:

Салам санга, салам,  
Мени туугъан элим,  
Кёрге тансыкъ болама,  
Мудахды жаш кёлюм...  
Тансыкълайма жүрекден  
Акъбаш тауларынгы,  
Сууукъ сууларынгы,  
Субай тереклеринги,  
Кёк биченликлеринги...

Тансыкълыкъны мудахлыгъы кыйнагъанны дарманы эсгериуле болуучусун барыбыз да сынагъанбыз. Назмуну ахырына жаш поэтни кёлю кётюрюледди – ол элинде баргъан тойну эсине тюшюредди.

Алдагъы назмудан сора он жыл озуп, Кёнденден элинде Жанакъайыт башха назму жазгъан эди:

Анагъа бала кибик, татлыды  
Адамны туугъан эм ёсген жери,  
Тансыгъын киши да алалмайды,  
Бери ненча келсе да кёп кере.

Туугъан топурагъымда жатаргъа,  
Да, мен хазырма мында ёлюрге!  
Эркин эт жаланда танг атаргъа  
Айланып, хар жеринги кёрюрге!

Бахсан бойнунда, Чегем аузунда  
Жангыз бирден сора болмагъанма,  
Гарадан бла агъач кёгетледен  
Алкъа тансыгъымы алмагъанма!

*6 июль, 1956. Кёнденден.*

Жанакъайыт не заманда да кесини туугъан жери бла байламлы болгъанды. Бизни барыбызны да, орамда кёрсе окъуна, тансыкъламай, элибизден, жууукъдан-ахлудан хапар сормай, хапар алмай иймегенди. Биргесине ёсген Хабу Кациев бла, бираз таматаракъ Хочулану Салих бла, Боташланы Исса бла, малкъар халкъны энчи адамы, жигити Сотталаны Адильгерий бла, ала дуниядан кетгинчи, шүёхлукъну жүрютгенлей тургъанды. Кеси заманыны алапат билимли адамы Хочулану Салих кесинден жаш шүёхларына сакъ болгъанды, аланы не жаны бла да таукеллендире келгенди. Жарсыугъа, Салих немец концлагерьде ёлгенин билгенде, Залий да, башха жашла бла биргелей, бек улуу бушуу этгенди. Салихни атын не заманда да иги бла айтханлай тургъанды.

Хабу бла Залий бир бирни багъалагъанча, аллай ариу юлгю тапхан кыйынды. Бютюнда бюгонлюкде. «Къалам къарындаш» деген сёзню керти магъанасын, баям, ала иги ангылай эдиле. Ол себепден болур, бюгон да Жанакъайыт нёгерлерини юсюнден айтхан ариу сёзню окъугъан адам чексиз зауукълукъ табады. Бир бирге иги болгъандан, ариу айтхандан, бир бирни суюгенден ахшы зат а дуния башында алыкъа табылмагъанды.

Жанакъайытдан аллай жылыу келе эди, кимни да кесине тартдыргъан, кимге да эс тапдыргъан. Аныча, элине, журтуна кыйгъыргъан адамла аздыла. Жанакъайытны эски хуржун китапчыкъларында жылдан-жылгъа туугъан элинде, Кёнделенде, школда, башха окъуу юйледе да ненча сабий билим алгъаны, къолай жаны бла не жангылыкъла болгъаны, дагъыда анга кёре, адамны жүрегин къууандырлыкъ затла жазылып турады. Ол сейирлик адам кеси сау заманындача, аны юсюнден жангы билгенибиз, эсгериулерибиз окъуна бизни бюгон да кёп затха юйретедиле. Жанакъайыт шуёхлукъну, Ата журтуна, миллетине суюмекликни, алагъа игилик тежеуню бийик юлгюсюнлей къалгъанды.

Кязимни кесин танып, аны бла бетден-бетге къарап сёлешген, андан дерс алгъан Залий кесин насыплыгъа санагъанды. 1946 жылда, Кязимни ёлгенин эшитип, терен бушуу этип, бу назмуну жазгъанды:

Эсимден кетмез ёлгюнчю, аны  
Таягъына таянып тургъаны,  
Биз жыйылып баргъанда, къууанып,  
Къобуп, кеси патефон бургъаны.

Бизни да тегерегине жыйып,  
Аламат назмуланы тизгени,  
Къайнай тургъан бозаны къуюп,  
Алгъыш этип, къолума бергени.

Аны нюр бети къууанчдан толуп,  
Бизге айтханы, ёрге да къобуп:  
– Жашла, мен къарт болгъанма, хайт дегиз,  
Къыйынды эмда кёпдю ишигиз.  
Бир биригизге иги болугъуз,  
Эркинди сизни барлыкъ жолугъуз...

Ол жыр устабыз эди – Кязим!  
Аламат назмучу эд – Кязим!  
Аны саулай кёрген эки кёзюм!  
Аны махтаргъа жетмейди сёзюм!  
Ансыз бек кыйынды бизге тёзюм!

Дагъыда Жанакъайыт аны юсюнден былай айтханды: «Кязим, таулу халкъыбызны ийнагъы, аны батмаз жарыкъ жулдузу, сюрген баразаны

сабанында алакат чирчикле ёсендиле. Аны 1918 жылда Бахсан къалада басмаланган «Солтан-Хамит» деген китапчыгы биринчи болуп, малкъар жазма адабиятха огъурлу жол ачханды. Бизни жазма малкъар адабиятыбыз Кязимни ол китапчыгындан башланады... Мени акъылыма кёре уа, Кязим жазма къагыты болгъан миллетни ичинде тууса эди, жюз жыл мындан алгъа окъуна аны сыйлы аты дуня адабиятны бек жарыкъ жулдузларыны арасында, чууакъ кюнде сары алтын кибик, жылтырагыгына мен ишек туююлме...»

Уллу адамланы юлгюлеринде уллу адамла ёседиле.

Кёчгюнчюлюкню заманында таулу халкъны билимли жашларыны къаууму – Къулийланы Къайсын, Отарланы Керим, Хутуйланы Ханатый, Залийханланы Жанакъайыт, Уяналаны Чомай дагыда башхала Фрунзе шахарда не аны тийресинде жашагъандыла. Малкъар халкъны Ата журтуна къайтыуунда аланы барыны да юлюшлери барды. Ала жыйылып, къырал таматагъа къагыт жазгъандыла. Жанакъайыт а эки нёгери Цораланы Магомет эм Уяналаны Къанамат бла КПСС-ни Ара комитетини секретары Л. И. Брежнев бла тубешип, малкъар халкъгъа этилген терсликни юсюнден айтхандыла. Алай бла, артха къайтыуу къууанчлы кюнню жууукълашдыргъандыла.

Ата журтубузгъа къайтхандан сора, Залиханланы Жанакъайытны 1957 жылда китап басмагъа тамата этедиле. Бир жылдан а КПСС-ни Совет райкомуну биринчи секретарына айырадыла. 1961 жылда ол къуллукъдан кеси ыразылыгы бла кетип, чыгъармачылыкъ ишге бериледи. «Тау къушла» деген романын жазады. 1963 жылда аны КъМР-ни Радио бла телевидение къырал комитетини таматасыны къуллугъуна саладыла. Пенсиягъа кетгинчи, ол анда тюрю-тюрю къуллукълада ишлеп тургъанды.

Эрттегиле не уллу ишни да башында уллу адамла турургъа керекдиле дегендиле. Малкъар адабият аллай ишледен бири эсе, Жанакъайыт да аланы арасында болгъанды. Тилибизни байлыгъын, аны ариу эшитилиуун къагытха салгъанладан бири эди Жанакъайыт. Ол нарт сёзлени, айтыуланы, жулдузланы, айланы, жылланы атларын кесини энчи къагытларына тюшюрюп, бюгюннге сакълагъанды.

Жанакъайытны тёлую магъаналы тёлую эди. Аны миллетибизге этген жумушлары, жашауну къайсы бетин ачып къарасакъ да, энчидиле. Заман да – энчи, адамы да – энчи.

Таулу халкъ кёчгюнчюлюкден къайтып келгенден сора, Шахмурзаланы Саид, Къулийланы Къайсын, Отарланы Керим, Залийханланы Жанакъайыт, Гуртуланы Берт, Хабу Кадиев, Боташланы Исса, Гыттыуланы Максим эм башхала малкъар адабиятны юзюлген жолун жангыдан ачхандыла. Газет, китап, журнал чыгъарып башлагъандыла. Ол тёлую бир бирге зарлыгы, кюйюкюлюгю болмагъанды. Алагъа бир бирни факътусуна къууанган, жаш тёлую кёллендирген адет эди.

Залиханланы Жанакъайыт жаш заманында жазгъан жырладан бири «Сен ариу» деп алайды. Залийни андан сора да барды жырлары («Шу-ёхуму юсюнден жыр», «Энейланы Магометни жыры», «Республиканы

жыры», «Тюбешиу» д.а.к.). Алай «Сен ариу» деген жыр а халкъ ауу-зунда айтыла кетип, аны ким жазгъаны унутулуп къалгъан жырладан бириди.

Залиханланы Жанакъайыт жазыучу, поэт, жамауат къуллукъчу, керти шуёх, миллетибизни айтхылыкъ жашы эди. Аны атын сагъынганла кеслерини сёзлеринде анга халкъ суйген адам, таукеллиги хорлагъан, игилерибизден бири эди деп да айтадыла. Чыгъармаларында бек баш жигити не заманда да халкъ болгъан жазыучу, халкъы ючюн къайгъыра, жашауун алай ётдюргенди. Кимге да билеклик этерге суйген, кёплени жашау жолгъа тюзетген, жүрегине тюйрелген затланы тарыхда къояргъа итинген ариу адам - Залийханланы Жанакъайыт бизни эсибизде халал, жарыкъ, таукел, оюмлу, эсли таматабызча къалгъанды.

***МУСУКАЛАНЫ Сакинат,  
жазыучу***



## ШАУАЛАНЫ ХАСАН: АНЫ ЧЫГЪАРМАЧЫЛЫГЪЫ



Хар миллетим дей билген инсан аны акъылы-эси бла жашайды. Аз-кѣп болса да, аны ырысхысына, маданиятына юлюшюн кѡшаргъа итинип. Аллай инсан бла ким да ъхтемленип, ыспас этип, анга миллетни уланы кѣреем дейдиле. Ол халкъны атындан айтылгъан, берилген бек уллу махтауладан бириди. Кѣп тюрлю иш-жумуш, къуллукъ бла келеди адамгъа ол насып. Алай миллетни ниет ырысхысыны юсю бла келген уланлыкъ, насып неден да сыйлыды. Бютюнда сѣз искусство бла байламлы.

Халкъла, бир бирлерин танып, билип, шуѣхлукъ жюрюте эселе, ол бек алгъа литература тамырландырып, кюч берген шуѣхлукъ бла ъхтемликди.

Ѣмюрден-Ѣмюрге, тѣлюден-тѣлюге ѣтген, эски болмай, жангыра баргъан ниет ырысхыды ол. Халкъны жүрек чомартлыгъыны, огъурлу-лугъуну кюзгюсю.

Халкъны аллында литератураны борчу чексизди. Сѣз искусствосу онгмагъан, айнымагъан халкъ чыракъсыз жашагъаннга ушар эди, от жагъасында оту ѣчюлгеннге. Айхай, сабан сюрген, мал ѣсдюрген, хуна къалагъан – барысы да махтаугъа тийишлидиле, Къулийланы Къайсын айтханлай, ала Прометей кибикидиле. Болсада миллетге ыспас келтиргенле, миллетни чырагъы жарыкъ жанып тургъанын халкъла кѣрюрча этгенле, литератураны байрагъын бийикге кѣтюрген жазыучула бла потледиле.

Шимал Кавказда малкъар халкъ аз санлы миллет эсе да, ниет ырысхысын къанатландырып, атын айтдыргъан поэтлери бла жазыучулары кѣпдюле. Мечиланы Кязимден бла Къулийланы Къайсындан башлап, Зумакулланы Танзилягъа дери. Отарланы Керимден башлап, Бабаланы Ибрагимге, Табакъсойланы Мухтаргъа дери. Ол жаны бла кесини атын махтау бла айтдыргъан, халкъны литературасыны от жагъасын жандыргъанладан бири Шауаланы Исмаилны жашы Хасанды.

\* \* \*

Хасан эл школда устазлыкъ эте да келгенди. Ана тилибизде басмаланган газетибизге фахму кючюн салгъан белгили журналистди. Бусагъатлада «Минги тау» журналны редакторларындан бириди. 1960 жыллада аны «Кюйген тап», «Ач эшикни – менме» деген китаплары басмалангандыла. Ким биледи, ол эки китап бла чекленип къалса эди Хасан, аты тири, фахмулу журналистча айтылып къальыр эди. Алай табийгъат берген фахмуну кючю уллуду - адамны къанатлы этип, тауланы бийикликлерине, кѣкню кенлигине учундургъан бир затды. Шауаланы

Хасан да кьанатларын терк керип, бир бири ызларындан «Жерни кёзле-ри», «Ыйыкны ахыр кюню», «Бир жашауну минг бети», «Ит жыйын», «Асият», «Тузакъ», «Огъары Чат» деген повестьлерин бла романларын жазып, басмалайды. Бири биринден иги, бири биринден суратлау жаны бла бийик десек да, тюз кесамат этерикбиз.

\* \* \*

Хасанны фахмусуна багъа биче, аны Шимал Кавказда кишиге ушатмагъан энчилигин сагъынмасагъ, кесаматыбыз учхара болур эди. Онбеш-жыйырма жылны ичинде суратлау чыгъармалагъа кёз къарам тюрленнгенди. Алгъын махталып тургъанла ыспассыз болгъандыла, сё-гюлгенле, литератураны тарыхына кёшулмагъанла уа махталырдан кьалмайдыла. Ол кыралны саясаты, идеологиясы тюрленнгени бла байламлыды. Совет саясатны айтханындан чыгъалмагъанла бююнледе ашыгып, къараны акыгъа, акны къарагъа алышындырадыла. Болса-да аллай чыгъармаланы ёмюрлери кысхады. Шауаланы Хасаннга бет алышындырыуну азабы жетмегенди. Нек дегенде, ол кырал саясатха кёз-бауланып жазмагъанды. Аны чыгъармаларыны асламы халкъ сынагъан кыйынлыклагъа, аны башы бла ётген бушуулу тарыхха жораланнганды-ла. Сёз ючюн, «Ыйыкны ахыр кюню», «Кюбюрде табылгъан повесть», «Тузакъ», «Ит жыйын», «Дуня жаханими» дегенча чыгъармаларын окъугъан, Шауа улуну жазгъанлары заманны саркъыуундан, аны саясат тюрлениулеринден да азатдыла дерикди.

\* \* \*

Эсгерте келгенибизча, окъугъанда, ишлегенде да Шауаланы Хасан атын махтау бла айтдыргъанды. Алай ол жазычуду. Жазычуну иши уа, сыйлы эсе да, бек кыйынды. Усталыкъ бла жютюлюк, ыспас, намыс да жазычугъа бир кюнде келип кьалмайдыла.

Ана сютю бла, табийгъатны кючю бла берилмеген фахмуну киши зор бла алалмайды. Ол закийлик урлукъча, чирчикча бир затды. Жазычу аны къаран кьалдырмаз ючюн, кече-кюн да ёсдюрюрге борчлуду. Ишлеп, излеп, ийне бла кёр къазаргъа эринмей. Терекни ёсдюргенлей ёсдюрюп. Табийгъат бергенни ёчюлтмей айнытхан адамлыкны шартыды.

Шауаланы Хасанны литературада жюрююшю, атламы ал кезиу-леде да тири эсе да. жаш жазычу, кеси кесине бюсюреп, тапхан, белгилеген ызында тохтап кьалмагъанды. Хасанны усталыгъы, фахмусу чыгъармадан-чыгъармагъа, китапдан-китапха ёсюп, жангырып баргъанды. Бусагъатлада уа ол сёз устасы болгъанды. Бююнледе биз малкъар проза жашауну жангы илишанларына бет буруп, уллу сынаулу литерату-ралагъа кёшулгъанды деп ёхтемлене эсек, аны ол даражагъа жетиюнде Шауаланы Хасанны кыйыны уллуду.

Чыгъарманы, ол роман, повесть эсе да, эстетика юйретиу кыйматы аны къуаргъа онг берген, тизгинин жыйдыргъан баш магъанасы бла ён-челенеди. Ол баш магъананы теренлиги, кенглиги да жаланда заманнга кёре угъай, бусагъатлада малкъар прозаны айныуу неде кёрюнеди деген

сорууга жууап излегенге, аны къурашдыргъан, анга аякъ тиретген баш магъанасын, жашау болумну кѣп илишанлы, терен да этерге итинмекликдеди дерге тийишлиди. Ол итинмекликде Шауаланы Хасан «Жерни кѣзлери» деген повести, литературабызда белгили жерни алып, суратлау даражаны тынгылы шарты болганды.

«Масхут туугъан журту ючюн, жангыз жашы Мутайны келлик жарыкъ жашауу ючюн ёлорге барады. От ичине кирип барады. Къоркъмайды ол ёлюмден», - деп жазады автор «Жерни кѣзлери» деген повестинде, жигитни этген батырлыгы бла ачыкъ ёхтемленип. Умуту кишиликти, махтауну умуту болганын Шауаланы Хасан жашырмайды, аны юсюнден кеси да, жигитлери да ачыкъ айтадыла.

«Жигитсе сен! Кавказ тауларыча, ёхтем жюреклисе. Жолдаш тамата лейтенант, къоркъма, сау боллукъса. Бизге ёлорге эрттеди. Алыкъа душман бла кѣп сермеширге тюшерикди». Бу сѣзлени повестьде врач жаралы Масхутха айтады. Шауаланы Хасан жигитлерин кыйын, жангы къоркъуулу болумлагъа тюшюрюп сынаиды. Адамны чынтты инсанлыгы не да хомухлугъу шарт кѣрюнюрча.

Хасанны повести басмаланган жылла малкъар проза излеуню жолуна тюшюп, жетишимли бола, деулук да сынаиды айныгъан жылла эдиле.

Хасанны повестине тийишли багъа бичер ючюн къара сѣз бла жазылгъан повестьлени, романланы асламы окъуучулары ыразы эталмагъанын эсге тюшюрюрге тийишлиди. Аны айтханыбыз – чыгъармала фольклорну тѣрелерин энikleгенлери бла, аладан азатланалмай, жигитлерин класс сезимге, саясатха кѣре эки къауумгъа бѣлюп суратлагъанлары бла байламлыды. Ол демеклик - жазычула чыгъармаларында деулукге бла семиртиюуге не да масхаралаугъа баш магъана бергендиле. Акъ бла къара суратлау мадарланы араларында чек асыры кенг эди.

Шауаланы Хасан аллай суратлау мардадан азатланыуда тынгылы атламла этген жазычуладан бири болганды. Аны «Жерни кѣзлери» деген чыгъармасы 1960 жылланы ахырында басмаланып, биз белгилеген фикир бла тынгылы келишеди. Повестьде сѣз Ата журт урушну кезиунде Масхут бла Юсюп тюшген болумланы юслеринден барады. Алай автор, семиртиуге алданып, жашау кертиликти бузмайды. Аны жигитлери хар не заманда да душманны хорлап бармайдыла, хорлай эселе да, билек кюч бла булгъашып, жагъалашып хорламайдыла. Ол угъай, жазычуну бир бир жигитлери, кеслерин жигитлеча жюрюталмай, борбай къарыусулукъ окъуна сынаидыла: «Офицер Юсюпге «жан аурута» барып, ёрге тургъузду. Юсюпню тобукълары кълтырадыла, кѣзлери къарангы этдиле», - деп жазады автор.

Шауаланы Хасан повестинде деулук демекликни унутуп кыймай эсе да («Къаялача тынгылайдыла жашла»), жигитлерини кыйлыкъ, адежлик къолайларын ачыкъларгъа итинеди, ала кючлю эселе – жюрек отлары, ниетлери бла кючлюдѣле деген оюмну ачыкълайды.

«Жерни кѣзлери» эллилени жашауларына, урунуларына жораланганды. Алай озгъан кючле бла урушдан сора кючлени байламлыкъларын, жигитлени кыйлыкъларын, ишлерин ангылатыуда урушну кыйынлы-

гъын эсгеру Хасаннга жашау кертиликни кѣргюзтюрге болушады.

Башха жаны бла алып къарагъанда уа, повестьни къурау тутуругъу – мамыр жылланы адамлары, аланы ишлери, дуниядан ангылаулары, юйор жашауларыды. Жигитлерин къауумлагъа юлешген, аланы ич дунияларын белгилеген чюйреликлени сылтауларын, тамырларын эски адет-тѣреледе излей эсе да, инсанлыкъны уллу къыйматын, ол неден да магъаналы болгъанын жазычу энчи чертирге унутмайды. Инсанлыгъы уа жамауатны, элни алларында адамны жууаплылыгъын сезе билгени бла ёнчеленеди. Урунуугъа кѣз къарамы бла, тюзлюк сермешледе жерин таба билгени бла.

Жашау дегенинг кѣп макъамлы, кѣп бетлиди. Аны къайсы бетин сайлайды, тарыхны къуанчынамы огъесе бушуунамы эс бурады жазычу – ол аны кѣз къарамына, ачыкъларгъа итинген фикирине бойсунады. Алай жазычу жашауну агъын, къарасын да бирикдирсе окъуна неда, бир бухчагъын сайлап чекленсе да, баш борчу жигитлерини къылыкъларын, ич дунияларын толу ачыкъларгъады. Чыгъарманы юйретиу неда эсгертип, эс тапдыруу магъанасы окъугъан жамауатны сагъышландырырча.

Суратлау чыгъарма жашауну ызындан бармайды. Нек дегенде, айтханыбызча, чыгъарма юйретирге бла осал къылыкъла бла кюреш бардырып ючюн деп жазылады. Шауаланы Хасаннга суратлау дуниясыны махтаулу илишанларындан бири аны бла байламлыды.

1960 жылладан башлап, бюгюнлеге дери малкъар проза миллет тарыхыбызны кѣп тюрлю ауушларын суратлагъанды. Жарсыулу, бушуулу ауушларына артыгъыракъ эс буруп. Ол жаны бла кѣчгюнчюлюкню темасы энчи болгъаны да кертиди. Анга чыгъарма жораламагъан жазыучуну атын айтхан окъуна къыйынды. Алай аны сылтауу недеди - озгъан бушууну жангъдан эсгертиргеми огъесе къыйын кюнледе адамлыкъ сакъланганмыды, огъурлулукъ малтанмай къалгъанмыды деген соруумду жазычуланы сагъышландыргъан?

Бусагъат заманны эсге тюшюрюп, кѣчгюнчюлюкте багъа бичгенде, биз аны юсюнден керти хапар, жалгъан хапар да эшитебиз. Тамата тѣлюню кѣп келечилери биз не тюрлю къыйынлыкълада да адамлыгъыбызны тас этмегенбиз, тау адетлерибизни, тѣрелерибизни сакълагъанбыз дерден артха турмайдыла. Алай къыйынлыкъ бла байламлы жалгъан сѣз керек туююлду.

Малкъар халкъны туугъан жеринден къыстап, кѣчюрюп барып, саясат аны жер-жерлеге чачханы белгилиди. Бирлик болмазча, тюбешип, бир бирлерине билеклик, къарындашлыкъ эталмазча. Туркменистандан башлап, Киргизиягъа, Узбекистаннга, Къазахстаннга дери чачылгъан аз санлы халкъны миллетлиги да сыйырылса, ол аз къыйынлыкъмы эди? Алай къыйынлыкъ аны бла да чекленмегенди: Совет Союзну халкълары ачлыкъны сынагъан жылла эдиле урушдан сора онжыллыкъ. Малы, мюлкю сыйырылгъан малкъар халкъгъа уа ачлыкъ, жаланнгачлыкъ, адамлыкъны ёлтюрюрча, бютюн уллу къыйынлыкъ эди: хар юйор къалай сакъланайыкъ, сабийлерибизге не ашатып кечиндирейик деп сагъышландыргъан бушуулу жылла. Тамата, жаш тѣлю да аны унутургъа керек туююлду.



Ол тюрлю оюмду Шауаланы Хасанны чыгъармаларыны сюжет жиплерин айнытхан, жигитлерини да бетден-бетге сюеген. Миллетге кѣчгюнчюлюкню кыйынлыктын кыралны саясаты эм аны мыртазакълары сынатханларын Хасан бир чыгъармасында да унутмайды. Алай кѣчгюнчюлюкню жылларында адамла инсанлыкъларын сакъляялмагъанлары, малкѣзлюкге бла жалынчакълыкыгъа хорлатып, ахлулукъну, тау адетни, тѳрелени унутханлары жарсырчады. Сѳз ююн, Тѳппеланы Алимни «Принчни сютлей акълыкы», Шауаланы Хасанны «Ыйыкны ахыр кюню», «Кюбюрде табылган повесть», «Тузакъ» деген чыгъармаларында кырал саясат берген кыйынлыкыгъа адамла кеслери да кыйынлык кыошханлары тынгылы суратланады.

Ол жаны бла «Ыйыкны ахыр кюню» деген повестьни энчи айтырчады. Автор чыгъармасына эки заманны сыйындыргъанды – 1930 жылланы бла урушдан сора онжыллыкны. Анга кѳре жигитлери да (Дахир, Харун, Сафар, Мариям) жашау кыйынлыкылада сыналадыла. Ач, жалангач жыллада адамгъа кертиликни неда тюзлюкню сайлаудан кыйын сайлау не хазна болур. Кѳплени терсине тюртген, кѳплени да адамлык борчларына бютюнда сансыз этген жылла эдиле ала.

Харунну жашауну, къадарыны юсю бла жаланда башына ырахатлык, токълук излегенни жарсылуу жазасын ийнанылуу, тынгылы да кѳргюзтгенди жазычу.

Ырахатлыкмы, артык къабар гыржынмы, огъесе намысмы, жамауатмы, хоншуларынгы хурметлерими? – Заманны бу сорууларына жууап излеп, Харун кѳп кыйналмагъан эди: къарындашыны ѳксюз сабийлерин ажашдырып, юсюнден атаргъа къоншуларындан уялмагъанды. Арбазында парийин халал этип, къарындашыны сабийлерин харам этген Харун.

«Ыйыкны ахыр кюню» деген повестьни жигитлери юйюр болумла бла байламлы суратланадыла. Алай заманны кыйматлы сорууларына жууап излерге, адамны тарых, жамауат аллында жууаплылыктын ачыкъларгъа авторгъа ол шарт чырмаулукъ этмейди. Ёксюз сабийлени, къарындашын гыржыннга алышып, антына ѳлген Харун, Ата журтха, туугъан жерине жетгенде, инсанлыктын сакъляялмазлыкы кертиди. Ол жамауатны адамы туйюлдю. Жазычу да анга айып салып, учузлук сынатханды. Харун ыспассыздан ѳледи. Ол жаланда авторну айыбы туйюлдю – заманны, жамауатны айыбы эди.

Кертиди, айтханыбызча, кѣчгюнчюлюкню кыйынлыкы халкыны апчытханды. Ашсыз къалдырып, жалангач этип. Жан кыйынлык адетни, тѳрени да унутдурады. Ахлулукму огъесе кеси жанымы деп, сайлау салынган заманда да асламысында инсанлык акъсамай да къалмайды. Кѣчгюнчюлюкде да биз адамлыкыбызгъа чып тюшюрмегенбиз, тилибизни, динибизни да сакълап жашагъанбыз деген сѳзлени кѳпледен эшитебиз. Алдау, кѳзбау сѳзю ол. Кѣчгюнчюлюкде ахлулук, хоншулук да унутулганы – кертиди. Алай болмаса, кѣчгюнчюлюк бизни жарсытханлай турмаз эди.

Адамланы ич жарсыларын, жюрек гурушхаларын бютюн бек ашландырып, тап, ичлеринде тутарык, жамауатдан жашырлык чурумларын да тышына чыгъартдыргъанды.

Шауаланы Хасанны «Кюбюрде табылган повесть» деген чыгъармасы жашау кертиликге табынган повестьледен бириди. Аны баш жигити Пилжан инжилгенин, жюрек кыйынлыгын ахлуларына, хоншуларына билдиргени бла чекленмей, жазыу этип, кыагъытха тюзюргенди. Алай аны ич кюйюню, бушуулукъ кыадарыны сылтауу недеди деп кесаматлагъанда, кеп тюрлю шартланы айтыргъа тийишлиди. Эринден енгелепми инжиледи неда кыйынларындан, огъесе сылтауу кыйын анасы бла саусузлугъумуду? Аллаи шартла кимни да кыйнарыкъдыла. Болсада барысын да озган, ашландыргъан, энчи белги салган – кечгюнчюлюкню ачыууду. Уллуланы, сабийлени от жагъаларындан айырып, ажашдырып, бушуулукъ сынатхан.

\* \* \*

Повестьни жигитлерини кылыклары тынгылы ачыкълангандыла: сёз ючюн, Пилжанны тамата эгечи Анисат, кеси айтхан болмаса, башхаланы акыйл сёзлерине кыулакъ сала билген тиширыу туююлдо, кыйсюзю, огъурсузю. Аны кичиси Налжан жумушакъ жюреклиди, халалды, болсада бир-бирледе кёз туурасында этилген артыкылыкны хорларгъа базынмайды. Эгечлени киеулери Ачан да жумушакъ жюрекли, жан аурута билген адамды. Пилжанны кыадарына жарсый, анга ариу айтып, жапсарыргъа, болушлукъ этерге кюрешеди. Болсада юй бийчеси Анисатны айтханындан чыгъалмайды, Пилжаннга керек сагъатда, эр кишича сюелип, тюзлюкге жол ачалмай, хомухлукъ этеди.

Повестьде барысындан да кылыгы, жюрек, сезим байлыгы толу ачыкъланган Пилжанды. Пилжан жюрегинде сюймеклик оту жарыкъ жанып турган, насыбын юйюр таматасы Азнауур бла байламлы эте билген тиширыуду. Болсада ол, сюймеклиги сыйырылып, умуту малтанганнга тёзалмай, жашлай ёлюп кетеди.

Ол ёлгенден сора, эгечле, ашыгып, кюбюрню ачадыла да, жазулары болган дефтерлени табадыла. Бош затла сунуп, бир жанына атып кыоядыла. Насыпха, кыргъызлы устаз тиширыу, келип, от жагъасында аланы табады да, окъуп, магъаналарын ангылайды. Алай бла, кыргъызлы тиширыуну хайырындан, Пилжанны дефтерлери окъуучулагъа жол табадыла.

Ол дефтерлени неда «кюбюрде табылган повестьни» болушлугъу бла Пилжанны, сабий заманындан башлап, сюймеклигине термиле, ёлюп кетгинчиге дери кыдарын толу билебиз. Анасыны, атасыны, кыарындашыны кыадарларын да. Бирикдирип айтханда уа, миллетибизни уруш эм кечгюнчюлюк жылланы аллында тарыхын, жашауун. Пилжанны сюймеклигин сыйырып, умутун кимле малтаганларын да окъуучу аны кесини дефтерлеринден ангылайды.

Пилжанны эри Азнауур, уруш кыйынлыгын да сынап, кечгюнчюлюкде жюрюй, юй бийчесин излей, ахырында табып, эгечлени арбазларына келгенинде, эгечле аны, босагъадан атларгъа кыоймай, кыстап жибердиле. Повестьни ахырында уа Азнауур жашчыгы Бияслан бла, сюйген тиширыуну кыабырына келип, жияу этгенин, бушуулу бол-

гъанын кёребиз. Алай бла, Хасанны чыгъармасыны сыфатла къауумуна багъа бичип сагъышланганда, Пилжанны насыпсыз этгенле эгечлеридиле дерге боллукъду.

Эки суйгенни бир бирден айырып, насыпларын ёлтюрген ол къырал саясатны терслигиди, къыралла аралы жашауну къыйынлыгыды. «Гитлерди сизни бир бирден айыргъан», - деп, чыгъарманы жигитлери бошуна айтмагъандыла. Уллу Ата журт уруш кёплени от жагъаларын суутуп, тиширыулары бла эр кишилени бир бирлеринден айыргъанды. Халкъланы туугъан жерлеринден къыстап, чачтук этип, ашсыз, кийимсиз къойгъан кёчгюнчюлюк да алай. Адамланы ол апчытханды, жюреклеринде ариу ниетлерин сыйырып, огъурсуз, кюйсюз да ол этгенди.

Алай бла, Шауаланы Хасанны повести малкъар халкъ сынагъан къыйынлыкыгъа, анга терс идеология этген артыкълыкыгъа жораланган чыгъармады.

Болсада «Кюбюрде табылгъан повесть» Пилжанны эм аны эгечлерин, башха жигитлерини да терсликлерин кёрмеген, аланы ачыкъламагъан чыгъарма туююлдо.

Кёчгюнчюлюкде жашагъан къыйын эди. Инсан къылыгъ а, адамлык дегенинг а, не тюрлю къыйынлыкда да сынмай, бюгюлмей, хорлаулу болургъа тийишлиди. Хасанны повести, адамла бир бири жарсыуларына сакъ къараргъа борчлудула деп, тазалыкыгъа, огъурлулукыгъа чакъырады. Пилжан, суймеклигин тас этип, анга термиле жашагъанды, эгечлери, Ачан да, жюрек къатылыкларына хорлатып, саусуз тиширыугъа болушлукъ этип, огъурлулукъну сакълаялмагъандыла.

Ол жаны бла кесаматлагъанда, Хасанны «Тузакъ» деген повести халкъ тарыхны бушуулу бетин тынгылы суратлагъан чыгъармаладанды.

Шауа улуну повестьлеринде кёчгюнчюлюкню юсюнден ачыкъ айтылмай эсе да, ол инсанла ала бла бирге миллетле сынагъан артыкълыкны жазычу унутмайды. Аны белгилегенибиз – тамата тёлюню ызындан ёсгенле совет саясатны къыйын жылларында айныгъандыла демеклик бла байламлыды.

Кёчгюнчюлюкню бушуулугъун Хасан акъылбалыкъ болмагъан эки сабий къызчыкъланы – Зубай бла Лизаны кёз къарамларына кёре кёргюзтеди. Сабийлени ата-аналарындан, эгечлени къарындашларындан айыргъан кёчгюнчюлюк эди ол.

Эрттенликде эртте туруп, эгешчикле юлеринде, арбазларында да жан къымылдап кёрмейдиле. Адамла излеп, тийреге къулакъ саладыла, алай эл, тунчугъуп къалгъанча, шошду, сангырау эди. Жаланда халжарладан чыгъалмай, ашсыз-суусуз, болушлукъ излеп, къойланы макъыргъанларын, малланы ёкюргенлерин эшитедиле.

Алай бла эки къызчыкъ аналарындан айырылгъанларын, арбазлары, эллери да бош къалгъанларын аз-аздан ангылайдыла.

Иш юсюнде ёсген эллилени харекет-хапчюклери, кёпден бери жыйышдыргъан байлыклары тышына тёгюлюп, малтанып.

Сангырау болгъан эл, саулай да табийгъат миллетге артыкълык этген саясатны кюйсюзлюгюн бла «сангыраулугъун» да белгилеген

шарт эди – Хасан, аз сёз кьоратып, уллу артыкълыкны, бушууну бетин тынгылы ачыкълагъанды. Повестьни жигитлери уа – Зубай бла Лиза, аналары-аталары саудан ёксюз боладыла. Уллу, кенг дуняа бла жангыз кеслери бетден-бетге сюелип, амалсызлыкъларын ангылайдыла. Энди ол эки сабий кызны кьадарлары «уллу жел» терекден юзюп, бурдум этип, учуруп айланган чапыракъладан башха тьююлдюле. Терекден юзюлюп, кенг дуняада ажашхан чапыракъла.

\* \* \*

Суратлау чыгъарма, акъ, къара сёзле бла жазылса да, жаз, жашырын тили болады. Сюе сегиз а, жазыучу билдирирге умут этген магъана бла хазыр чыгъармаланы магъанасы бир бири бла келишмей да къалады. Суратлау чыгъармаланы ниети жазыучу ёз сёзлери бла ангылатхан ниетден терен да, кенг да болады. Литератураны энчилиги аны бла байламлыды. Чыгъармаланы тинтген илмулу адам аны къарасына къарады деп чекленсе, ол илмулу угъай, жахил адам болгъаны да кертиди. Аны айтханыбыз, жазыучу чыгъармасында сыфатланы къауумун къурайды, илмулу адам а анга кёре жамауат жашауну, миллетни кылыгыны, саясатны, идеологияны юслеринден оюмун ачыкъларгъа борчлуду.

Аны барысын да сагъыннганыбыз: Шауаланы Хасанны чыгъармаларына ол тюрлю энчилик тийишли болгъан жазыучуду деген акъыл бла сагъынабыз. Сёз ючюн, Хасанны «Асият» деген повестине эс бургъан анга толу ийнанырыкъды.

Ол социалист жашауну кыйынлыгына жораланган чыгъармады.

Тиширыу жумушакълыкны бла халкъда жюрюй келген ахлулукъ тёрелени саясатха сыйындыралмагъан инсанны юсюнден хапарлайды ол. Былай къарагъанда, Асиятны айтхан сёзлери, этген ишлери да тюздюле. Бютюнда заманга кёре ёнчелесенг. Болсада адамлыкъ дегенинг таза ниетлиликди, кенг ангыламды, жашаугъа тынгылы эм сабыр кёз къарамды.

Заман, саясат ауузунга салгъан сёзлеге таяныу тынчды, адамлыкъны сакъларча тюз сайлау этген а кыйынды. Асиятны эси уа такъырды, мардалыды. Къарындашы урушдан къачып келгенин билгенинде, ол аны жояргъа, тутдурургъа хазырды.

Кертиди, адам Ата журтну аллында борчун толтурмай, албугъартса, ол ата - анагъа да хычыуун кёрюммейди. Къайсы эгечни апчытмай бла ачытмай кьояр аллай айыплы иш? Асиятны да къарындашына чамланыуу тюздю. Болсада эгечни жюреги эрий, инжиле билирге керекди. Ата журт неден да сыйлыды. Алай ахлулукъну тынч, сагъышсыз малтагъан адам башхалагъа да игилик этерик тьююлдю. Артда Орта Азияда Асият туугъан анасына да кыйынлыкъ сынатырдан артха турмагъанды. Айхай да, былайда таулу тиширыу Асиятха жюрек къатылыкъ, къадырлыкъ къайдан чыкъланды, аны тамырландыргъан сылтау неди деп сорургъа тийишлиди. Инсанны ич дунясын, сезимин заман тохташдырады. Хасанны жигитини эсин айнытхан заман а кюйсюз эди. Адамланы бир бирге юсгюрген, бири биринден кьоркъуп, сагъайып жашарча этген. Сталинчи-

ликни къулу-къазакълары, бегеюллери ким не айтады да, кимни жоябыз деп жашагъан заман эди.

Ол заман, айтханыбызча, адамланы ёз миллетлеринден, тёрелеринден, ана тиллеринден, динлеринден да юркютюп, жалгъан дауну, саясат гурушхалыкъны къарауашлары этгенди. Угъай, биз былайда сталинчи бузукълукъла адамланы барысын да бюгюп къойгъан эди деп айтмайбыз. Алай ол къыйын заманга кеслерин жарашдырып, жан, тынчылыкъ сакъларгъа кюрешгенле неда жүреклерин, ич дунияларын сталинчи саясат мардагъа сыйыртып жашагъанла асыры кёп болгъандыла. Асият ол такъырлыкъгъа ийнанып, анга хорлатханладанды. Инсан жүрегинде къоншулукъгъа бла ахлулукъгъа, халкъда жүрюген иги тёрелеге суймеклигин закон мардагъа табынуу бла бирикдирмесе, ол законну, тёрелени да онгурмайды. Асиятны ёз жарлылыгы, башхалагъа кёргюзтген хурметсизлиги да аны бла байламлыды. Сталинчи заман хурметсиз эди, адамланы жүреклерине ачы урлугъун атып, тири ёсдюргенди. Шауа улуну повести ол затланы юсюнден сагъыш этдиреди.

Фахмулу жазыучуну жангы чыгъармасы литература ёсгенин белгилеп, жашаубузгъа алай киреди. Окъуучула, аны олсагъат эслеп, кеслерини кесамат сёзлерин айтып да къыймайдыла. Иш анда туюнюдю. Суратлау чыгъармагъа анга кёре багъа бичилмейди, ол окъуучуну ырызы этип да бармайды. Нек дегенде, эстетика сезим, излем кёп тюрлю болады. Алай ёмюрледен бери тюрленмей келген ёлчемле, жорукъла бюгюнлеге дери тас болмай, онгмай тургъанлары да кертиди. Ол ёлчемле жазыучуну кёз къарамыны энчилиги, жютюлюгю бла байламлыдыла. Окъуучуну сагъышландыргъан, эрликни, тазалыкъны сакъларгъа юйретип, эс тапдыргъан жютюлюк бла. Адамны сагъышландырмагъан чыгъарма, айхай, бир инсанны да жүрегинде ыз къалдырмайды. Биз бу сёзлени Хасанны «Ит жыйын», «Дуния жаханими», «Жылла», «Бир жашауну минг бети» деген чыгъармаларын эсгерип, андан айтабыз.

Жашауну толу, терен кёргюзтюрге базынуу, ол жаны бла жетишимли атлам эте билмеклик Хасанны усталыгъын кёргюзтген шартды. Жангы романына «Бир жашауну минг бети» деп да андан атагъанды. Роман жаланда авторну чыгъармачылыкъ жолунда аууш туюнюдю, ол малкъар прозагъа тынгылы къошумчулукъду.

«Бир жашауну минг бети» малкъар халкъны тарыхын, жашаун, кюрешин, Октябрь революцияны ал жылларындан башлап, бюгюннюгю кюнлерине дери кёргюзтеди – аны социальный сезимини айныу жолларын, тау элдеде тынчылыкъ бла орналмагъанын, граждан уруш, колхоз къурулуш, Уллу Ата журт уруш – совет халкъланы тарыхыны ол къыйын ыфчыклары, алагъа кёре уа жигитлени къадарлары, къыйынлыкълары Хасанны чыгъармасында жер табып, аны энчилигин белгилейдиле. Болсада, жазыучу тарых, жамауат чюйреликлени бютюн къыйын этген, неда ала бла байламлы къозгъалгъан инсан чюйреликлени да унутмайды. Барысын да бирден, жарты жолда юзмей, романны жүрек урууун да селейтмей, тынгылы ачыкълыгъанды Хасан. Жигитни кылыкъ - ылыгъындан, сезим къолайында тарих, жамауат, юйюр жашауну да бетин, энчилигин

кѣргюзтноуге итинмеклик - усталыкъны, уллу жууаплылыкъны, хунерни шартыды, ол хунерни тынгылы иерлеген жазыучулукъ жолундады деп, ачыкъ айтыргъа боллукъду.

XX-чы ёмюрде малкъар халкъ кѣп тюрлю тарых ауушланы сынагъанды. Алай хар аууш миллетге кыйынлыкъ, жарсыу келтирген бушуулу атлам эди: инсан уруш, саясат тежеулукъ этген 1920-1930 жылла, Уллу Ата журт уруш, кѣчгюнчюлукъ дегенча. Кѣчгюнчюлукъден сора миллетни аягы юсюне салыргъа, тозурагъан мюлк, ниет ырысхысын айнытыргъа итинмеклик да тынч туююл эди. Ол тарых ауушланы хар бири жамауатны экиге - ючге, къауумлагъа бѣлоп, хоншуну хоншугъа, ахлуну ахлугъа къажау сюегенди. Былайда жалаңда инсан урушну бла колхоз къурулушну юсюнден бармайды сѣз. Кѣчгюнчюлукъ жылла бютюнда жарсыгулу болгъандыла.

Малкъар халкъны ол тарых ауушларыны юсюнден ана литературабызны тарыхы да къуралгъанды. 1930 жылладан башлап, бюгюнлге дери. Залийханланы Ж., Этезланы О., Шауаланы Миналданни, Гуртуланы Б. романлары, сѣз ючюн, 1960-1970 жылладан сора биз башында сагъынган тарых ауушлагъа кѣз къарам тюрленнгени бла байламлы, суратлау оюм да тюрленнгенди. Шимал Кавказны сѣз искусстволарында класс чюйреликле азайып, жашау кемчиликлени, инсан кылыкълада шарайыпланы ачыкълау тохташханды. Аны бла бирге инсан урушну, колхоз къурулушну жылларында адамла учхара саясатха табынып, аны къулу къазагъы болургъа итинип, дуняда бек сыйлы ырысхыны – адамлыкъны бла ахлулукъну – ыспассыз этгенлери литературабызда бийик суратлау даражада ачыкъланадыла. Ол жаны бла Теппеланы Алимни, Гадийланы Ибрагимни, Шауаланы Хасанны чыгъармаларын энчи айтырчады. Артыкъда Хасанны «Ит жыйын», «Дуня жаханими» деген романларын.

«Дуня жаханими» малкъар халкъны жашауун 1932 жылдан башлап, урушдан сора онжыллыкъгъа дери суратлайды. Ол кѣп тюрлю соруулагъа эс бургъан, кѣп жигитлени кылыкъларын ачыкълагъан чыгъармады. Аланы атларын сагъына, Абдулкеримни, Атабийни, Батырбийни, Къаспотну, Шарипаны эм башхаланы къадарлары миллетни къадары бла байламлы этип тынгылы суратлагъанды дерге тийишлиди. Жигитлени бир къауумлары «жаханим дуняны» отунда кюююп, гунч болуп кетгендиле. Башхалары кѣп тюрлю «жаханим» отларында кюююп, болсада ёлмей-бюгюлмей, бел къатдырып, миллетине, къыралгъа да кертичилей къалгъандыла. Романны аллай жигитлери (сѣз ючюн, Атабий), халкъны къадарына сыйынып, аны тѣзюмлюгюн бла ниет тазалыгъын белгилейдиле. Чыгъарманы сюжет жибин жигитлени кыйын къадарлары къурайдыла дерге да боллукъду. Алай романны сюжет жиби инсан къадарла бла чекленмей, кѣп тюрлю чюйреликле бла да белгиленеди. Сѣз ючюн, къырал даражада чюйреликле, инсан чюйреликле, тышындан келген чюйреликле, юйюр жашауда чюйреликле дегенча. Барысы да биригип, жигитлени ич дуняларын, ниет къолайларын тынгылы ачыкъларгъа Шауа улугъа онг бергендиле. Болсада, сайлау этерге тюшгенде, инсанланы араларында чюйреликни айтыргъа тийишлиди. Къырал саясатха алданып, адамлыкъ-

дан бла ахлулукъдан да аны бек сыйлагъанла малкъар халкъны төрелерин, адетлерин ёз тынчылыкъларына алышхандыла. Былайда кырал саясатны суукълугъундады терслик дерге боллукъду окъуучу. Жан сакълар муратда кябыргъларын идеологиягъа жарашдыргъа керек эди. Алай, айта келгенибизча, хар инсанны эки сайлауу болады - тюзлюк бла терслик, жалынчакълыкъ. Шауа улуну романыны жигитлери Батырбийни, Удовну да бар эдиле сайлаулары. Болсада, Батырбий, юлгюге айтханда, ёмюрледен бери тохташып, сыйлыгъа саналып, миллетни ниет ырысхыларындан эсе кюйсюзлюкню сайлайды. Жалгъан дау айтып, хоншуларын, ахлуларын жояргъа заман онг бергенде, ол онг бла толусунлай хайырланады.

Былайда кырал саясат терс эди, адамны ырбынга тыйып, азатлыгына кьоркьуулукъ салгъан деп, Батырбийчаланы акъларгъа жарамазы белгиледи. Кертиди, кырал саясат кьаты эди, сууукъ. Болсада инсанны ич ишлеми кьаран туююл эсе, саясат сууукълугъу аны, чий чыбыкълый, аллында ийилтмез эди.

Алай бла Хасанны «Дуния жажаними» деген романы заманны «жаханиминде» кюйгенлени, аны отун ышыргъанланы (Батырбийчала, Удовчала) бла «жаханым отунда» кишиликлерин тас этмегенлени юслеринден сагъыш этдирген чыгъармады.

\* \* \*

Литература суратлау жаны бла не уллу жетишимли болса да, ол жетишим бла ёхтемленип, тынчайып кьалалмайды. Махталгъан жолну кьатлагъан чыгъарма окъуучуну сансызлыгъын сынады. Литератураны сыйын сакълатхан, миллетни ыспас сёзюне тийишли этген да – излеуюдо, жангы бийиклеге итিনিуюкдю. Жазыучуну иши – таугъа ёрлеген кибикди: бир тёппеден экинчисине, дагъыда башхасына ёте, хорлаулу бола, атын айтдырады.

Бизни ана литературабызны ёсе келген жолун эсге тюшюрсек, аны тарых жолу алай тюрлене келгенин ангыларыкълыбыз: 1930 жыллада кьуралгъан суратлау сёзюбуюз, юлгюге, 1960 жыллада жангы бет алгъанды. Алай 1970-1990 жыллада айныгъан литературабыз бютюн тирленип, кёп кемчиликледен азатланганды.

Шауаланы Хасан жазыучуча, 1960 жылладан башлап, бюгюнлеге дери (2000 жылла) миллет литературабыз бла бирге ёсгенди. Аны кемчиликлерине эс бурмагъан, ангыламагъан адам туююлдо. Класс чюйреликлеге, байланы, бийлени аман бетли этип, озгъан заманыбызны кюйсюз заманча суратларгъа жазычуланы асламы ёч болгъанларын да Хасан иги биледи. Ол шарайыпланы сылтауларын ангылап, тамырларын юзерге, миллетни жашаууну юсюнден жангы сёз айтыргъа итине, айтхан да эте, Шауа улу жангы борчча бойсунуп, «Огъары Чат» деген романын жазгъанды.

Малкъар халкъны жашагъан жерлерини энчилигин, табийгъатны, аны адетлерин, төрелерин, байла бла бийлени жалчылары бла байламлыкъларын, миллетни адамларыны кишиликлерин, кьонакълыгъа сакълыкъларын – барысын да сыйындыргъан, алагъа кесамат этген чыгъармады «Огъары Чат» деген роман.

Малкъар халкъгъа, аны ашауна, жашауна ингилизли жолоучу Дуглас багъа бичеди. Миллет къалай эсе да алай кёрюп, оюмуна кёре жазыу этеди. «Бир да, кёзю кёрген, къулагъы эшитген зат болуп, бери (къагъытха – З.Т.) тюшюрмеген къалмагъанды: хар нени да болушунлай жазгъанды. Бери тынгылачы, ата: «Огъары Чатда тау тѣпелерине бауурланып тохтагъан боз булутла, мында жашауну кесича, ауурдула», - деп жазады ингилизли алим», - деп ангылатады Таулан къарт атасына.

Дуглас тюз ниетли жолоучуду, бир тюрлю саясатха бойсунуп жазмайды ол малкъар халкъны бийик адамлыгъыны юсюнден, кёзю кёргеннге сейирсинип, ыспас ниетин ачыкълайды. Ана тилде жазылгъан повестьледе бла романлада айтылгъанча, малкъар халкъны озгъан заманы кюйсюз, огъурсуз да туююлдо, ол жахилликге хорлатып да кечинмегенди. Дуглас ангылагъаннга кёре, «Ортабай бийни уланларыны Шекспирни юсюнден окъуна хапарлары бар эди, ингилизлилени суйген ашарыкълары бифштекс, ичгилери уа портер – кючлю сыра – болгъанларын да иги биле эдиле», - деп жазады тыш къыраллы алим.

Дугласны кёз къарамы, ангылауу бла байламлы романда кѣп жигитлени сыфатлары къуралгъандыла. Сѣз ючюн, Тауланни, Сафарны, Тауланни анасы Сындыбатны, аны эри Мукайны, бий улу Къожакъны, Ортабайланы Хамзатны, Акъбатайны эм башхаланы.

1917 жылдан башлап, 1990 жыллагъа дери Шимал Кавказны литератураларында, тап, орус халкъны сѣз искусствосунда да бийге, чанкагъа, акъ ѳзденнге саналгъан адамланы масхаралап, учуз этип тургъанлары къайсы бирибизге да белгиледи. Алай, кертисин ачыкълагъанда, бийле ѳз халкъыны ышаннгылы адамлары болгъандыла. Миллетни тѣрелерин, адетлерин сакълатхан, аны атын игиге айтдыргъан. Жарыкъландырып, жахилликден азатландырыргъа итинген. Бий уланла Ариссейни уллу шахарларында окъуп, билимли болуп, жашагъан тау эллеринде адамлагъа да билим берирге кюрешгендиле. Жамауат аллына чыгып, акъыл, сабыр сѣз айтхан да ала эдиле.

Биз ол сѣзлени бийле «мѣлекле» эдиле деген оюм бла айтмайбыз. Инсан къылыкъ бир мардагъа сыйынган шарт туююлдо: бийлени ичлеринде огъурсузлары, асыры ѳхтемлери да болгъандыла. Алай миллетни игилерини барысын да бир ѳлчемге бойсундургъан жахилликди. Бийле, жалчыларын ишлетип, кеслери уа безиреп жашагъандыла демеклик миллетни къылыгъын-ылыгъын, жарыкъ бетин а сансыз этгеннге тенгди.

Ол тюрлю такъырлыкъдан бла жахилликден 1970 жыллада азатлана башлап, бюгюнледе миллетни жашауу, озгъан заманы бла байламлы тынгылы суратлау сѣз айтыргъа жетишгенди. Шауаланы Хасанны «Огъары Чат» деген романы ол оюмгъа бютюн толу ийнандырады. Башында биз атларын сагъынган жигитлени къылыкълары анга шагъатдыла. Юлгю орунуна Тауланни сыфатын эсгертип чекленсек окъуна, окъуучу ишекли боллукъ туююлдо.

Ол малкъар халкъны жарыкъландыручуларындан бириди дерге тийишлиди. Орус шахарда окъугъанды, орус тилни, ингилиз тилни да билген, аriu къылыкълы инсанды. Халкъны тарыхына, миллет топуракъгъа,



туугъан жерини ариулугъуна сакълыгы хорлагъан жигитди. Жыр кыу-  
раргъа, жырларгъа да усталыгы бла эллилерин ёхтемлендиралгъан адам.  
Алай бла Таулан кылыгы, этими бла да миллетини жарыкъ шартларын  
ачыкълайды.

\* \* \*

Шауаланы Хасан сёз искусствобузуна кёп тюрлю жанларыны низам-  
ларын толу ангылагъан, аланы айнытхан да этген жазычуларыбызданды.  
Газет статьяла, очеркле, хапарла, повестьле, романла, эсгериуле – была  
барысы да аны чыгъармачылык ишинде тынгылы белгиленгендиле.  
Хар бир жанрны энчилик сырын, хатын, сёз излемин да Шауа улу жанрны  
даражасы излегенча тохташдыргъанды. Юлгюге айтханда, повесть, роман  
да хапарлау, кёргозтю, сурат кыурау амаллагъа бойсунган жанрладыла.  
Алада хапарлау басымлы, сабыр болургъа керек эсе, Хасан эпика урукъ-  
ну ол излемин кем этмейди. «Мылы туманнга тумаланган ауур желчик  
Атабийни кышундан узакъ болмай ёсген чертлеуюк тереклени бутакъла-  
рын аз-маз кымылдатады», - деп башлайды жазычу «Дуния жаханими»  
деген романын.

Жашауну хар илишанына бла шартына, кьолда жюрюген сауутлагъа,  
адырлагъа окъуна заман кесини белгисин, энчилик тамгъасын салады.  
Шауа улу эпика жанрны ол жоругъун, излемин да унутмайды. «Дюгер-  
хан анасыны кыатына барды да, сабы кыачан эсе да отда кююп, иги да  
чубур болгъан кыара чолпу бла кыайнай тургъан кыазанны булгъады», -  
деп, Хасан андан жазады.

Эпика жанрны тил байлыгын, жигитлени сёлешиу энчиликлерин  
бирикдириуде усталыкъ миллетни литературасы жетишимли болгъа-  
нын кёргозтген шартды. Шауаланы Хасанны фахмусу да ол ыз бла  
айныйды. Фахмуну аллай илишаны аны башха жанр чыгъармаларында  
да ачыкъланганды. Сёз ючюн, белгиленген тарых шартлагъа таянган  
чыгъармалары, сюймекликге жораланган повести (юлгюге, «Ингир  
ахшы болсун, сюймеклик»), «Жылла» деген эсгериу китабы эм башха-  
лары.

Халкыны белгили адамларына жоралагъан «Жылла» деген китабы,  
эсгериуле, очеркле, тарых шартлагъа кёре кыуралгъан чыгъармала хапар-  
лагъан повестьледен бла романладан башха жазыу хатха бойсунадыла.  
Болсада Шауа улуну алада да сёз, ачыкълау бояу амалланы сайлауу сурат-  
лау-эстетиканы даражасындадыла.

**ТОЛГУРЛАНЫ Зейтун,  
жазычу,  
филология илмуланы доктору,  
профессор**





Шауаланы Исмайыл бла Мариям - Хасанны атасы бла анасы



Шауаланы Хасан бла Роза Москвада  
Къызыл майданда. 14-чю декабрь,  
1973 ж.

Шауаланы - Хочуланы Абидат - Хасанны ыннасы, аны къоюнундагъы Хасан, экинчи жашчыкъ Хасанны тамата къарындашы Магомет - бююнлюкде химия илмуланы кандидат, КъМКЪУ-ну доценти, сора Хасанны анасы - Малкъарланы Токашны къызы Мариям; сюелгенле: Хасанны атасыны эгечи Аминат, атасыны къарындашы Хамит, XX ёмюрню 30-чу жыллары

---

## ПРОЗАДА КЕСИНИ ЫЗЫ

*Бу статья 1986 жылда жазылганды. Эркинланы Къазий-Магомет (жаннетли болсун, дунясын эртте алышханды) къарачай литератураны белгили адамы эди. Ол Шауаланы Хасанны «Бир жашауну минг бети» деген романын окъуп, сансыз этип къоймай, ёз оюмун жазгъанлы, жыйырма бла алты жыл болады. Басмаланган а биринчи кере этеди.*

Айып этмесегиз, эркинлик берилсе: мен окъугъан китабымы юсюнден энди жазарыкъла бла ушакъ этерге сюеме. Къалай-алай айтсакъ да, онг къолубузну сол жаныбызда къайгылы жюрегибизге жетдирип сагъыш этсек: Хасанча бир иште ишлеп тургъанлай, бир такыйкъасын зыраф этмей, бизни ючюн, халкъ ючюн кёп кечелерин жукъусуз ётдюрюп, миллетиме бир болушлукъ болса деп, китап жазып чыгъарса, биз аны окъуп, тинтип, сюзмей къойсакъ, улуу терслик аллыкъбыз башыбызгъа...

Миллет – ол улуу-гитче болсун, аны ичинден жюзден, мингден бир инсан айырылып, акъырын къымылдай турмай, табийгъатдан юлюшон алыргъа излеп, халкъына жашагъан жашауунда болушургъа кёлленип, Ата журтун, ана тилин ёрге кётюрюуде, кесине бош заман чыгъармай, ёмюрюн жангы излемде къажымай, эришиуде бардырады.

Аллай адам кесин унукъдурмайды, башын энишге тутмайды: анда жюрек тамырлада къан тохтаусуз чабады, тыйылмайды; аны башы таза ишлейди, кёзлери жабылмай, уяныпдыла. Мен аланы бирине – Шауаланы Исмаилны жашы Хасанны санайма. Аны къуру мен айтмайма, «Бир жашауну минг бети» деген романы айтады. Аны атына кёре, къыйын жашауну жигитлери айтадыла. Ол махтауну жазыучугъа, китапны аллындан артына дери хар айтым, кенгеш, хар таулу эр киши бла тиширыу шагъатлыкъ этедиле. Энди хар заты да алапатды, мындан ары уа къалай болургъа боллукъду дерге жарамаз. Къалгъан чыгъармалада болгъанча, мында да бардыла жетишмеген жерлери да...

Бу роман жазыучуну биринчи китабы болмагъаны белгиледи. Ал китапларыны юсюнден мен жукъ айтмайма, не ючюн десенг, аланы окъугъанма, алагъа багъа берилген болур.

Мен ангылагъаннга кёре, бу жангы китап, тинтип окъусала, кёп-лени сагъыш этдирир. Аны бла биргелей, эслеп атлатыр, тюз жолдан ажащдырмаз, жашауунда, иште болушур...

Хасан къарачай, малкъар жазычуланы ичинде, прозагъа кесини башха тюрлю ызын салыргъа излейди, салып да башлагъанды. Романы ал бетин ачып, окъуп башлагъанынглай, жюрегинг учунуп, ярабий, ахыры къалай бошалады деп, солуу алмай, юзмегенлей окъурунг келеди. Иги эс бёлөп, сагъыш этип окъумасанг, бир кесек туманнга кетип, жангыдан окъургъа излериксе. Ол а роман иги жазылгъанына шагъатлыкъ этеди. Темасы ёмюрге бошалмазлыкъ затны юсюнденди, магъанасы теренди, адам улуну дуня жашаууна сейирлигин таны-

тады, аны, тюзюча, къынгыры, тиги, ёрюшю, эниши да болгъанын билдиреди. Артыкъсызда таулуланы, таула ичинде къаллай кечинмек этгенлерин да кюзгюдеча туурагъа чыгъарады...

Роман артыкъ уллу болмаса да, бек кёп заманны тамалы бла ачыкълап, унугъуп тургъан миллетни арасындан ангылагъан адамла чыгъып, халкълары ючюн, тюзлюк ючюн жанларын аямай, бош оюн этмей, ёлюр къазауат ачханларын кёпге кёргюзтеди; бек кёп заманны аулап чыгъады. Анга шагъат китапны биринчи жигити Муратды. Бу жаш, байны, бийни жашы болса да, миллетинде эзилген, тозурагъан, къарангы таларын кёрюп, ол тюз жол бла атлай, эркинликке, тенгликке жол излеп башлайды. Ол, атасыны юйюнде тынч, къыйналмай, башын ёрге тутханлай жашаяллыкъ адам халкъы ючюн башха байла бла угъай, кесини атасы бла да кюреш ачады. Ол алагъа ыйлыкъдырырча аман айтмайды, аланы энишге тюшюрюп, дерт тутмайды. Ала уа анга не аманлыкъ эталсала да, аяп къоймайдыла. Ол, не къыйынлыкъда да кесин сындырмай, тутхан ишин тюзге санап, халкъны аллында, халкъ жаула аны асмакъгъа асаргъа чыгъаргъанларында да, келлик тенгликни отуна жаннганын билип, башын ёхтем ёрге тутханлай чыгъады. Ол нени кёргюзтеди дерге боллукъбуз. Ол а таулулада да, къалгъан миллетледеча, революция жилтинлери кеслери кесмезликлерин ангылап, къолгъа сауут-саба алып, къарангы миллетге да ангылатып башлайдыла.

Биз бу китапны таза жүрекден суйюп, тинтип, сюзгенбиз. Ол себепден романны кесича бир зат жазаргъа боллукъ эди. Алай а, къыйыныбыз газет бетледе, журналда толусу бла чыкъмай къаллыкъды да, ангылашынмай къаллыкъ эсе да, бек залим тукъум къысхартырыкъбыз...

Хасанны чыгъармасында таулу тиширыулары жигерликлери, аланы тириликлери, алада ана, эгеч, жүреклени жумушакълыкълары, не ауур, къыйын ишден да къоркъмай, юйлерин, сабийлерин жарсытмай тутханлары бек ариу, ким да ангыларча ачыкъланады. Артыкъда, таулу тиширыула юй таматасы эр кишилерине къалай таза ниетли болгъандыла!!! Абат, Жаухар, Элмухан дагъыда башхала. Бу тиширыула чокъуракъ къар суу кибик, тазалыкъгъа, жигерликке, айтып къояргъа – ёхтемликке сакълыкълары бла адам улун сийирсиндиредиле. Чыгъармада ачыкъланган таулу тиширыула, хазнасы къалмай, тюз жол бла бара билгендиле. Абат бла Элмухан къаллай къыйынлыкъланы сынагъандыла, артыкълыкъланы бутакъларын угъай, тамырларын чайнагъандыла. Ала таулу тиширыуладыла! Тюзю бла алып къарасанг: Хасанны романында бизни тиширыулары ич халлери, аланы ниетлери, жигерликлери эм жигитликлери артыкъда айырылып ачыкълангандыла.

Романда динни аты бла эфендиле кимни жакълагъанлары, ала ким жанлы болгъанлары да ачыкъланады. Жазуучу динчилени жалгъан шагъат болуп заманны зорчулугъун жакълагъанларын алай бек кёргюзталмаса да, ол халини Мусабий эфендини юсюнде танытады.

Бу эфенди, жюрек ёхтемлиги болмаса да, артыкылыкны заманын махтагъан болмаса, бу жарлыды, ол тюз айта болур деп, аланы айтханларына эс бёлмейди. Дин арагъа салынса уа, терс айтыла тургъанын ангыласа да, башларын кётюрюп, ауузларын ачып, бузукъ болалмай къаладыла.

Бу чыгъарма аллындан ахырына дери тюзлюк артыкылыкны хорламай къоймазлыгъы ангылашынып турады. Анга шагъатдыла Абусалам бла Заурбек. Абусалам, заманнга кёре, бир кесек билимден учхара къалса да, аны таза башы, аны тюз ниети, аны акъылы таулу миллетлени арасында сыйын уллу кётюртеди; намысын, сыйын бийикге чыгъартады. Абусалам айтхан сёзюн бошунакъгъа – хауагъа бошлап къоймайды, керекли жерде аны ачыкъ сёзю бла хар зат да орунуна жарашып къалады. Абусалам, байлыгъы бла махталмаса да, зорлукъну заманында да, не байлагъа, не бийлеге, не дин ахлуларына жалынмагъанды, аланы кесине жалындыргъан болмаса. Ол – ол заманда. Тенгликни заманында да аны алчы, башчы этедиле. Ол мында да адамлыгъын, сыйын алгъындан да ёрге кётюреди. Хажомар, жангы жашау бир кесек уллу кёллю этип, иги ангыламай: «Мен Совет властью», – деп, къара халкъгъа тюзюн ангылатмай, кёкюрегин уруп, кесини къырал тамата болгъаны ючюн уллу кёллю сёлешеди. Ол а жангы жашауну жауларына ышангылы сауут этеди.

Алай таматаланы, къара халкъны да Абусалам тап сёзю бла, халны кемсиз ангылагъаны бла тынч эте билгенди!..

Заурбек да, жангы заманны адамы, жангы жашау гъа кёре кесин жюрютеди. Алай а терсликни, дерт тутханлыкны мухуру, билимли жашны керексиз жерде абындырады. Алай болса да, муну да тюзлюгю, халкъ душманланы, муну жауларыны кеслери къазгъан уруларына тюшюреди, кеч болса да...

Романны баш жигитине, Мурат бла Абатдан сора, мен Элмуханны санайма. Быллай таулу тиширыу, адам айтып къолундан келмезчады: анача – жумушакъ болады, атача – не къыйын ишден да артха турмайды – быланы экисини орунун да кеси тындырып, юй таматасы Токашны юсюнден не тюрлю жалгъан сёзлени айтсала да, алагъа тюгел ийналмамай, кесин бек таукел жюрютеди. Жамауатха белгили Токашны юсюнден кёп тюрлю жалгъан сёзле айтылып, быланы сабийлери уллу къыйынлыкъ сына сала да, бу таулу тиширыу – Элмухан, бир талай сабийни анасы кесин хорлатмай, тюзлюкню келлигин сакълайды, анга не къыйынлыкъ жете эсе да. Да! Сагъыш этигиз, къайтарып айтама, муну къайын анасы, Абат бла бу алай кючлю, къаллай сёзле бла айтыргъа билмейме, суратлангандыла.

Асланукъа бла аны жашы Омар, кереклилерича бир угъай, халкъ да, кеслери да кеслеринден жийиргенирча суратлангандыла. Аллаи адамладан жамауат угъай, табийгъат да бир жанына къачаргъа излейди.

Айтырларыбыз кёп эсе да, андан ары созаргъа мадарларыбыз жокъду... Кечмеклик тилейбиз.

Аллында да бир кере сагъынганбыз: айып этмегиз, романны жик-жиги бла тинтип, аны къагъытха жазаргъа кѣп «къагъыт» керекди...

Мен ангылагъан бла, керекли темагъа жазылгъанды роман, мураты тюздю, жарашуулуду; къалгъан затында бир къазы ууакъ кемликлери тюзелселе, уллугъа-гитчеге да, окъугъаннга тюз жолду, ол бурун жашаудан хапарлы боллукъду, жангы жашауда абынмай атларыкъды. Багъалы окъуучу, окъу бу китапны...

«Бир жашауну минг бети» деген романны жазгъан адам бизни барыбызны да кѣп чыгъармалары бла къууандырлыгъына толу ышанабыз.

### ***ЭРКЕНЛАНЫ Къазий-Магомет***



*Суратда Шауаланы Хасанны адамлары.*

*Биринчи тизгинде (солдан оннга): Лариса - Хасанны тамата къызы, Атабийланы Алишер - туудугъу, Атмурзаланы Фатимат - къарындашыны юй биїчеси, Црайланы Роза - сабийлерини анасы, Магомет - къарындашы, Хасан кеси, Атабийланы Надиа - туудугъу, Солтанланы Тахир - тамата киеую; экинчи тизгинде: туудукълары - Солтанланы Лейла бла Камил, Жаболаны Залина - туудугъу, Миналдан - ортанчы къызы, Солтанланы Жамиля - туудугъу, Мадина - кичи къызы, Жаболаны Наида - туудугъу, Атабийланы Алим - кичи киеую, Камал - Хасанны жашы.*

*Суратны Мамайланы Алий алгъанды*



*Толгърланы Зейтун бла Шауаланы Хасан. Нальчик, 26.04.2008 ж.*



*Суратда (солдан онгнга): Шауаланы Хасан, Бабаланы Ибрагим, Къонгур улу Иштван - венгриядан келген профессор, Бегийланы Абдуллах*



*Суратда (солдан онгнга): РФ-ни Жазычуларыны союзуна правленини секретары, «Московский литератор» журналны баш редактору Иван Голубничий, Ёзденланы Альберт, КъЧР-ни халкъ поэти, Шауаланы Хасан, Отарланы Магомет. Отарланы Керимни 95-жыллыгында. Тырнаууз, 06.07.2012 ж. Суратны Мамайланы Алий алгъанды*



*Улбашланы Азвор бла Шауаланы Хасан,  
01.11.2012 ж.*



*Шауаланы Хасан 1977 жылда  
20-чы ноябрде Тырнауузда*



*Хасан бла Роза туудуклары Солтанланы Камил эм Лейла бла. 01.09.1994 ж.*



---

## **ШАУАЛАНЫ ХАСАН: «КЮБЮРДЕ ТАБЫЛГАН ПОВЕСТЬ»**

Заманла хыны, къаты, огъурсуз, къужур, къыйын, ырахат, берекетсиз болсала да, тёлюлени ёмюрлери болуп озуп барадыла. Адам улуну уа не заманлада да игиликге, ариулукъгъа, соймекликге учунуу юсюнден кетмеген шартды.

Бизни миллет бек кёп къыйынлыкъ кёрген халкъланы бириди. Алай болса да, нени да унутурмагъан, бир тукъум бир кепге, чекге сыйынмагъан энтта ненча ёмюрюне бузулур, къайдам...

Мени тёлюм кёрмегенликге, сынамагъанлыкъгъа, жашау къадарыбызда аны заранын чекгенлей, сезгенлей барлыкъбыз. Унутулмазлыкъ, бителмезлик жарабыз, жүрекленни чанчдыргъанлай турлукъ къыйынлыкъбыз... Къабырсыз, кебинсиз къалгъан ёлюклерибиз, сабийликни сынамагъан, оюнчакъ алып ойнамагъан тёллюбюз. Ол затланы унутсакъ, къазах, къыргыз, узбек тюзледе къалгъан ёлгенлерибиз бизлеге аны кечмезле...

Миллетлени туюп этерге жетдирген къыйынлыкъланы бушууу эсгертмелерин тарыхда къояргъа баш борч искусствону, литератураны, культураны къуллукъчуларына салыннганына уа не сёз. Тарыхчыла документлени кючлерине таяна жазгъан китап бир башха, былайда миллет даражада литератураны кючю бла айгъакъланнганы магъанасы уа багъалы, керекли ишлени бириди. Диктатны заманында анга кёпле базалмасала да, жазгъанла болгъандыла. Эндиледе уа аллай литературабыз кёп да болуп, ол ачы заманны бек ачыкъ да, терен да суратлайды.

Ол къадарыбыз буюкъгъан ачы сынамны юсюнден жазылгъанды деп эшитип, хазна Къарачайда бла Малкъарда да окъумагъан китабым къалгъан болмаз дегенликденди кесими эркинге санагъаным – аны юсюнден эм кёп Шауаланы Хасан жазгъанды дерге. Хар жазгъаны жазуучугъа ачы жылланы бир чыгын эшип, бетин ачып барыргъа, ызы бла уа, тюнюнде угъай, тюшюнде кёрсенг окъуна къоркъурча затланы, бир-бир мазаллы, хар сезиминге къатылгъан, жер юсюню битеу болумлары хайырландырылгъан Суратны кёз аллынга эркин халда салып: ма Мен Кёрген, Мен Сезген, Мен Билген деп, окъуучугъа кокаланмай, къыйдырмай, миллетим сынагъан сыйсызлыкъланы, сизге билимсиз мыйыгъызгъа алыгъыз деп тежейме дерге эркинлиги барды. Анга ол эркинликни берген дагъыда кеси жашауну, ёксюз къадарыны ёлчемсиз, чексиз къыйынлыкъланы, ачылыкъланы.

«Бийкъны ахыр кюню», «Тузакъ», «Асият», «Кюбюрте табылгъан повесть». Бу чыгъармаланы окъусанг, кёп адам тюшген суратха талай кере алып къарасанг, эслемей къойгъан затларынгы эсгергенча, кесгин магъаналы этип, бир бирин толтурадыла.

Алай болса да, бюгюн къаламны къолгъа алдыргъан бир тюрюлю

суратлау лагъым бла бажарылгъан, терен оюмла бла къуралгъан «Кюбюрде табылгъан повестди». Аны баш жигити тамам трагедиялы литература сыфат болуп къалмай, ачы къадары бла бушуулу да, чемер да суратланып, окъуучуну сезимлерин эсден кетмезча, ачыкъ айтханда, хатерсиз да, къадалады.

«Умутум а бар эди, чыгъаралмай эдим ансы», - деп, эртте къобузчу айтханлай, иги кесек заманны багъа берирге базалмай турдум бу сыфатха. Ич дунясыны байлыгъы, къадарыны ажымлылыгъы сабийлигинден белгили болгъанын Пилжан тефтерине жазгъанды: «Мен дуняда насыплы болмазлыгъымы сабийлигимде тюшюмде кѣрген эдим», – деп башлагъаны окъуна ачыкълайды андан ары болумну. Къалай кюйсюз, къалай ачы тюш эди ол тюш!

Бу тюш бизге Пилжанны къадарыны байрагъы, анга «домоклов меч» болуп къалмай, жазуучуну хунерлигин, философия оюмларыны, суратлау амалларыны теренлигин, байлыгъын кѣргюзтеди. Дуняя литература къыралгъа, эрлеге къыйынлыкъ жетген заманда тиширыулары, аланы къыйынлыкъларыны юсюнден кѣп айтылгъанды. Ачыкъ айтылгъанда, - кеслери къалай жашарыкъларына, къадарларына, - кеслерине къыйналгъандыла!..

Пилжан а, къуру ол сагъыш бла кълмайды. Миллетине жетген, эрле сынагъан учузлукъгъа, тѣгерекде бола тургъан артыкълыкъгъа, заманнга кесича багъа бергени, къуру Бахауну тутуп тебирегенлеринде – элден бир адам къатына барыргъа базынмагъан эди - аны къолун тутуп айтхан сѣзлери, уллу адамлыгъы болгъанына, кѣп бѣркледен Пилжанны жаулугъуну сыйы бийик болгъанын кѣргюзтюледди.

Кесини сагъышы туююл битеу жерине жетген къыйынлыкъ, башын кючлеген, жерден, кѣкден, суудан мадар излеген ѳлюмсюз «Слово о полку Игореведен» Ярославна эсиме тюшдю.

Ярославна бла Пилжан... Аланы бир тоханада орун алгъанларыны себеби – адамлыкъларында кѣп затлары бир бирине ушагъанлары, бирча къарагъанлары, жети дунягъа къайгъырып, битеу сагъышлары башларында ат чапдырып тургъаны, бола тургъан затха, адамлагъа тийишли багъа бере билгенлери..

Эм суюген адамларындан, юйюнден, журтундан айырылып, жашаугъа салгъан сорууларына да жууап тапмай, «Азнауур сауду, жюрегим сезип турады», - деп, анга таянып тургъан Пилжаннга къазауатны отундан къутулуп келген баш иеси бла бирге болургъа мадар табылмагъаны анга къаты сынам эди. Ич дунясы бла жашаугъа кѣз къарамы, халиси бир бирин окъ бла кепча тапхан Пилжаннга Азнаурдан умут юзгени, аны жашаууну тутуругъуну тамырын кесди. «Саннга санау болмагъан, тоннга жамау болмагъан» - деген болумда жашагъан а Пилжанчалагъа керек туююлдю. Сезимлерине орун болмагъан, табылмагъан жерде аны санына да орун жокъ болду жер юсюнде.

Ол кесини сал басхычын къабырлагъа алып баргъанларын кѣзюне кѣргюзтгени, Пилжаннга болуп къалмай, окъуучулагъа да бек

кыйын тийген, тамам кючлю, деменгили суратлауду. Жилялулук болган жазуун, замансызлай келе турган ажымлы ажалын сезип, ол кеси кесини жилауун этгенин кюйлени кючлери бла кергюзтеди. Къатында эгечлери турганлай, тинлери, хауалары бир бирине келишмей, жангызлыкъ сынай, кесине тюнгюлмеклик халда этген кюйюм жырлай тюбейди Пилжан ажалына.

Къаллай бир иги умут, ахшы мурат, кирсиз нюзюр, учунмакълукъ учун болуп, жер юсюне адам баласы жаратылганлы жашауну хатерсиз желинде, керексиз чурумладан жокъ болдула. Иги этеме дегенден, Анисат эгечини жангыз жанын санындан айырырга себеп болду. Азнаурга термилиуюн ангыламай, къайсы бири да, жууукъ адамлары, Пилжанны къыргъыз топрагына ёмюрлюк сауга этдиле. Халиси башхача, кыйынлыкъ басып, учузлукъ сынай турганлай да, бюгюлмеген Пилжан тыш жерле да Кавказны адети бла басдырылды...

Ол къужур заманны кыйынлыгында адамлай къалырга къайдан къарыу-кюч тапды Пилжан!! Адебин, намысын тутханны къой, аланы эм бийикде, эм кирсиз халда жюрютюрге къалай къолундан келди?! Къазауат, кергюнчюлюкню азабы, кыйынлыгы, кюйсюзлюгю, ачлыкъ, жалангачлыкъ, эгечлерин, ала кибиклени да тюрлендирип, Махмутчалагъа уа билеклик этип, Пилжан адамлай къалай къалды?! Неди аны сылтауу? Ол «идеал» деп термилгенибиз олдмуду?

Бусагъатда уа?! Тилибизде бир тукъум бир сыфат бла да суратла-ялмазча болумда сюркелирге кюрешгенле уа?!

Бусагъатда бармыдыла Пилжанла? Огъесе, кесигизни багушугъуз азды деп, кеслеринде сингдирилмеген, уналмагъан «культураны бизде жаярга кюрешген тыш къыраллы жан аурутуучулары» табасы болургъамы тебирегенбиз?!

Пилжаннга багъа бере келип, бир жанына кетип къалганча болмасын, аны алайлыгы: биз Пилжанны къадарында адамлыкъны, ишленмекликни школлада, институтлада, университетледе, жаш тюлюбюзге сингдиралсакъ эди дегенлигимди, тамычы ташны тешер дегенлей...

«Искусство бизге тюзюм ангыларгъа болушханы ётюрюкдю», – деп Пикассо айтханлай, Пилжанчаланы сыйлары бла башхалагъа берилген сыйны ортасы накъут-налмас бла атылып турган таш кесекча болганын ангылатыуду. Бийик даражасы болган чыгъарманы борчу, артыкъсызда бусагъатда, бек уллуду.

«Кюбюрде табылган повесть» окъуучуну эсин кесине буруп тургъаны къуру Пилжанны литература сыфаты болуп къалмай, миллетни культурасын, аны кыйын болумгъа тюшген адамлыгына багъа бериуюн, тил байлыгы бла, ачыкълыгы бла, терен оюму бла, суратланы туурада кер аллынга салып къойгъаны бла кесине тартып тургъанны къой, автор башха не жазганын окъутургъа излетип тебирейсе. Пилжанны къадарыны юсюнде уа бир сейир болум, сезим

тууды окъуучуда! жабылып тургъан эшикни туююп, дюнюрдетип кюрешгенликге ачылмагъанча; ичиндеги кесине керек болуп кеси ачмаса, киритча бек. Миллетибизге быллай даражада жазылгъан чыгъармаланы себеби бек уллу да, хайырлы да болгъанына не сёз!

Авторгъа - жазыучу Шауаланы Хасаннга, къаламынг дуппуч болмасын, жазар затларынгы учу-къыйыры узакъ болсун дейме!

***ЛАЙПАНЛАНЫ Зарият***



*Шауаланы Хасан Жеттеланы Мустафир бла. Нальчик, 27.05.1997 ж.*



*Суратда: Шауаланы Магомет, Хасан, Жаболаны Наида - Хасанны туудугу*



*Хасанны кичи кызы Мадинаны юйюрю.  
Атабийланы Алим, Мадина, Алишер, Наида. Нальчик, 02.11.2008 ж.*



*Зумақулланы Танзиля, Туменланы Мурадин, Тёпеланы Алим, Шауаланы Хасан,  
Жаболаны Залина - Хасанны туудукчугу. Шыккы, 1998 ж.*



*Хасан юй бийчеси Роза бла  
бахчаларында*

*Хасан жашы Камал  
бла. Нальчик, 1974 ж.*



# МАРИЯ ХАНУМ

## Повесть

### I

Мен айтырыкь хапарны тюппе-тюз болганына ийнанырыгызыны тилейме. Тынч жашаууму тынчлыкьсыз этген сюймекликни юсюнден айтыргъа тюшгенди бююн. «Башынгы окъуудан башха затла бла къатышдырырса къайда да», - деп, анам ёз сагышларымдан тышында да мийиме кеси оюмун жюклегенлей турады, онунчу классны босагъасындан атлагъан кюнюмден берисинде. Алай устазны ишин а къалай сайлагъанымы узакь бармай айтып къояйым.

Онунчу классда окъугъан заманыбызда Алийсолтан бир къысха пьесачыкь жазды да, аны сахнагъа чыгъарыр акъылгъа келгенибизде, «драматург» устазны – Нюржан Махаевнаны ролюн манга тийишли кёрдю. Ол затны мени бла бир тийреде ёсген татлы тенгим – Роза ушатмады. Алгъа кёп турду Алийсолтаннга бла манга кезиу къарай, сюелди, сары чачыны къысха эшмелери бла жубата кесин. Аны кенг тешиклери толу бетине ариу келишген къысха бурунуна тер къагъып да биринчи кере эследим. Кюн таякълары учхалаучу мангылайчыгы да жыйырылды олсагъатда, къалын къашлары да туююлдюле. Чачы сары болгъанлыкьгъа, Розаны къашлары бла кирпиклери бал бетлидиле. Окъуугъа кёл салыуу, ариу халы бла да сюйдюргенди ол кесин классны жашларына да.

- Нюржан Махаевнаны ролюн мен да ойнааллыкьма, - деди Роза, башын ёрге кётюрмей, иги да жунчуп. – Мариямдан эсе мен бек ушайма устазгъа. – Роза ол сёзлени чыртда сагыш этмей айтханы барыбызгъа да ангылашынды.

- Сен Роза, Даринаны ролюн ойнарыкъса, – деди Алийсолтан. Баям, къызыны ёпкелегенин жаратхан окъуна этди дейме, «драматург». Алгъа аямай кюлдю. «Мен сени кибикле кюлюрча къыз туююлма», - деди Роза ичинден.

Аны къаны бузулгъанын ангыласа керек Алийсолтан, Розагъа жууукь атлады да, узун къолларыны узун бармакъларын бир бирге ууду да, сора къол аязын Розаны имбашы таба узатды. Тийирмеди къолун анга, артха этип, онг къолун кёнчек хуржунуна сукьду, дагъыда мычымай къолун андан чыгъарды.

Ма санга, Алийсолтан къол аязы бла Розаны чачын акъыртынчыкь сылады, ариу айтыргъа уа базынмады, баям. Къызыны жанына тийгенин а ангылагъанды. Розаны ёсюмю Алийсолтанны сакъал тюбюнден ёрге озмайды. Алийсолтанны къара, бурма чачы, кенг мангылайы, къара

кышлары, кьалын эринлери ышаргъанда, сёлешгенде ачыкъ кёрюннген чиммакъ-акъ тишлери адам кьолу бла ишлегенча ариула.

Былай сыфатына кьарасанг, сёлешген сёзюне тынгыласанг, тизгинлигине эс бурсанг, онунчу классны окьуучусуна угъай, университетни студенти сунарыкъса, оюмлу жашды Алийсолтан.

Алийсолтанны Розагъа кокаланыргъа хазырланнганын, аны чачын сылагъанын да жаратмадым. Сабийликден биргеме жашагъан бир сейирлик таша сезим эки да, юч да кьатылды жюрегиме. Бу не ишди?! Алайдан кетип кьалыргъа тебиредим. Пьесагъыз, ролюгъуз да неге керекдиле манга деген оюм мени хорлай тургъанын сезип, акъылымы башыма жьыргъа кюрешдим. Не ары-бери десек да, бусагъатда ишни башы Алийсолтанды. 10-чу «А» классны жашларыны, кьызларыны эслеринде болмай тургъанлай пьеса жазып, дерследен сора бизни бирге жыйып, чыгъармасын барыбыз да ангыларча шатык да, тизимли да окьуп, бар акъылыбызны кесине буруп кьойгъанды.

Сёлеширге хазна суймеучю, тенглерины, устазланы айтханларына уа кёз кьакъмай тынгылаучю Розагъа бу жол тил кьайдан битди деп, кеси сорууума кесим жууап изледим. Табалмайма. Кьолларымы, эринлерими кьалтырагъанларын а сеземе. Анам кьачан эсе да бирде суйген жашындан алгъан письмону окьугъан кюнюм да эсеме тышдю ол сагъатда, Алийсолтан Розаны кьатында сюелип тургъан чакъда. Ол письмону анамы кьобюрчегинде анстан кёрюп окьугъанма. Бюгюн да уялама ол ишиме. «Тау этегинде, бир сейирлик жерде, тобукъгъа жетген, гюл ийиси бийиклеге учундургъан жерде кьой кютеме. Сюрюу мамыр отлайды, мен а санга письмо жазама.

Суратынгы жан хуржунумдан чыгъарып кьарадым бусагъатчыкъда. Ийнан манга, тау жулдуз тау тёппесинде кёрюннген сундум. Онг кьолуму кёзлериме ауана этип кьарадым ол жулдузгъа – аны игирек кёрюп ючюн. Бир кесекден кёкде ызындан акъ бараза кьоя баргъан самолётха да эс бурдум. Тиледим анга: дуняда бир мадар бар эсе, мени суйгениме ала бар деп.

Дарина, санга бек термилген сагъатымда эрттенликде кюн таякълары кьакъгъан тау киришлени тёппелерине кьараргъа да бек суйюучюме. Аллай чакъда санга этген жырымы да жырлайма, шош, жюрегими кьандырып. «Ол жарыкъ тийген мени кюнлерим, кьарангы болмай батсынла. Да, санга бла манга, аричукъ, суйюмлю тангла атсынла...»

Анамы суйген жашына жазгъан письмола, жырла да сакъланадыла ол кьобюрчекде. Баям, ол аланы эки кьагъытха тышюрюп, бирлерин кесинде кьойгъан болур эди.

«Мен Черек жагъасына келип, сагъышлы олтурама талгъыр ташны кюн жылытхан бетинде. Тейри Кьылыч да, кьанатларын кенг жайып, сагъышлыды, манга ушаш. Ким биледи, сен да кьошдан тигелеп, юйюгюз кьатында Черек жагъада олтура эсенг а деген муратда келгенме бюгюн былайгъа, айтдырмай кьоймай эсенг. Мени ауазымы эшитирге сюе эсенг, суу тауушха кьулакъ сал.

Жыр жазгъанма, чам сёзле излеп кюрешмей, - суймеклик кьюдюр-



ген жүрек ташатын, тууратын да жырлайды, таралады. Сен мени жырым болгъанынгы бир заманда да унутма. Айт манга толу таусум сёзюнгю, туйюл эсе таша. Сюймекликини жол узагъы азап чекдирди манга. Кел бери, эрттенликде ёрлейик, сабийлигибизни жокълатыучу төшлеге, табийгъатха да къарайыкъ, андан да тансыгъыбызны алайыкъ...

Мени жүрегимде бир куйген барды,  
Ол кёмюрмюдю, кюлмюдю?  
Мен сюейим да, бир къыйналайым –  
Алмай къоярынг туйюлмюдю!

Тауланы башы бир ариу болгъанды,  
Ол алгъынлада къар эди.  
Сюйдюрюп, мени сюймей къояргъа  
Манга не дертинг бар эди?

Сени сюеме, санга барлыкъма:  
Кёлюнге тюрлю келмесин.  
Ий, мени къююп башханы алсанг,  
Аллах муратынгы бермесин...

Ол тизгинлени окъугъанымдан сора, инжилген башымы бир къужур сагъышла алдыла.

Башымы ёрге къыйналып кётюрдюм. Кёзлерими да къыйналып ачдым. Алийсолтан биягъы Розаны къатында сюелип тура эди. Ачыулу бетимде нюзюр къалмагъанын сездим. Тилим бюлдюрюгю этип, ауузумдан сёз чыгъаралмадым. Эй, къызла, не ишди бу?! Бюгюн эрттенликде Алийсолтаннга школну арбазында тюбеп къалгъанымда, ол, аз ышаргъан да этип, манга: «Мариям, дуу жанаса асыры омакъдан», - деген эди къолуму да тутуп.

Мен аны ол сёзюне чыртда магъана бермегенме; учуз этерге кюрешгенлиги эсе да билмегенме. Угъай, ол адамны сындырып сёлешген жаш туйюлдю.

- Жашла, къызла, ким къайсы рольну ойнарыгъы белгили болду, - деди Алийсолтан, асыры къууаннгандан аякъ тюбюнде чёп сынмай.  
- Биринчи оюнубузну Октябрьны байрамында кёргюзтюрюкбюз. Атаанала, школчула, устазла да жаратсала, сора аланы эл клубха кыябыз.

Ол сёзледен сора Алийсолтан къарамын мени таба бурду. Олсагъатда мен аны бетинде бир жылыу-ышарыу изледим. Тенглерим, ангылаймысыз: «Керти ниетинги иги билирча эт бюгюн манга», - деп тохтасам боламыды кеси акъылымда, Алийсолтанны кёзюне къарап, кёзлерим къалтырай. Олсагъатда аны ауазын ташадан эшитдим. Не сейирди; ауузун ачып сёз айтмагъанды, мен а аны ауазын эшитеме. Кинода болуучуду алай, неда суратлау чыгъармада. «Мариям, сенден ариу къыз жокъду дуняда», - дейди ол, Розаны къатындан кетип, мени таба атлай. – Айт, энтта айт, керти... эсли тауусум эт». Жүрегимди алай кычыр-

гъан. Алийсолтан манга бир сѣз да айтмагъанын ангылап, кеси кесимден уялдым жетген кызы кирик жаншагъаныма, жүрегим а кыуанч сагъатлыды, аны тыпырдагъан тауушун кесим эшитеме.

«Алийсолтан, сен айтхан сѣзле акъылымдан кетип къалырла деп, асыры къоркъгъандан, къанымы шакъа этип, солууму къалам этип, аланы сыйдам дефтерге – жүрегими тыш къабугъуна жаза турама бу сагъатда. Мен ёлоп кетгинчи, сени кишиге берлик туююлме. Сант этген сунма. «Мен ахча неда ырысхы туююлме бирле ары-бери ата айланьргъа деп да айтырса, башынга ашыгъышлы оюм келсе; угъай, энди бизни бир-бирден элия бутагъы окъуна айыраллыкъ туююлдо. Бююннгю кюннге тюбер ючюн ючюнчо классда окъуучу заманыбыздан бери жаяулай жүрюгенме. Алай, айып этме, ол затны бююннге дери иги ангыламагъанма – сабийликден.

Кёрдюнг да, кысыха заманны ичинде мени теренде жашагъан мурамы дуниягъа къалай ачыкъ этип кьойдунг. Кьолунгу бери узатчы, тут кьолумдан, жүрегими бююн башха тюрлю тепгенин ангыла. Розаны башын сылагъанча сылачы мени башымы да. Айтханымы этсенг, анам айтычу сюймеклик жырны айтырыкъма пьесангы сахнада кьргюзте туруп. Анам ол жырны кеси этгенди, жашлай сынагъан сюймеклиги жаздыргъанды аны анама – Жашаркъулланы Исмайылны кызы Шахиржаннга. Бек жаратырыкъса жырны, ма аны бир кыауум тизгини:

Жюрек сюйгенни кьолда танийды,  
Таймай жазама атынгы.  
Мен тансыкъ болсам, къарай турлукъма;  
Жибермей кьойма суратынгы.

Санга термилип, кѣп сагъыш этдим,  
Энди сагъышларынг чачылсын.  
Таралып тургъан жюреклерибиз  
Бири бирине ачылсын.

Жюрегими уа бир жери ауруйду,  
Кѣжюрегими сыласам.  
Терекле ауалла, булчукъла агъалла,  
Атынгы айтып жилясам.

Ой, жүрегими аурууу басханды,  
Дарман ичсем да ачылмай.  
Сени кишиге бермезме, наным,  
Жюрегими къаны чачылмай.

...Кел, экибиз да суугъа барайыкъ,  
Экибиз бирден алайыкъ.  
Сен киеу болуп, мен келин болуп,  
Бири бири юйюбюзге барайыкъ.

Алийсолтан, жазуубуз бир болса, бек ариу жашау кѳурарбыз, анга ийнан. Анам, кесини жашлыгын, сиймеклик жырларын да унутуп, бизге заран болса, халкѳны кѳыйынлыкѳдан сакѳлай келген тауларыбызга кѳачарбыз, кѳайгѳыларыбызны да анда чачарбыз.

Бир кесек эс жыйдым да, Алийсолтан мени ол сѳзлериме тынгылап тургѳан сунуп, уялгѳандан жерге кирлик болдум; элден узакѳ болмай сѳелген миялабаш таула юсюме аууп келген сундум.

## II

Сахна оюнубузну халкѳга кѳргѳзтгенден сора, классыбыз саулай да солургѳа оноулашып, Бызынгѳдан ѳрге ѳтѳп, Шыкѳыга жетип тохтадык. Ана тилден устазыбыз – класс таматабыз Сакинат Харуновна да биргебизгеди. Ол да, биз да нек эсе да хар атламыбызны Алийсолтан бла кенгешип ѳтебиз. Тюш ууахтыда азыкѳ ашап бошагѳаныбызлай, Алийсолтан бизден арлакѳга кетип, эки кѳолун «жастыкѳ» ѳтип, кѳк кырдыкга сыртындан тюшдю. Олсагѳатда жаш саулай кѳк анга сукѳланган сунду, тау тѳппеге жууукѳда кѳанатларын кенгге керген чыгыр кѳуш да. Мен да сукѳландым анга, - мени ангылаумда, жюрегинде болгѳан сиймекликни биринчи кере тышына чыгѳарыргѳа хазырлана ѳди ол, - насыплы ѳди ол, аны жюрек сѳзон ѳшитирге хазырланган кѳыз да. Бизден башха адам сынагѳан болурму быллай сиймеклик – ауазын алыкѳа кишиге ѳшитдирмеген сиймеклик.

Айып ѳтмегиз алай айтханыма, мен бир кѳылыкѳсыз ишни болуруна ийнанганлай жашайма арт заманда – сиймеклик кесин манга танытханлы, - анам сайлаума чырмау боллугѳу ишексизди. Аны ючюн анамы жаулаялмайма, сиймеклигими ѳлтюрюрге кюрешгеннге уллу Аллах кеси оноу ѳтер. Тоба-тоба, анама кѳыйынлыкѳ сурамайма тейриден, жылны жаз башы келип, жер жашнагѳанча, жашнагѳанлай турсун жаш да, ариу да Шахрижан ѳтген жамычылары ѳндиге дерича халкѳда махтала. Оюмсуз жашап ѳкюннгенледен тѳююлдю ол. Озгѳан жаунну ызындан кѳуугѳанладан да тѳююлдю анам. Кѳп сиймекликден бирин сайлагѳанына уа бир кюнде да сокѳуранмагѳанды. Мен – анамы жангыз кѳызы, билеме ол затны. Да, айтдырмай кѳоймай ѳсегиз, анам сийгениме барыргѳа кѳоймаса, нек чамланыргѳа керекме? Кѳызы анасына чамланган адет бармыды?.. Алай айтханлыгѳыма, алгѳын жокѳ ѳди, ѳнди уа барды, - миллетни намысын, сыйын ѳсге алмагѳан ѳссизле азмылла?! Бюгюн ырысхы, саякѳлыкѳ, ичгичилик жашау марда бола турады, - ѳмюрю кѳысха зауукѳлукѳ. Да сора анам, мени ол шартладан узагѳыракѳ турлугѳуму излей эсе, нек чамланама анга? Да, аланла, мени сийген тенглери арасында былхымсызланы ызларындан кѳайсысы тебирегенди? Бири да угѳай – барысы да бутакѳларында булбулла жырлагѳан субай тереклеге ушайдыла. Розагѳа кѳл ашагѳанлыгѳыма, кѳп ата-ана сукѳланган кѳызды ол. Алай Алийсолтан бла уа кишиге бет ѳтерик тѳююлме. Аллах бирди – анама да угѳай.

Ол, анам, алтынчы классда окѳугѳаныбызда, Алийсолтан бла бир паргада олтургѳанымы кѳрѳп: «...Бу ишинги жаратмадым, кѳызым», -

деген эди. Ол сёзле не ючюн айтылгъанларын бюгюн да ангыламайма. Алай: «Ачахмат кызындан туугъандан сора адам тапмаймыса классда кесинге нёгерге», - деб а айтхан эди, ауазын кючден эшитдире. Мен ол сёзлеге чыртда магъана бермеген эдим. Бюгюн, суймеклик эмилик атына биринчи кере иер салыргъа хазырланган сагъатда, жюзеделе эртте айтылгъан сёзле башымда ары бла бери. Аланы нек айтылгъанларын анам ачыкыламай къоярыкъ туююлдо иш кёзюне жетсе. Кесинг къалай къачханынгы, суймеклик жырларынгы бюгюн да халкъны тынгылатып айтханынгы нек унутаса деп сюелирге уа базынырыкъ туююлме ёмюрде да.

Олсагъатда анам келип къатымда сюелген сундум, - танг жулдузу тау башында кёрюннгенча. Тау аязы хычыуун сылады бетими. Анамы кюн, ай жарыгыгъа, огъурлу кёзлерини жылыуу ол аяз бла келген сундум манга. Сабий къууанчдан толду жюрегим... Башымы ёрге кётюрюп, тегерегиме къарадым, - анам жокъ алайда... Розаны эследим Алийсолтанны къатына барып сюелгенин, эслеген сагъатымда уа ёмюрде эсен кетмезлик къыйынлыкъ сынадым. Уллу къыйынлыкъдан Аллах сакъласын, бу кызы суймеклигиме жойса, мен кесими жоудан артха турлукъ туююлме. Бир кесекден Алийсолтан ёрге кётюрюлдо да:

- Роза, тынгылачы, къаллай назму тизгинле къурагъанма мен тюз бу-сагъатчыкъда, - деди. Сора айтды аланы:

Келдим, Кязим, санга – Шыкъыгъа,  
Къайсын жюрюючю жаяу жолла бла.  
Элде бир зат да жокъ алырча къолгъа,  
Юйюнг, гюрбежинг да иесиз къалып,  
Аланы кёрюп, жансызма мен жазыкъ.

Роза асыры къууаннгандан, Алийсолтан таба атды кесин. Къучакълады кызы жашны. Алийсолтан абызырады. Ёлгенлени кишиге даулары жокъду дейдиле. Мени ичимде жаным кызыла, жашла – барысы да къарашдыла ала таба. Сакинат Харуновна уа, терк-терк атлап барып, Розаны Алийсолтандан бери тартып айырды да, жашны кеси къучакълап, кенг мангылайындан эки-юч кере да уппа этди.

- Сен бизни поэтибиз, сен бизни драматургубуз, сен бизни жол башчыбыз, - деп, аямай махтады.

- Мариям, кел бери, жууукъдан тынгылайыкъ поэтибизни назмусуна, - деп Сакинат Харуновна мени чакъырды.

Борбайларым тутмайдыла, атлаялмайма. Къулакъларым, дорбун таууш этип тургъан болмаса, жукъ эшитмейдиле. Жан берир эдим бюгюн Розаны ол халын кёрмез ючюн.

Сакинат Харуновнаны манга кычыргъанын эшитмеген сунсулла тенглерим, устаз кеси да деген акъылгъа келип, Кязимни юйюню оюлгъан хунасыны ташасына тохтап, башымы табийгъат къыйынлыкълары тозуратхан къара ташха тиреп, ауазымы кишиге эшитдирмей, шош жилиадым, тюкюрюгюмю жутханым сайын солуууму теренден ала. ичимден

кыайнап, чамланмай, кыгычрмай тездеме Розагъа, Алийсолтаннга да.

Барайым да, бусагъатда айтайым анга: «Керти ниетинги билирча эт мени. Айт, энтта айт керти ниетинги! Эсли тауусум эт бюгюн, энтта кыайтарчы биягъында айтхан сёзюню: «Мариям, уллу Аллах сени манга тюз дунягъа жаратылган кюнюнде буюрганды», - деп нек айтмайса? Нек айтмайса алай, мени насыплы этер ючюн?»

Мен а кишиге билдирмейме бусагъатда акъылымда болганны, жүрегими тыпырдагъанын кесим эшитеме, жүрегим сезген кыуанчны. Ол сезген сезимни, Алийсолтан, энтта кыайтарама: сен айтхан сёзле акъылымдан кетип кыалырла деп асыры кыоркыгъандан, кыанымы шакъа, солуууму кыалам этип, аланы сыйдам дефтерге тышюреме. Ийнан мени керти сёзюме. Тели сагышларым кечени кыалын кыарангысына элтип атхан сагъатда да сен эсиме тышсенг, шош ауазынг ауазыма жүкленеди, алай аны бир тырлю ауурлугъун сезмейме, арсарлыгъым бла кюреше тургъанымлай, кюн жарыгъы кёкге – мёлекле дунясына учуругъа хазырланганын сезип, бирде тегерегиме, бирде кёкге кыарайма. Дагыда ол кыыйынлыкъны кёремесе, мени халымы биле тургъанынглай, кыарап-кыарагъынчы масхара ауазгъа кечесе. Сени ызынгдан а Роза да масхара хал алады. Кыайда тызлюк? Ётырюк, жалгъан дау жабышмасын манга ансы, тау бораны элтсин мени кыайтмаз жолгъа. Тызлюкню бюкген алай тынч тыюлюдю – ол кыаруулуду; мени ниет кючюмю киши бюгалмаз! Сахна оюнубузну халкыгъа кёргюзтген ингирибизде мен сыймеклик жыр жырлагъанымда манга айтхан сёзлеринги унутханмы сунаса? Ол оюнду, сахна оюн дерге боллукъса. Алай сени акъылынгда болмагъан сёзле жазылмагъандыла пьесагъа, сени акъылынгда болмагъан сайлау тыюлю эди: манга Нюржан Махаевнаны ролюн, кесинге уа аны сыйген жашы Тахирни ролюн тийишли кёргенинг. «Сен мени сыймеклик жырымса, сора кесинг жыр этерге нек кюрешесе?» деген сен тыюлюмю эдинг, сахнада битеу халкыгъа эшитдирип, анамы уа кыозутуп: «Сыйген жүрек эрип тынгылайды сени ариу да, фахмулу да ауазынга», - деген сен тыюлюмю эдинг ол ингирде. «Эрттенликде чык тышген гюлюню кёрсем, сен алайда чачынгы тарай тургъан сунама», - деген сен тыюлюмю эдинг, сахнадан клубха жыйылгъанланы барысына да эшитдирип.

Аз кюнлерими ашырмайма да, Черек жагъада атынгы айтып кыычыра; бир-бирде кеслерин кыысыр кыаягъа ургъан суу толкунланы тауушлары ауазымы жута. Бек кыоркыма кюнлени биринде: «Ауанамы ызындан сюрюп не айтаса?» – дерсе деп.

Ма ол сагышла жашаусуз этедиле мени алыкыа жашап да башлагъынчы сыймеклик жашаусуз этген жанымы. «Не болганды, кыыз, санга? - деп сюелгенди анам юсюме, - бетингде кыанынг жокъду, кыалай жүрүтесе жан?»

- Анам, халкы бедеш этерча жангыз бир аман ишим жокъду, - деп кыойдум, андан терен кирмей.

Алийсолтан, сени пьесангы халкыгъа кёргюзтгениибизден сора экинчи кюн Сакинат Харуновна ана тилден, литературадан дерслерин бизни оюнубузну сюзерге жоралагъанын кёргенсе да. Анда Нюржан

Махаевнаны ролюн махтагъанында, сен да анга къошулуп махтагъанынг бош, кѣзбау сѣзлеми эдиле? Угъай, аланы кертиликлерине ийнанама мен.

- Мариямчыкъ, сен дунягъа устаз болургъа деп туугъанса, - деген эди Нюржан Махаевна, - Кязимни жюз жыл мындан алгъа Арабстанда Локъман Хажиге этген осуятына аллай сейирлик багъа бичгенсе, не менме деген устаз айтырыкъ да ол эди. Аны ахыр тизгинлерин кѣлонгден алай шатык, алай ариу айтхан эдинг, бир-бирлерини кѣзлеринден жылы жиялумкъ чыкыгъанына кесим шагъатма:

Мен киши жеринде жатарма – узакъ,  
Къабырымы сакъ жауунла жууарла.  
Сиз, саула, болугъуз халкъыбызгъа сакъ, -  
Азатлыкъны ёкюллери тууарла.

Мариям, ол тѣрт тизгинде не къадар магъана барды? Ол магъананы дерсингде алай тынгылы ангылатханса, мен бек сукъланганма сени устазлыгъынг.

Алийсолтан, устаз ол сѣзлени айтханында, ёрге туруп: «Ол рольну мен жаланда Мариямгъа деп жазгъанма, - дегенинги ыйыкъ да озгъунчу нек унутаса? – Суйсе артисит, суйсе устаз болсун Мариям, аны оноуун заман кеси этер, Нюржан Махаевнаны сыфатын аныча уста да, фахмулу да киши къураяллыкъ туююл эди. Роза да сау болсун Даринаны – школну тизгинлик жыйгъан тишируну, адамлыгъын, ишинде бек тап кѣргюзтгенди».

Сен ол сѣзлеринг манга бек хычыуун тийген суна эсенг эсенг, жангылгъан этесе. Алайда да Розаны атын сагъынмай болмагъанса.

Мен Черекни эмилик толкъунлары бла эришген сагъышларымдан къутулгъанчу, анам айтыучу суймеклик жырны макъамы, сѣзлери да къулагъыма эшитилгендиле. Анам аны кѣчгюнчюлюкню заманында Къыргъызстанда кеси этгенди. Жырлагъан да бек алгъа кеси этгенди.

Мен мындан къарап таныйма, наным,  
Ой, элигизни къыйырын.  
Сен ахырында къалай берликсе  
Жюрегими суйген къыйынын.

Сени белингде бел баучугъунг  
Эки къат жетер белинге.  
Суйгенни суй деп, ким да буюрад,-  
Наным, не келед кѣлонге?

Ийнансанг – ийнан! Сени суйгенли,  
Мен тели – жарты болгъанма.  
Мени тенглерим, мени къозгъамагъыз;  
Жиярыкъма – бек толгъанма.

Бузулгъанды да, энди сокъмайды  
Мени къобузуму туюги.  
Тобукъларыма къапланып жилий,  
Ауруйду кёкюрек суюгим.

Кече тюшюмде бир тюш кёргенме:  
Онг билекчигинг бойнумда.  
Ой, мени былай термитдинг эсе,  
Жилян жукъласын кёйнунгда.

Дагъыда жукълап бир тюш кёргенме,  
Онг билекчигим бойнунгда,  
Элгенип уянып къарагъанымда –  
Сууукъ жууургъан кёйнумда.

Мен суюмекликден ёлюп барама,  
Ах, жүрегимден къоралып,  
Къачаннга дери турлукъма былай,  
Суюгенчигиме таралып?

Ой, бизге жауун алай жауады,  
Къыбыла жанында къаралып.  
Эсинге тюшсе, айт ийнарымы,  
Суююп этгенме, таралып.

### III

Экибизни ушагъыбыз къысха кёрюндю манга. Биринчи тюбешгени-биз эди ол; суюмекликни юсюнден бир бирге хапар айтыргъа. Сейир туююлмюдю аны акъылында болгъан затла мени акъылымда да болгъанлары? Олсагъатда мен кеси кесиме айтдым: «Бу тюбешиуню Аллах бизге къурагъанды. Ол сёзлерими окъурукълагъа жашыртын айтама, - башхалагъа эшитдирмей, ёз жашауумда – он жети жылны ичинде бу жолча зауукълукъгъа тюбемегенме. Эндиге дери Розагъа, Алийсолтаннга да чамланып тургъан эсем, баям, суюмекликни не зат болгъанын а бюгюн ангыладым. Алийсолтанны хар атламына, хар сёзюне акъыл бёлюп, ичимден: «Мен сени суюме», - деп, жаланда бир кере айт деп тиледим. Андан хычыуун сёз жокъду дуняда, къалай ангыламайса аны? Жюрек ачитхан хапаргъа – Роза Алийсолтанны къатына суюлип, ол да назмусун къызгъа къычырып окъуп, артда Роза чабып «поэтни» боюнуна тагъылгъанын кёргенден Аллах сакъласын».

Алийсолтанны кёзлерине биринчи кере къарадым. Уллу талгъыр кёзле манга аралып тура эдиле, - ичлеринде гинжилери ары бла бери жюзе. Мен кёп къараялмадым алагъа – башымы энишге бошлап кёйдум. «Сенсиз бир кюн жашагъандан эсе жаным саулай отда, жалында куююп, къара кесеу болуп къалайым. Энди бизни бир бирден айырып кюч табылмаз дуняда».

Ол сёзлени айта тургъанымлай, от жанады ичим, ким эсе да тынгылап туруп: «Асыры базыныулу сёлешесе, кызчыкъ, - деп шыбырдады къулагъыма. Олсагъатда ташны эритир эди ичимден сарнап жилигъаны. Насыпха, ол сарнаууму кесимден сора киши эшитмейди. От жанды ичим, керти окъуна Алийсолтанны мени къатымдан ким эсе да алып кетген сунуп. Терен чапыракъла бауурлары бла жапхан къара жерге аууп кетерге аздан къалдым. Жыгъылсам, мени ёрге кётюрлюк болурму Алийсолтан? Ой, таланган, бу тынгысыз сагъатымда мен Алийсолтаннга къачсам, адамлыкъны бла огъурлулукъну юлгюсю бола келген анамы жилиатыр кюнюм жете турады деп элгенеме. Не этейик; жер башында къуруда къууанч бла игилик жашап турурча этерге кишини къолундан келлик туююлдо.

«Сени бу кылыкъсызлыгъынга тёзген бек кыйынды. Сылтаусуз кыйынлыкъны кесинге нек чакъыраса?»

Папам ёлмесин, ол къатымда сюелип тургъан Алийсолтанны ауазы эди. « Айып этме, игиликден ёнге затха жол бермем ёлюп кетгинчи, - дедим ичимден. Къалай хорлар игиликни аманлыкъ? Мурдарны къамасы окъуна къан чыгъаралмайды игиликни жюрегинден. Алийсолтан, сени ауазынг мени кесине чакъыргъанча болуп тюшюмде, аз кере уялмагъанма, элгенип, санларымы ауурлукълары уа Черек толкъунлары ийлегенча болуп. Бирде уа анамы жырыны бу тизгинлерин айтып да жырлайма тюшюмде, жырлагъан ырыс болгъанын да биле тургъанымлай:

Кече тюшюмде бир тюш кёргенме:  
Онг билекчигинг бойнумда.  
Ой, мени былай термилтдинг эсе,  
Жилян жукъласын кёйнунгда...

\*\*\*

Элия уюгъанын кёргенмисиз кёкде? Мен башымы ёрге кётюрдюм да Алийсолтаннга угъай, кёкге къарадым. Сора, акъырын да, сакъ да атлай, ёргеден-ёрге атлап баргъанча болдум. Барама, хар атламым чотха ала, аз да жангылсам, жаланкёкюрек къая кечмезин ангылайма. К

- Мариям, - деди Алийсолтан. Ауазын эшитеме, кесин а кёрмейме. Дагъыда айтды ол атымы. Биз жагъасында сюелген Бызынгы Черекни толкъун тауушлары да къошулдула Алийсолтанны ауазына.

- Мариям, бу тюбешиуню бизге Аллах къурагъанды, - деди ол. Мен тынгылайма, биягъы тюрлю-тюрлю оюмла уа башымы бийлепдиле. «Алийсолтан, ёз жашауумда бу жолча зауукъ тюбешиуном болмагъанды. Ёмюрледен бери да адамланы жашаусуз этген суймеклик бу болгъанына толу тюшюндюм. Не бек кирпилдеп, Розаны санга кокаланнганы жашаусуз этип тургъан эсе да, суймекликни не болгъанын а жаланда бюгюн сездим. Ёмюрден-ахыргъа юйюнгю, арбазынгы жырсыз этмем. Жюрек сыбызгъым согъар санга бек ариу макъамны. Жыр музыка тауушну, боран улууну да хорлайды.



Алийсолтан, мен былайга биринчи кере келмейме; сенсиз келип турганма, шош соймеклик жырыма Черек толкунланы тауушлары да кыошула. Ариу сёзю, ариу жыры кыутурган Черек да ангылайды, баям, мен аз кезлемедим кыутурган сууну бир жанындан экинчи жанына жырып ётерге. Игиликге ийнаныуну бир шартыды ол а. Ахшы умутларым кыыш чилледе чууакъ кёкде учхан жулдузну ёчюлгенине ушамагы эди деп да кыоркыган кезиулерим болгандыла. Бир кюн школдан кыайтхандан сора былайга келип, тюз да сен сюелген жерге келип сюелеме. Бир заманда бир деменгили кыара кыуш келе келип, мени башыма жууукыда учду, кыанатларын кыакыганы сайын тёгерекни жел этдиргенин сеземе. Ары да, бери да учады, кыарамын мени таба бошлап. Эсимде болмай турганлай андан болушлукъ изледим: «Жаным, кёзюм, кёк иеси, соймеклик таралтхан жюрегим ахшы муратына жетерик болурму? – деп кыычырдым. – Сюеме бир ариу жашны, барыр жолум а белгисизди манга».

- «Жаш сенден да бек таралады, акылынын айтырга базынмайды ансы», - деди кыуш. Мен кесим эшитгенме аны алай айтханын:

«Мариям, чолпан кёзлеринге кыарайма да, алада шаудан сууну тазалыгынын кёреме. Жашау кыызгъанмаз бизге игиликни – заманны кыуанч жоллары кенгдиле».

- Нексе мудах? Кёзлеринги чыракъ баргъанларын жаратмайма, - деди Алийсолтан, манга атлай. – Мени сёзлеримдидиле сени сагышха кыалдыргъан? Айтыр сёзюме кыишен салма. Школну бошайбыз, классыбызны жашы, кыызы кеслери сюйген жолну сайлар заман жетди. Биз бир бирсиз кыалай жашарыкыбыз? Ангылаймыса мен айтханны?

Олсагыатда менде болгъан халны айтып ангылаталлыкъ туююлма кыишиге.

- Мен айтханны эшитемисе, Мариям?

- Мен тынгылайма.

- Бюгюн мени тилегиме бой салып, былайга келгенинги ёмюрде унутмам. Санга айтыр сёзюм барды, айталмайма уялгандан. Класда жашларыбызны, кыызларыбызны барысы да алапат, сеничабыз жокыду.

- «Айт, айт, - дедим ичимден. Уялма, айт, - насыплы эт мени, - термилтме быллай бир».

Бу жол Алийсолтан тынгылады, бетине кыараялмайма; кыалын кыашлары, кыалын эринлерини бирча кыалтырагъанларын а сеземе. Мени бетим да дуу деп жанады, санларым манга бой салмайдыла.

Башымы кюч бла кётюрдюм ёрге. Сора, бетине кыарап, аз ышардым.

Баям, ол мен айтхан сёзлерин масхара этген сунуп, иги да тюрленди. Кыышхыда терен кыар басхан тау этеги ёзенде сюелген сунар эдинг аны сууукысурагъанын кёрсенг? Энди кыалай жапсарырга керекме Алийсолтанны? Кыоркыганынга жолукыгун дегенинглеи болуп кыалдым дейме. Эмилик ат ауузлугундан чайнагъан сагыатда аууздан чачылгъан акъ кёмюк сунар эдинг олсагыатда Черек толкунундан Алийсолтанны бетине чачылгъан кёмюкню кёрсенг, ол халал жашха бир кесек эс жыйдырды, баям, кёзюме кыарап, биягында мен анга ышаргъаннга ышарды ол да.

- Туу машалла Мариям, туушунга – сыфатынга, санынга, - деди Алийсолтан, бу жол уялганы, буюкыгыны болмай.

...Мен кыайгыдан тангым атмайды:

Кечеден тангнга жукыламайма.

Тыш адамгы мен ышармайын,

Кесими санга сакылайма.

- Мариям, тюзюн айт, бу жырны кесингми этгенсе? Ол кюн жырлаган а кимге этгененг, классны тынгылатып?

- Жыр анам айтыгучу жырладанды, Алийсолтан, жырлаган а кимге этгеними айтырыкы туююлме, сорган сен да этме.

- Ары жар башына кыара, - деди Алийсолтан. – Алай айтып, алайда уллу жугурбет ташны артына бугур акылда Черек жагыга секирди.

Кыараса, атам Жашарбек, ийнегин излеген сылтау бла (аны да артда билгенме)кыаты желни кючуне баз болалмай аууп, эрттеден бери да элни Чегет жанында, кимники болур эди, небилейим, кырдыгы тобукыга жетген жерни кычакылап жаткан кыарт терекни жерни зылдысын ерге кыобарган тамырларына олтуруп, бизни таба кыарап тура эди. Ол кыойчу кыошдан тюнене тигелегенди.

Папа елмесин, ол бизни марап келмегенди – кертиси бла да ийнегизини излей келген эсе уа? Алийсолтан бла мен бюгюн былайгы не келген эдик? Ол мени былайгы не кычакырганын айтхынчы не кыачды, не кыбукду?! Угыай-угыай, муратын а ангылатханды – насыплыма мен! Атам не кы«кырды» санларыбызны? Анга чамланыр сёзлерим бусагыатда мени жюрегими талайдыла. Бу кызыу кюн сууукысурагыанымы магыанасы неликденди? Бек сейирим а атамдан чыртда кыоркымагыанымды; уялгандан а жерге кырилик болама. Алийсолтан а бугуупду, не манга, не атама кёрюнмейди, кышиге кёрюнмей кычаргы уа онгу жокыду, - Черекке чанчылып, аны бла энишге саркыма.

Бир заманда атам олтурган жеринден ерге кётюрюлдю да, манга кыол булгыады, - кесине чакырмады, Алийсолтан бла сюелгенине ыразылыгыын билдирди, баям. Кетип кыалды алайдан, Алийсолтан да чыкыды таш артындан.

Аны алай сыкыгынын кёргенимде, бир жол класс отоубузда Бекирни бла аны даулашханлары эсеме тюшдю.

Алайда ючюбюзбюз - Бекир, Алийсолтан, сора мен. Бир кесекеден а Забида да келди, кесин Бекирге бла Алийсолтаннга кезиу-кезиу кокаландыра.

- Мен хайт десем, кыол ташны жангыз быргыгыанымлай, жер этегине жетдираллыкыма, – деди Бекир.

- Сен махтанчакыса, - деди Алийсолтан.

- Не кы болады ол махтанчакы, - деди Забида, - сенси махтанчакы!

- Кыара былагы, ма бюгюн кёрюрбюз ким кыючлю болгыанын, - деди

Алийсолтан. – Мени атам жаш заманында бек залим жыгъышханды. Мен аны жашыма.

- Алийсолтан кеси да, атасы да жигит адамладыла, - дедим мен.

- Мариям, сен аны бла бир партада олтурургъа суймегенинги билеме, сора бюгюн аны не махтаргъа къалдынг? - деди Забида... Ичими сууукъ алды. Ол а, мени амалсыз болгъаныма къууанып, кенг къашларын бюгюн да кенгге керип къюлдо, тырнакъларын кемире.

- Къызчыкъ, бу масхара сёзчюклеринги къойгъан эт, - деп, жиляргъа азчыкъдан къалып кетдим алайдан, баш тёбен болуп, киши мени жаныма болмагъанына ёпкелеп.

\*\*\*

Нек болгъанын айталлыкъ туююлме, Алийсолтан таш артындан туурагъа чыкъмагъанындан сора мени бир сансызлыкъ бийледи. Аны Алийсолтан да ангылады. Алай: «Бек суйгенлени къылыкъларыды ол, лакъырданг, чамынг да къоншубузну – Къаншаулану Парийге ушаш жашыртын къабадыла, - ётюрюк айтып, айып алма кесинге», - деп къойду ичинден. Дагъыда айтды ол: «Мени кюнча жарытхан огъурлу къарамынг жашаууму къачан жарытырыкъ болур? Суймекликге ахыры бла да жегилип тохтагъанымы сезмеймисе?»

Бир кесекден бир бирибизге темирчилеп, тюрслеп къарадыкъ. Атам къошдан юйге тигелеген кюнюнде кёзюме ол халда къарап, тансыгъын алалмай: « Уой, сен сау жашагъын», - деучюдо. Бек насыплыма бюгюн мен. Насыплыла ёлюп, насыпсызла нек къала болурла бу дуняда, сытыла-сынсий?

«Алийсолтан, сени жюрегинг ташада туююлдо, хар кимге да туурадады. Сен мени ёмюрлюк жырымса, - жашау негеримсе».

- Мариям, бек уялдым Жашарбекден.

- Къалай къайгъысыз адамды ол...

- Атам ёлмесин, тау кийик уучудан юркгенча юркдюнг Алийсолтан. Мен ол сёзледен сора жукъ айтмай турдум иги кесекге дери. Уялды жаш. Баям, Алийсолтанны борбайлары тутмайдыла, сюелгенлей тепмегенлей турады. Бир заманда манга жууукъ атлады да, бир арсарлы ишин хорлап, хуржунуна узалып, тефтерни тёрт да бюкленнген чапырагъын чыгъарып, къол аязы бла аны бюкленнген жерин сылап, сыйдамлап, былай айтды:

- Къалай сейирликди дуня – Аллах кеси, кишиге ышанмай, къолу бла ишлеген жанла бардыла – аллайладан бирлерисе! Чырайынг манга къарангыда чыракъ болады; сыфатынг а тегерекге нюр бередиди, тейри жарыгъындан да юлюшюнг уллу. Жырлагъанынг хар кимни ёмюрюн узакъ этген; къашларынг, кёзлеринг а мени башхала ангыламагъан зауукъгъа бёлейдиле. Сёз тапмайма айтыргъа – сыфатынг, хар айтхан сёзюнг бийче къызча шош, атлашынг – жумушакъ. Ала бары да мени жюрегими тебиуюдоле.

- Уялтма мени, не болгъанды бюгюн санга, жетген кишича сёлешесе?

– Башымы энишге ийип турганлай айтдым ол сёзлени.

- Жаным сауда унутмам бююнгнию кюнбюзюню – жүрегими санга ачыкъ этген кюнбюзюню.

- Айып этме, Алийсолтан, мен ангылагъан жокъду сёзлерингден.

Башымы шош ёрге кётюрдюм да, аны кёзлерин биринчи кере кёрген кюнюм тюшдю эсима.

- Сант сёлешген сунма, - деп, Алийсолтан сагышларымы менден кери этди. – Жюрегими киритин ачханма бююн, бек кыйналып. Ачычын а эртте окъуна хазырлагъан эдим. Сени классда бир кюн кёрмей къалсам, жолсуз жолла бла барып, сизни орам бла озуучума тегерегиме къарай, сизден адамны кёрсем а, кышым окъуна жаз башыча чагъа. Мариям, санга атап жыр жазганма бюгече. Ол а, эрттенликни тау хауасыча, хычыуун этгенди жукъусуз кечеми. – Алийсолтан хуржунундан чыгарган къагъытны ёрге – кёзлерине жууукъ тутуп, окъуп башлады:

Ой, жарыкъ тийген мени кюнлерим

Къарангы болмай батсынла.

Да, санга бла манга, ариучукъ,

Огъурлу тангла атсынла.

Мен да сюеме, сен да сюесе, -

Тилейме аны жашырма.

Жаш заманланы керексиз жерге

Былай бошуна ашырма...

Мен да айтдым къысха жырчыкъ ичимден, санларым, эринлерим къалтырай, не бек кычырсам да, ауазым тышына чыкъмазлыгъын теренден ангылай:

«Сени суйгенли болганма, наным,

Суу башында кёмюкча.

Быллай бир заман неге этеме,

Сенден къалганлай ёллюкча?»

«Анам, жанымдан суйген анам, эт манга оноу. Жюрек таралыу сабийлей жетди манга. Не этейим, Алийсолтанны хар сёзю ёмюрлюк хазнады манга. Анам, ансыз жашау бёрю улууду манга. Мени тюз ангыларынгы тилейме, анам. Къайда да, не тюрлю болумда да сени ауазынгы эшитгенлей турама – бар къууанчым олду. Ол береди манга ахшы къууум да».

- Жыр суймекликни мурдор ташы сунама мен, - деп, буюкъмай айтдым, Алийсолтанны кёзюне къолумдан келгенича къарап. Ол игиликни къууанчыды, от жагъасыды, суйюмчюсюду; жашны кызгъа келечисиди; керек кюнде уа чынтты сюнгысю.

- Кёзлеринги кысып къарачы барлыкъ жолубузгъа, - деди Алийсолтан, мен айтхан сёзлеге ыразылыгъын ангылата; акъылынг, эсинг бла къара.

## IV

Билемисиз, ол кюнден бери, - Алийсолтан манга жазган жырын айтхан кюнден бери, аны ауазын азанчыны ауазына ушатханлай турама. Анам да, мен да чакырыу кыагытла бла, Тюркге барганыбызда эшитген эдим азанчыны азанын. Аллай ариу, аллай сейирлик ауаз мен ол жолгъа дери бир да эшитмеген эдим. Мен, комсомолчу, ол ауазгъа тынгылагъаныма бек къркыган эдим. Билемисиз, кызла, учхан жулдугъа къараргъа да къркыама, - биргесине элтир деп.

Охо да, кълсюзлюк – къркыакълыкъны иши болсун, тарыгъыугъа уа кыаллай багъа бичейик?

«Мариям, ушакъ нѣгерлеримдиле кѣзлеринг», - деп жазады Алийсолтан. Экибиз да университетни малкър бѣлюмоне тюшюп, дерсе бирге олтуруп турган жерибизде – жашауум жартыды сенсиз, насыбым а – къара кесеу. Дагъыда кѣп иги сѣз айтыргъа жюрегим базындырмайды, азды жюрек кючюм бек...

«Не тарыгъаса, мен да къатынга олтуруп турганлай? Къой бу керексиз кокаланыунгу?»

- Сени жюрек жарыгъынг ѳмюрден-ахыргъа жол кѣргюзте жашар манга, - деп, Алийсолтан бу жол къулагъыма шыбырдады. Эрттенликде тау суучукъ башха тюрлю таууш этеди – зынгырдаган этеди. Сени шош ауазынг ма алай эшитиледи манга...

- Мариям, – деди Алийсолтан дерсен солургъа чыкыгъаныбызлай, - Миналданны «Мурат» романында сюжет, оюм тохтамай адамны биргесине болганлай турганын ангыладынгмы? Къалай тынгылы суратлагъанды жазычу ол затны. Анда хал заманга кѣре тюрленген этеди. Оюмну жолоучулугъун автор угъай, чыгъарманы суратлау халы кѣргюзтеди. Суратлау кюч а – фахмуну мурдорунда ачыкъланады, - алгъа бизни кѣзюбюзге кѣрюнюп, сора терк сагъыш этдиреди; тюзю, чыгъарманы баш жигитини ким болганын дейик.

Мен да жазаркыма аллай роман. Кесин да санга атап.

- Сора сен да Миналдан Асиятха сынатхан кыйынлыкъланы сынатыргъа айланаса манга? – дедим, ѳпкелеген хал алып. Мен, Асиятча, насыпсыз болургъа соймейме.

Ушагыбыз дыркъ тохтады алайда...

\*\*\*

Биз билмей эдик Алийсолтанны бла мени шуѳлугъубуз теренден-терен бола барганыны хапары анама жетгенин. Озган солуу кюн юйге барганымда, анам, артыкъ терен кирмегенликге, муратын ангылатхан эди: «Мени санга сорлугъум кѣпдю, - аланы санап саны жокъду, - деп, бети иги да тюрленип къараган эди кѣзюме. – Жууукъ-тенг тамамын билгинчи, сагъыш эт...» Анам мудахды, арбазда жерге къарап олтурады, бети жерни кесича къаралып. Башында жаулугъу къара-къолан, белине кысхан жаулугъу да къара-къолан. «Оу, анам, юйюнге, юйюрюнге ырысламай, не къара къаргъа болганса?» дерге аздан кыалдым. Чачы да

тозурап, кеси ёмюрюнде тизгинине сакъ анамы арыгъан сагъатында ар-базда бу мен кёрген халында олтуруп: «Я жаратхан Аллах, мени къызым ол кимилдиден айырылып акъылгъа келе эсе болушун айт», - деп, бирча ууакъ-ууакъ ташчыкъланы шинтик юсюне экишер-ючюшер тизип, таш салып кюрешгенин эшитгенме. Аны Алийсолтан да эшитгенди. Алай этген муратына жетгинчи тынчаймазлыгъын, энди дуняда анга чырмау болаллыкъ кюч да табылмазлыгъына базаынады. « Мен бюгюн жашлыкъны кьонагъы болуп келгенме санга деп айтырыкъма Шахрижаннга кесим барып, келечи ие айланмай, - деген эди Алийсолтан. Роза Бекирге къачханын эшитгенден сора, ол юйдегили болургъа бютюн бек кёлленген сунама. Розаны кетгенине уа кюе болурму? Ол оюмум къалай эсе да манга бир арсарлыкъ туудурду. Тюнене ол манга: «Сен къатыма келип сюелгенинде, кёкден мёлек тюшген сундум», - деген сёзлеринде окъуна бир жылыу сезмедим. – Манга бу сёзлени сюймеклик айтдыргъанын унутма, - деп да къошду Алийсолтан.

- Жанынга тиймесин, бюгюн сёзлеринде бир тутхучсузлукъ эсленеди. Сен айтхан «жырны» макъамы, магъанасы да къачан эсе да бирде анам сюйген жашына айтычу жырны къаты бла да озмайды.

- Чам жюрегинги къайгъысын чёкдюрген этеди дейдиле. Чам айтылгъан адам чибинлесе, кесинге сабырлыкъ аласа, къууанган да этесе.

- Бюгюнню хапарларынг къанымы сууута башлагъандыла, Алийсолтан. Санларым такъыйкъаны ичине буз кибик болгъандыла... Сени былай серлендирген Розаны бла Бекирни ишлеридиле. Мен билмегенми суна эдинг Роза ючюн ёле айланнганынгы?

Кюлдю, къатды Алийсолтан.

- Бир да кюлме. Розаны аузундан эшитгенме ма бу сёзлени: «Кьоншуда биргеме ёсген, школда биргеме окъугъан, тийреде хар оюнну къураучу жаш мени сюеди, мен да угъай дерик туююлме, иш былайды деп, ачыкъ айтса. Анама да айтырыкъма арсарсыз: «Мен былай да, былай – ол жашха эрге барыргъа айланама», – деп.

- Да баргъанды, бек тюз этгенди, ким да бизгеми ушайды, - деди Алийсолтан, къол аязы бла аркъамы сылай.

Жиларгъа азчыкъдан къалдым. Мен акъылбалыкъ болгъанлы, анам бир жол айтхан эди, аны хапарына сансызлыгъыма да чамланып: « Сен айтхан тёре болсун», - деп айланган къантулукъ ахырында кесин танытды манга; кёз жашларым тёгюлдюле, алай жилиялмайма, тилим тутулуп, сёзюм тышына чыкъмайды, кёзюме кёрюндюле кёплени жашауларын юзген зулму заманла. «Харамлыкъ кирир кёрге», – дейдиле, ол а бюгюн да жашайды, сюймекликге къол кётюрген мурдар.

Ачахмат кызы Ариука, Таусону юсюне сюелип: «Шахрижан, эл тюбюнде айланган къобузчу, жырчы; алгъан этген угъай, тилегенинги кишиге билдирме, - дегенди, менме санга тийишли, мен колхозну кассириме, сен а сют ферманы эсепчиси. Халкъны кесинге кюлдюрме.

Ол заманда къаргъыш эте да билмей эдим; чамлануу сёзлерим а кесими жюрегими талай эдиле. Кюн жарыгъы окъуна санларымы суу-укъсурата эди.

Бизни юйден узакъ болмай къалын «чачы» кюнню кёзюн жибермеген деменгили эмен терекни ауанасында олтуруп ушакъ этебиз Таусо да, мен да. Экибиз да нек келгенбиз былайгъа? Билмейме, (алыкъа соймеклик таурух жокъду бизде) ушакъ эте келип, тирилдик. Бир заманда Таусо, аркъасын терекге тиреп, бир сейирлик макъамны шош тартып башлады. Анга табийгъат да къошулгъан сундум.

Бир заманда жауун жетди алайгъа; аны суху аяз таудан тигелетгенди. Ол деменгили терекни къатында чертлеуюк терекле жауун жибитген бутакъларын энишге ийип, ким бла эсе да жашыртын ушакъ этгенча хал алгъанларында, Таусону жауун да бёлдюрмеген макъамына бекден-бек тынгыларыгъым келди.

Кёп турдукъ биз ол кюн алайда...

- Кеч, къызым, анангы сант сёзлерин, деди анам къарамын башха жанына буруп. – Не бек къычырсам да, кесими сёзлерими кесим эшитмеген кезиулерим болгъандыла. Ич сёзюмю айтыргъа сенден сора адамым жокъду. Угъай, мен Таусодан къалгъанма деп ёпкелемейме, - атанг бла бир кюнчюк жашагъаныма къор болсун не менме деген адамны, байлыгъы къуллугъу да. Ачахмат къызы этген иш мурдарлыкъды да, аны айтама. Сакъ бол хар атламынгда аллай адамлагъа, Таусочалагъа да. Кеси сагъышлары жалкъытхан адамны хапарыды анам айтхан деп келмесин кёлюнге.

Ариуканы бла мени арабызда халланы къатышылыкъларын кезиуюнде ангыламагъаныма кюеме. Да тёзмей амал жокъду. Будай, сабан ёртенде куйгенча, кюйдю жюрегим...

## V

Мен бир кюн Нальчикден келип, тюз юйге киргенимлей, эде болмагъан ишге тюбедим. Нек этгеними кесим да билмейме: уллу отоуда шкаф башында безгилерин жашау «сынсытхан» кюбюрчекни энишге алып (ары дери кёрмей тургъанча), сейирсинип ачдым ичин. Анда письмола, башха къагъытла да бар. Аз саргъылдымгъа тартхан эки бюкленнген акъ къагъытны ёрге айланнган жанында «Шахрижаннга» деген жазыугъа эс бурдум. Бу адамны хатыды деб а ангылаялмадым, письмону кесин окъугъунчу:

«Иги къыз, Таусону башын къатышдырып айланнганынгы къойгъан эт. Кесинги тыймасанг, айтып къояйым, - игиликге тюберик туююлсе. Мени андан къарыным барды. Таусо узакъ бармай дуня жарыгъын кёрлюк сабийни атасыды.

Ариука!»

Къалай бедешликди, эрге бармагъан таулу къызгъа – жалгъан бла бетин жоймакълыкъ.

Дагъыда бир къагъытха эс бурдум. Аны ёрге айланнган бетинде: «Иесин тапмазлыкъ письмо» деп жазылыпды.

«Таусо, кёчгюнчюлюкте темир бугъоуланы сынагъанымда да ууалмагъан эдим, сен берген къыйынлыкъны сынагъынчы. Кёкде жарыкъ

жанган жулдузлагъа сени атынгы атап жашадым. Айтсанг эди уа: «Сюймейме, кесинг кибик бирни изле», – деп.

Айгъа, кюннге сукъланана къарангы отоуда, сууукъ төшекде, - ала кюнде, кечеде да сени кёргенлерине ишексиз болуп. Ала мен телиге – болмазлыкъ затны кюсейсе деп шыбырдайдыла къулагъыма. Аллаи чакъда адамла манга кюлген этген сунуп да кюеме.

Биринчи кере саламлашхан заманыбызда сезген къол жылыуунгу уа унутмагъанма. Бек излейме сени сёзлеринги жапсарыу жылыулары. Ангылаймыса, бюгюн эрттенликде сен танг жарыгъы бла бирге къарагъан сундум тереземден. «Танг ахшы болсун, Шахрижан!» деген сёзлеринг жюрегими къой, саулай отоууму жылытдыла. Къалай хычыунду, къалай къуанчды алай жашамакълыкъ!»

Санга атап жазгъан ахыр назму тизгинлерим:

Юйдегили болдунг дегенлеринде,  
Ой, бир аман чанчды жюрегим.  
Билмей тургъанлай къалай юзюлдю  
Мени ышанып тургъан билегим?

Кюнюмю батханын мен кёралмайма,  
Кесими тыялмай жилийма.  
Келмезлигинги биле да тургъанлай,  
Дагъыда аллынга къарайма.

Бу тизгинлени жазгъан  
Сюйгенинден айырылгъан  
Къыз – Шахрижан».

Анамы атасы Таукъанны жыл саны иги да хорлагъан заманына жетгенме. Жетгенме десем да, ол ауушханда (жаннетли босун), биринчи классха барыргъа хазырлана тургъан сагъатымды. «Кет, анасын сатайым», - деген эди бир эрттенликде аппам, - адам къарт болса, къарыусуз бола кёреме». Ол ёмюрюн колхоз маллада ашыргъан адам эди. Мени атам Жашарбек анга нёгерлик этгенди бёлек жыл. Атам аны бюгюн да кёп кере эсгередиде адамлыкъ шартларын. «Жашарбек, къойланы бирге басынма къой, ол заманда ыстауатха сюрюрге тынч боллукъду», - дерге ёч эди акъсакъл, - деучюдю атам. Ол сёздеде бир хычыунлукъ сезилгенин ангылатады атам.

Ёмюрюнде кишиге сёгюм салмагъан аппам, къызынгы Жашарбек тилейди дегенлеринде, къалай эсе да бир тынгысызлыкъ бийлегенди жюрегин. Ары айландырып сагъыш этгенди, бери айландырып сагъыш этгенди. Былайы, алайы деп, чурум тапмагъанды. Халына кёре, къызы анга барырына уа артыкъ ышыкъ туююлдю. Бир заманда аллай тынгысызлыкъ эсленгенди аппада, олсагъатда къызын тышына ашыра тургъанча. «Сарымыйыкъ, къызылуурт Жашарбек», - деп шыбырдады



ол кеси кесине. Баям, жашха андан башха чурум салмады, тынгылап кьойгъанына кёре.

Аппа ёлюр кюню жууукълашханын ангыламагъан адам туйюлдю. Кечесинде, кюнюнде да Аллах эсинде, кесини кьадагына кеси оноу этерге кьолундан келмегенин да ангылайды. Кертиди, не болады, не кьалады деп да жарсымагъанча кёрюнеди кьызы аны жагъасына келишмеген (кеси акьылында) адамгъа барса уа, намысына тасха тюшеригине жарсыйды. «Кьоркьакъ, - деди бир жол ыннам аппагъа, - кьызынг кесин Жашарбек кибиклеге хазырлап тургъан сунма.

- Шахрижанны анасы, ёзге зат керекмейди, бир шош жыр айтчы, кьара туманнга батханды жюрегим. – Жашауум кырдыкча саргьалгъанды; кьыйнамадым жашауумда бир адамны жанын, жарар эсе уа ол дуняма. Мени жыл санымда заманны кьууатлы этер амал жокьду. Жолуну ахыры болмагъанына ийнанып жашадым, сабанла чакьгъанларына кьууана. Ангыладым тамбла кьартлыкь борбайдан аллыгъын. Кёзбаулукьдан а кери эди хар атламым. Сени жырларынг да алайдыла – кёзбаудан кери; кьарт сант деме, жырларынг жашауну – адамны адамгъа суймеклигин, танг жарыгъыны хычыуунлугьун кёзге тутта этген, гюл бахчаны арбазынга келтирген кьудурет барды алада; жерге бауурланган кьара туманны кёкге кётюрюп, чач-тюк этип, дунягъа жангыдан жарыкьлыкь берген, тау башланы сарнатхан суху желни шош этген суймекликни азабын чекген, тёбенги жел кьуугъанча, кесин кеси кьутургъан черек таба атып баргъан жашны ёлюмден сакьлагъан да, ахшы умутланы кьарангы кечени жулдузла жарытханча жарытхан да сени жырларынгдыла. Жырла аладан бир-экисин.

Ыннам аппамы айтханларына тынгылай, жашауунда кюн бийикде чексиз кьашларын керип кьарагъан сагьатларын, жашау жулдузу – адамны адамгъа суймеклиги болгъанына кёлю бла ийнана келгенине бир заманда сокьуранмагъанын да эсине тюшюрдю. Сора терк окьуна мудах болду, - аппам осуятын эте тургъанына ишексиз эди ол. Аппа айтычу жомакьлагъа ынна сабийледен эсе бек тамаша этип тынгылагъанды. Андан айтды ынна:

- Сен бир жомакь айтсанг, мен эки жыр айтырма, - деп да.

- Ой, сени жаш болуп кёрейим, Шахрижанны анасы, - деди аппа кёп сагьыш этгенден сора, акь мыйыкьларын сылай, аз ышарып.

Не жыр, не жомакь айтылмады ол кюн, жел ауруу кьолгъа алгъан ынна, хыянатсыз аппа кьызлары Шахрижан этген кьолан кийизде ол тургъанлай кьалдыла.

## VI

Кёчгюнчюлюкден кьайтхандан сора аппабыз ишлеген, акь бла сюртюлген бийик юй узакьдан – элге киргинчи окьуна кёрюнеди кёзге. Уллу, тирлиги жыйылгъан бахчабызда бузоула, кьойла жубанадыла. Автобусну терезесинден кьарап кёрдюм аланы – жашауну ёлмей турлукь кьууатын. Бюгюн юйге келлигими билип, сакьлагъанларына ишексизме.

Бу жолгъу жолоучулугъуму таймаз мураты – Алийсолтанны юсюнден анам бла сёгюлмез оноу этергеди. Алыкъа ол ишге таукеллигим жетеригине уа ийнанмайма. Бу эки кюнде кюнню батханын, айны чыкъгъанын да кёрмедик, - къалын туман бар эркинликни къолгъа алгъанды. Бюгюнлюкде мени жашауум къалай ушайды ол артыкълыкъгъа. Алай айны, кюнню да кёрюрбюз тамбла, салам да берирбиз, мени ишим къалай боллукъду ансы? Сюймеклик жарсытхан жарсыуну юсюбюзден атаргъа мадар болмагъанын ангылап тохтадым ахырында. Тамбла кюнню чыгъарына ийнанганча уа ийнаналмайма ол зат болуруна, эртте-кеч болса да ахшы мурат жерин табаргъа керекди, - анам, ийнандыр ол затха мени. Анам бла ахыр ушагъымды мени борбайларымы къыйгъан.

- Анам, сени бу кимилди хапарынг жашаусуз этгенди! – деген эдим ауазымы иги да кётюрюп. – Ма бусагъатда да ичими сууукъ титиреу алгъанды. Ёле тургъаныма шагъат бол!

- Оу кюнюм!

- Некахсыз ёлгенни жолу – жахамингеди деп эшитгенме.

- Къызым, сени билмейме, мени замансыз ёлтюрлюксе... Угъай, бош жюрексинесе, сени хатангдан бу жол ёлмей къалмам, ол манга хазырлагъан кебинлигинги жыртхан эт.

- Озкъургъа санама жангыз къызынги, - акъылдан шаша турама.

- Андан эсе экибиз да бюгюн ёлейик.

- Кёп жашагъан барсын ол дунягъа дерик тюйюлсе, - дедим анама ол учхара сёзлени айтханыма санларым къалтырай, зыбыр тилим бла къызыу эринлерими жалай.

- Жан татлыды, Мариям, кёп жашагъан бютюнда кёп жашаргъа сюеди, - деди анам, керти да ёпкелегенин ангылата, - жанына бегирек къоркъады ол.

- Анам, Алийсолтанны юсюнден айтхан ачы сёзлеринг ёлтюрмеселе да, ёмюрде юсюмден кетмезлик аурууну нёгер этерикдиле манга.

- Оу кюнюм! Аллах болушсун экибизге да.

- Аллах, сен айтханны этип, жаш жанымы жерге сугъа турады. Сюйгениме бермезлик болуп, ол мени дунягъа нек жаратханды?!

- Къызым, Аллахны кесинге да, манга да чамландырма!

- Экигиз да манга эталгъаныгъызны аямагъыз.

- Тобагъа къайт!

- Къууанчха хазырлагъан жанымы къара жерге сугъаргъа хазырладыгъыз.

\*\*\*

Алийсолтанны бюгюнню иши бютюнда ауур жюк болуп басды юсююм. «Къыйынлыкъ къыйнасын», - деп, къаргъыш этгенди сюймегеним. Алийсолтанны назмулары «Коммунизмге жол» газетде басмаланганларын кёргенимде, жюрегимде сюймекликни туудургъан жулдузум бютюн жарыкъ жаннганын ачыкъ сездим, - къарангы кечени

кетгенин, жарык тангны атханын да кёрдюм. «Сюйгеним да, жүрегими тебиую да сенсе, Алийсолтан!» - деп кычырдым. «Жулдузла кёкню суйгенча, сюеме назмуларынгы!» - деп да кычырдым. «Мен назму, пьеса жазуууу ёмюрден-ахыргъа тохтатдым», - деп, кёлю бла ант этген халда айтханын эшитгенимде уа, къарангы кече тереземи суху жел къакъгъанча элгендим. Киши айып этмесин, андан арысында тангла да менсиз атарыкъ сундум.

Манга атап жазгъан назмусун да: «Мария ханум, жулдузла кёкню сайлагъанча, сайладым сени кёплени ичинден» деген тизгинлерин кёлюмден къайтарып айтдым. «Тилейме, ананг айтханнга бой салып, кюйдюрме мени...» деген тизгинлени да Алийсолтан жазгъанды.

Кесин бизге чамы, адамлыгы бла да суйдюрген устазыбыз Аскер чыгъарды Алийсолтанны жолундан: «Юйюн ишлей келип, бир бужугу жетмей къалгъан таулу назму жазып башлайды, аны багъасына бужукъ алып ючюн, сен да аллайладан болурса», - деди ол Алийсолтаннга.

Сёзчюлени сёзлери таукеллигин бюгалмагъан Алийсолтан устазны чамын нек кётюрмеди?! Аллах берген фахму адамны тутхан ниетинден чалпытмайды дейдиле, сора къалай ёлтюрлюкдю энди жазыллыкъ тизгинлени, китапланы? Тенглерим манга къалай сукълана эдиле назмучу жашны суйгениме! Этме кёлсюзлюк, энтта да къууандыр, сюерге, жашаргъа деп туугъан жүрегими.

- Тилегими толтурмасанг, Алийсолтан, жашаууу улутур экибиз эндиге дери сынамагъан боран.

Билеме, атанг да, ананг да сени атынг поэт къадарында халкъны ауузунда жүрюрюгюне ийнанып эдиле; ананг кёп болмай манга тюбеп: «Мариямчыкъ, поэт жашны айтханына бой сал», - деп тилеген эди, ариу акъ – жумушакъ, - жаягъын жаягъыма салып. Аны жаягъыны жылыуун ёмюрде да унутурукъ туююлме. Башхаланы тездюрюрге, алагъа уа не айтырыкъса?!

... Юйге келип, солуп тургъан сагъатымда да акъылымда ол сермешуле кёпге дери тынчаймадыла.

\*\*\*

Айтырыкъма анама ачыкъ, уллу иште айып жокъ, - кесинг къалай къачханынги нек унутаса деп. Ол затха жулдузла, булутла да шагъатдыла, эл да шагъатды. Бир киши тыялмагъанды аны ол жолоучулукъдан. Къутургъан сууну тыялмагъанча халкъ, анамы да тыялмагъанды не ата, не ана Жашарбекден.

Сюймей а этген болурму эди анам ол ишни? – Таусогъа бла Ариукагъа эришип, бек алгъа Таусогъа ачыугъа, ким залим юй боллугъун кёрейик деп. Угъай, дунягъа чархын бургъан суймеклик болгъанын ангылатханды ол атагъа, анагъа. Ала аякъ тирегенликге эртте, кеч болса да, суймеклик жерин табарыгына аланы ийнандыралмагъан эсе да кеси ийнанганды. Ол заманда ата, ананы жүрек ахчычлары ачылып, сора эсли жанла, кёгде жулдузла да алагъа къарс урурла.

Болду алай, анам этген ишине бир кюнде да сокъуранмагъанды. От жагъасы отсуз болмай, Ай да, Кюн да кесине сукъланган сунуп жашайды. Таусону этген ишин мурдарлыкъгъа, Ариуканы сатхычха санагъанлай тургъанын мен да билеме. Алийсолтанны бла мени юсюбюзде этген даууру да аны бла байламлды. Юсюнде ёртенле жанган, жюрегинде сур желле улугъан кезиулеге тюбеген сагъатында да не Таусогъа, не Ариукагъа кёл ашагъанын кишиге билдирмейди. Бирде уа – озгъан заманлагъа термилиуню сабий тюшлеге санап къояды. Менме алай сунган, кертиси уа кёк кенглигинде учуп айланган эркин къанатлыгъа окъ тийип, жерге тюшгени бла тенгледиреди суйгенинден къалгъанны. Сора мени юсюмден нек сагъыш этмегенин бир соруугъуз, татлы тенглерим.

- Анам, суймеклик эски боламыды? – деп сордум, анга жюрек сёзюмю неден башларгъа билмей.

- Ёлсенг да, жюрегинг къыйнала,  
Жашауну татыуу эсингде,  
Дунияда къалырла дуняла,  
Кюн тиймез, айланып терсинден.

Танг атып къычыра хоразла,  
Уялгъан кёзлери жумула,  
Той баргъан къууанчлы арбазгъа,  
Келинле кирирле, къубула, - деп, жууап берди сорууума.

Олсагъатда анама айтырыкъ сёзюмю башласам, къалай боллугъуну сагъышын этдим аз заманчыкъгъа. «Сабыр бол, - деди, - жашауу келген тиширыуну ауазы, - шёндю Алийсолтанны атын сагъынсанг, ананг айтырыкъ сёз башында элия къамичи ойнатырыкъды. Билеме, бусагъатда акъылынгда болгъан сени адыргы этдиргенин, ашыкъма. Дуняда жашагъан адамны жулдузу биргесинеди. Сени да барды жулдузунг – кёзюнге кёрюнмеген. Алай ол, къолунгдан тутуп, жашауунгда ахшы муратларынгы толгъанларын кёрлюк жолоучулукъгъа элтирикди. Суймекликни тау да тыялмайды; ёлюм да угъай. Ол тюп дуняда да адамны биргесине жашагъанлай турады. Къар да юшюталмайды суймеклик отунда тепсеген жюрекни!»

Ол ауаз черек толкъунларындан хатасыз чыгъаргъа болушурук сундум. Алийсолтанны бла мени арабызда болургъа боллукъ тыйгъычладан да алай къутулайым деп окъуна айтдым кеси акъылымда. Анам айтхан эди бир жол мамыр ушагъыбыз юйюбюзге жарыкълыкъ берип тургъан сагъатда: «Бирде, кёз жашыма алданып, кесиме хата этерге кезлеген кезиулерим болгъандыла. Къызым, айып этме, суймеклик атхан терен урудан чыгъалмай амалсыз болгъан заманымда. Не къыйын сагъатымда да насыбым биргеме болгъанын кёрюп жашайма!»

Мен бу жол да айталмадым анама айтыр сёзюмю.

## VII

Бу жол анама жукъ айтмагъаныма ыразы окъуна болдум. Нек? Билмейме. Баям, ол кесини юсюнден ким да сагъыш этерча айтхан сёзлерин эшитгеним ючюн окъуна болур дейме. Нальчикге барып Алийсолтаннга тюбегенимлей окъуна айтдым анам бла бу жолгъу тюбешиуюмден сора акъылыма келген затланы барысын да. Ол да сагъыш этди, айтханымы дурус кёрдю. «Ашыкъгъан суу тенгизге жетмейди», - деди. Мен алгъа тергеу этмегенликге, ол сёздеде уллу магъана болгъанын ангыладым артда. Алай узакъ бармай жазыу ишин тохтатыр акъылгъа келип, ашыгъышлы этгенин а кёзюне тутдум.

- Жашау кёргозтюр къалай боллугъубузну Мария ханум, - деди ол, - Поэт халкъ ючюн жана тургъан отха кирирге да хазырды, къууанчны, жилиуну ауазын да бек алгъа ол эшитеди, кёк кюкюреуно да, къутургъан сууда таш тауушну да. «Тейри, жашчыкъ, бу жол а махтандын, - дедим ичимден».

- Мария ханум, былай къарап турама да, сени манга тийишли кёрген Аллахва къор болайым демей къоймайма, бу жулдузлу кечени хакъына. Кюн сайын айтама аны, - деди ёхтемлигине киши багъа бичалмазча хал алып. – Сен болуп къалдынг жашау чырагъым, жолгъа атлансам къанат берген, сууукъ болсам жылытхан да сен, суймекликни къууанчын ангылатхан да сен, къарангы кече жулдузча жарытхан да сен! Мария ханум, кесинги къубултмай - ариулугъунга ариулукъ къошаргъа кю-решмегенинги къалай жаратханымы уа билемисе? Чачынгы къыркъма этмегенинги а къалай келишеди ёсюмюнге, жай гюлге ушагъан бет сыфатынга, атлашынга окъуна. Сюзюлюп, сабыр атлайса, эшмечиклеринг имбашынгда тепгенлери билинмей. Сени суйгеними, санга да кесими суйдюргеними эрликге санайма.

Бизни ариучукъ алай жюрюйдю,  
Гокка хансчыкъча кийинип.  
Да сизден озгъанлай, баралмайма,  
Мен, эки бутум ийилип.

Алийсолтан дагъыда бир затла айтды, кёлюнден назму тизгинле окъуду. Мен а жукъ да эшитмейме, - къулакъларым чюйюлдейдиле, кёзлерим иги кёрмейдиле. Адам бек къууанса, акъылдан шашады дегенлери бу болур?! Жер тепгенча да кёрюндю манга. «Алийсолтан бусагъатда бетинге къарама къойчу. Къатыма жууугъуракъ кел. Сен мени кёз жарыгъымса. Сора нек ачалмайма мен кёзлерими? Жюрек жылыуумса сен мени, эшитемисе айтханымы?! Таза кёгюмсе сен мени. Акъ тангымса сен мени!»

Мен жашагъан фатарны арбазындан чыкъгъанлай, узун къанга шинтик барды. Аны бир мюйюшю Алийсолтанны бла мениди. Бу сейирлик сёзлени алайда эшитдим. Ала тангла жарыгъы тау башланы жарытханча жарытадыла жүрегими. Баям, ала олсагъатда къалкъыгъан жулдузланы да уятдыла.

Гюллерин эрттенлик чыкъ тышлагъан сыртлада да чабышдыкъ, булла жырлагъан жерлерибизде да айландыкъ, булутсуз кюнлени махтай, Алийсолтанны сёзюнде, кесин жюрютююнде адам айып салырча бир зат да жокъ. Ол ингирде уа жумушакъ къол аязы бла къол сыртымы биринчи кере сылады. Жандым – от болдула санларым. Бу сейир сезимни башха кызла уа сезген болурламы ёмюрлеринде? Кызла, бусагъатда мени жюрегиме бир къарачыгъыз! Кеси аллына жырлагъан этеди, мени да аямай кысады эжиу эт деп. Мен аны таныгъанлы бир керексиз, кёзбау сёзюн эшитмеген адаммы жерге, кёкге сыйынмазча къууанч берди бу ингирде уа манга. Къарачыгъыз, жулдузлагъа, къарачыгъыз, толгъан айгъа – ала да манга сукъланадыла бу ингирде. Къалай насыплыма мен!

«Ана тюзлюгю» деген сёзле къалыубаладан бери да жюрюйдюле халкъыбызда. Сора анам мени бу насыбымы аякъ тюпге салыргъа нек юрешеди? Бар терсликлени да ана тюзлюгю хорларгъа керек тюйюлмю эди?

- Ачахмат кызы тюнене сени жолда тыйып, не затла жаншай эди? – деп, жюрексинип сорду анам? - Кесингден къалгъанланы жер тюбю бла жюрюген бош сунаса! Айт тюзюн, мени ананга санай эсенг. Ол къахме, уялмай, менден къоркъмай, сени бла къалай селешеди?!

- Ол сёзле аны угъай, сени намысынгы тюшюредице анам.

- Ариука, угъай, мен айтхан боллукъду, эсингде тут аны. Акъылынгы башынга жый, жыймасанг, университетни къояргъа тюшерикди санга. Заочнагъа кёч, ол кимилдиден айырыл.

- Анам, энди уа озуп тебирегенсе.

- Ол а не сёздю?!

- Эссиз сёздю эссиз сёзню айтдыргъан.

Олсагъатда анамы сыфаты уллу къыйынлыкъ сынагъан адамны сыфатына ушады. Узун къара кирпичлери мылы болгъанын эледим; аны жаш заманын тенгленини кёз туураларына келтирген – кыызгылдымгъа тутхан ингиликлери бет орамындан жокъ болуп къалдыла, жукъа эринлери жыйырылып, гитче ауузчугъу бютюнда гитчечик болду. Хар атлагъаны сайын тал чыбыкъча ийилген иничке белине жабышханлай турду ёрге сюелген халында. Бир кесекден арлакъ атлап, эки къолу бла темир ундурукъну къулагъына жабышханында, аны черек толкъунларындан къутулургъа юрешген адамгъа ушатдым. Амалсыз болдум, жокъду экибизден сора юйде адам: атам къошда, къарындашчыкъларым (Исхакъ бла Исмайыл) экиси да чалгъыда.

Бир заманда ол эс жыйды да бирге жокку болуп, чамланыуну сыфатын ишлеп тургъан ариу къара къашлары жерлерине келдиде да, ала бла бирге юйге да жарыкълыкъ келди. Сора анам шкаф таба атлады да, аны башында чемоданчыкъны бери алып, ичин ачып, къачан эсе да бирде Ариука анга жазгъан къагъытны чыгъарып, къолума тутдурду.

- Мен муну окъугъанма дерге аздан къалдым.

- Окъу, сени сюйгенинг кимилди болгъанын бла къалгъанын билирге сюе эсенг!

Окьудум да, айтдым:

- Сьюмеклик адамны кьутургъан суугъа секиртеди. Сьюмеклик таралтхан жүрек кьайгыдан толуду; ол жангызлай кьалмаз ючюн жерден, кёкден да болушлукъ излейди. Ариука – татлы тенгинг, санга харамлыкъ этгенин кимден да сен иги билесе, - иш кёзюне жетгенде, ол тенгине асыу сёз айтыргъа базынмагъанды. Сьюмекликни асыу сёз бла белин бюгерге онг жокьду. «Аллахны да кесим ючюн сюеме», - дегенди бир таулу эфенди. Жаш-кьушла безиреп жаншагъанча тьююлдю керти сьюмекликни кючу. Ариука жазгъан кьагъытда жалаңда бир керти сёз барды – ол Таусодан кьалгъандан эсе ёлюрге хазырлыгъын ангылатханды; намысын кьара жерге сугъарыкъ сёзюн да аны ючюн жазгъанды. Анга айып этмейме. Сьюмеклик ёлюмден кьайда кючлюдю.

- Намыс кючлюдю, ариу кьыз, ёлюмден эсе. Ачахмат кьызына шапагъа деп ёсдюргегенме сени.

- Намыссыз иш эте эсем, айт ол сёзлени, анам.

- Жети жукълап тюшюмде жокъ эди жангыз кьызым юсюме сюелип мени бла демлешир заман келир деп. Аз кьыйыным жокьду да сенде. Сени жаныча кёрген атанг да тьююлдю ыразы бу сен эте айланган ишлеге. Хо да, мени жукъгъа санама, Ачахмат кьызына кюлкюлюк эте тураса, атангы жерге кьаратсанг, харам этеригибизге ийнанып кьал. Бир тауукъ жумуртха чиригенликге, кесибижни нек ёлтюрюрге керек-биз?! Аллах бермегеннге дау этип жарамаз.

Атам юйде не тышында адамгъа хыны сёлешип билмейме. Мени юсюмде аны да жолдан чыгъаргъан анамды, - жолдан чыгъаргъан десем да; бир жол: «Ананг айтханнга эс бура тур», - деген эди.

Ол да алай эте эсе, жашауум жашаусуз боллукьду. Анга иш былайды деп, ачыкъ сюелир онг жокъ. Сора ажашыр насыбым кьара туманда... Айтханына сокьураныр эсе уа, акьылына жууукъ, тенг бюсюреген атам акьыллы оноу этер эсе уа.

## VIII

Элибизни огъары жанында, суу тирменни кьатында кёзге артыкъ кёрюнмеген юйчюкде жашагъан Ахмат акьсакьал дуниясын алышхан хапар элге бек терк жайылды. Асырагъан да элни башында кьабырлада этдиле. Аны атасын, анасын, эгечин да ол кьабырлада асырагъандыла кьачан эсе да бирде.

Была жангыз юйюр эдиле бизни элде, Малкьардан кёчгендиле эртте. Ол себепден, аланы керти тукьумларын адам айтып эшитмегенме, - малкьарлыла деп кьойгъан болмаса. Артда ол халкьны ауузунда жүрюген сёз тукьум атлары болуп кьалгъанды. Кьалай-алай эсе да, элге жарагъан жарашуулу адамла эдиле дейдиле малкьарлылагъа; кеси кьыйынлары бла жашагъан, кимге да игиликни излеген инсанла – эр кишилери хуна кьаларгъа устала; тиширулары этген жамычыланы уа Эбизеден келип окьуна алгъандыла.

Ахмат акьсакьалгъа бушуу этмеген жокъ эди элде. Таусо уа бир

билеги юзюлген сунду. Таусону атасыны жыл санында эди Ахмат. Алай ала жүрютген шуёхлукъну чеги жокъ эди. Таусо кюнден Ахматны бир кёрмесе, ашагъаны татымагъанды. «Ахмат, жукъдан жарсымазса, мен саулукъда», - деп болгъанды Таусо. Гюняхы кесини болсун, Ариука да аны юйюню тизгинин жыйып, быстырын жуууп тургъанды; жылы азыкъ этип. Ол жаны бла да жарсыусуз эди акъсакълал Таусону хайырындан.

Ахмат акъсакълалны эгечлеринден туугъанла узакъ элледешайдыла, эки къарындашы (Исхакъ бла Хамид) урушдан къайтмагъандыла. кеси уа юйдегили болмагъан эди. Эгечлеринден туугъан адам аны жокъласа, ол алай къууаныр эди – юйю насыпдан толуп, битеу дуняа анга сукъланганча.

Ахмат ауушхан кюнледеш Таусо жашы кызы къачырлыгъын эшитип, акъсакълалны жик дууасы озгъунчу, ол затны сагъынган мени адаммы туююлду деп тохтайды.

«Да, къалай болады да алай, бу малкъарлы юйюрюню адамлары жашагъан ёмюрлеринде элге жаланда игилик эте келген эселе, сора бюгюн бизге нек этерге керекдиле аманлыкъ? – дедим кеси акъылымда. – Бютюнда ол дуняагъа кетгенден сора».

Адетде болгъаныча хазырланган эдик Алийсолтан бла мен а. Байрым кюн ингирикде жолгъа чыгъар акъылда тохташханбыз ючтёрт тенгибизге да айтып. Элге баргъандан Аллах сакъласын, жолубуз Холам Къара-Суугъады – Алийсолтанны атасыны эгечини юйюне. Алийсолтан алагъа да айтып, къаты бегитгенди – биз этерик ишни киши билмесин деп. Къызыны жаны дауурун-къайгысын тохтатхандан сора уа атам той, кърманлыкъ да этер дегенни айтып, хар затны да жерине салгъанды.

Мен ангылагъандан, Алийсолтан ёмюрюнде ол ишни сынамай кълалыкъ болса да, атасы этген оноугъа угъай дерик туююлду. Ол оюм мени тынгысыз этди. Мен анамы, атам айтханларындан эсе Алийсолтанны айтханына бой салып тохтадым эсем, была уа, бир гымгым къарт ёлгенди деп, къууанчны аякъларына бугъоу нек саладыла?!

«-Мариям, ашыгъышлы оюм этесе, - деди къачан эсе да бирде къулагъыма эшитилген ауаз. – Бушууну юсюнде жүрюген адетге кёл ашаргъа жарамайды. Къууанч бла бушуу туугъан къарындаш бла эгечдиле. Аланы тийишлисича этгенден игиси жокъду. Акъылымда болгъанны айтайым: элде бушуу барды деп, къууанчны артха атханны уа терге санайма. Алай Таусо этген оноугъа терсди деп сюелмейик – чыртда адамы болмагъан къартха Алийсолтанны атасы этген намыс сау элни намысын кётюрлюкдю. Ахмат акъсакълал бу жолдан сора кишини кыйнарыкъ туююлду».

\*\*\*

Ол ауаз сагъыш этдирди мени, кёл этдирди деб а ангыламадым. Алийсолтанны атасыны айтханын эшитгенли, бизге жол кесилип, талада ауушла ахыры бла оюлуп кългъан сунуп турама. Былайда поэт



къалай тюз айтханды:

Къызылла аллы къая...  
 Не бийик эдинг, не бек!..  
 Ючаякъ кийик, къалай  
 Ары къачдынг?..  
 Бийнөггер кибик мен да,  
 Кёз байлай  
 Туралырمامы –  
 алай...

Жилягъан тауушла да эшитиледиле бирде къулагъыма. Ачы къагъылады эшик, терезе. Бирде уа жилярыгъым келип ауама ундурукъгъа. «Айт, Алийсолтан, керти сёзюнгю, былай жиляп къалай турлукъма анча кюнню?»

«Ма алай керекди санга? – деди анам тюшюмде, – кеси кесинге аллай бир ыспассызлыкъ нек сынатаса? Таусолтан этген оноу тюздю... Ол кимилди ючюн кесинги нек ёлтюресе? Сени бу къылыкъсызлыкъынгы, жанынга тиймесин, телилигинги эшитсе Ачахмат къызы, аз кёл кенгдирмез манга. Сени уа адамгъа да санарыкъ туююдю... Акъылынгы башынга жый...»

Жукъудан уянганымдан сора тёгюлген исси жилямукъларым буз тауланы эритир эдиле. Керекми эди манга аллай тюш? Эрттенлигим чууакъ болуп унутсам тюшюмю – насыплыма. Жюрек къууанчым – Алийсолтаным, къайтыр бюгюн элден ахшы хапар бла. «Келдим санга бюгюн да, чолпан жулдуз бла саламлашыргъа келгенча, суймеклик жырны макъамы эшитилгенча, ауазынгы эшитирге, суймекликге чек салыргъа юйренмеген къарамынга къарап, дуня зауукълугъун алыргъа, эшмечиклеринги эки къолум бла бирге сылап, жулдузлагъа, айгъа къарагъанча, къарап, сыфатынга Тахир Зухурагъа къарап сукъланганча къууаныргъа дер...»

\*\*\*

Мен, бир бутуму экинчисини юсюне салып, балконда нелляй бир заман олтургъанымы айталлыкъ туююлме. Сагъышым кёпден. Алийсолтанны тюненеги хапарындан сора уа бютюнда сагъышланы къайсы бирине энчи эс бургъун? Сансыз этип къоярчасы уа жокъду.

Сизден жашырмай айтайым, Алийсолтанны тюненеден тынгысыз кюнюне тюбемегенме, эшикден киргенден сора иги кесек турду къашы-башы ачылмай, шинтикге олтурургъа да унамай. Олсагъатда менде болгъан кёп тюрлю сагъышны ауурлугъун айтып-айталлыкъ туююлме.

- Мария (бу жол болмаса атымы толу айтып эшитмеген эдим арт кезиуде, Мария ханум деген болмаса), - деди Алийсолтан иги кесек сагъыш этгенден сора, къап-къара бурма чачын артха эки къолу бла да бирден сылай. – Ахмат акъсакълалны жик дууасы озгъунчу да не болады, не къалады, атама, анама айтыр керекли болуп тура болур-

бозму? Айтылган сёз эшитилген этеди, биз жолго хазырлаган адамларыбыздан бирлери сёзюбюзно тышына чыгарсала, атанг, ананг кыйгыдан кырыра – ишибиз узакго созулур...

Анга не айтырга билмедим. Ол акыл излейди, мен а турама, тынгылауна басып. Бир жол – онунчу касса окуучу заманыбызда Алийсолтан бла мен бизни юбно катында орамда ушак эте турганыбызлай, анам терезеден кырап, онгунмай, тынгысыз да болуп кырап турган кюно эсине тюшдю да, ол катыбызго келе турганча болуп, борбайларым кыйылдыла. Арта, ол кюн юге келгенimde, айтды, бир башха адам бла ушак этгенча: жетген кыз кыйры барса да, кыйда болса да, ким бла ушак этсе да, жашауно тюз ангылар ючно анга акыл керекди».

Бююн бек терен акыл керек эди манга Алийсолтанга эс тапдырыча. «Оюмсуз сёз айтмазынги айтдырады», – деп, ыннамдан да эшите турганма.

«Да не этейим, - дедим кеси кесиме, - атамы, анамы кюуандырмаган башхаланы сёзюм, ишим бла да хазна кюуандырайым. Ол жол атама билеклик этмегениме бююн-бюгече да жарсыйма».

- Бир кюн онгу болмай калды да, таланган, – деген эди ол жауунла жунчутуп турганлары себепли. – Ол Огары Чатда калган чаллыкны кыгып, дырын жыйып, колго этмесек, жунчурукбуз. Энтга да кюн бузургга ушак турады. Мариям, бююн школ кыйгыны кый да, мени бла бол, - деген эди.

Толтурмадым тилегин, Алийсолтан бла кинога барырга айтхан эдик, аны аллында ётюрюкю болургга сюмедим.

Алай сюе эдим атам бла таугга барырга уа. Аллах бизге деп жаратхан жерни акбаш тауларына кёз кыкмай кыарга, тау этеклеринде терен чаллыклары шаш желде кыкыларларына, андан да энишгерке кылын дуруланы санларинга жашлык берген ариу да, хычуун да ийислерин ангылап, дуня заукулугун алырга, таугга барсам, кёкно теренлигине кыарга да сююучюме. Алай узакго кыарга кюешгенлигеме, кёзюм тутмачуду.

- Нек тынгылайса? – деди бир заманда Алийсолтан.

- Санга акыл берир сёз тапмайма айтырга. Бусагатда мен, тузакго тюшюп, андан чыгалмай турган кынатлыга ушайма.

- Мария ханум, кутулурса ол тузакдан да, бек насыплыладан бирлери болурса мен салукда. Кюн тийгенлей туруп юбноге, арбазинга. Элибизни баш жанында, чюйбаш кыяла этегинде терен агачлы колдан кутулганлай, жаз башында кёзлерин кюн кыаматхан, бар жылыуну кесинде кёрген гюл чыкыган талачык да сукуланыр санга. Алай айтханлыгыма, танг аласы да, танг жарыгы да, танг белгиси да сенси, тау жингирикледен сюелген субай назым да сенси, бирден элибизни колго этиучю кылын туманны букбусун бардырып, чач-тук этген кюном да сенси.

- Мени уа атынги халкго тамашага кылып айтырык поэтим да, ёмюрлюк жол негерим да сенси, - дедим, Алийсолтанны кёзюне кыарар-

гъа уялып, башымы энишге бошлап.

- Мария ханум, акъыллыса сен, - деди Алийсолтан, манга жууугъу-ракъ атлап. Сора сагъышлы болду. Бети бир кесек тынгысыз хал алды. Баям, ичинден бир затла да айтды дейме, төгерегине ышанлап-ышанлап къарады, бирлени жокълагъанча. Сора сабыр айтды: «Бу туруу туруу туююлдо, Мария ханум, ишни къолгъа алайыкъ – атама адам жиберейик. Ол хо болса, анам сёз да айтырыкъ туююлдо. Билеме, атамы не айтырыгъын: « Жамауат айып этер», – дерикди, сагъыш эте да турмай, - айыбын жулгъан кыйынды – атынг аманнга бир чыкъса, кёк кенглигине ёрлесенг да, ол юсюнгден кетерик туююлдо».

\*\*\*

Алысыны саргъала башлагъан тикбет чатны жолгъа жууукъ этегинде орналыпды Алийсолтанны атасы эсеп жүрютген сют ферма. Бир он жыл мындан алгъа Таусо сайлагъанды дейдиле ол жерни, фермагъа тапшылыгъын ангылап. Анда адамланы бир бирге игиликлерин айтып тауусмайдыла элде. Мен школда окъугъан замынымда болгъанма ол ферманы къатында. Пионер организациябыз къурагъан эди ол ишни бизни табийгъатны ариулугъу бла шагъырей этер муратда. Кимини эсинде бар эди ол заманда бюгюн мен кесими Таусогъа келин болургъа хазырларыкъма деп?

Къошха азыкъ ашаргъа да бизни Таусо чакъыргъан эди – жашы Алийсолтанны да ары-бери чапдырып, жумуш этдирип. Мени уа, кеси къатына олтуртуп, бешикдеги сабийни эркететгенча эркететип. «Ананга бек ушайса», – деген сёзлерин да унутмагъанма. «Дунияда суюгенин угъай, суюмеклигин тас этгенден насыпсыз адам жокъду», - дегени да эсимдеди. Алай ол сёзлени магъаналарын ангыламагъан эдик; бизни – сабийлени къатларында суюмекликни сагъыннганын а бютюднда ангыламадыкъ.

Энди уа ишексизме къачан эсе да бирде Шахрижанны бла Таусону араларында болгъан суюмекликни оту бюгюн да ёчюлмегенине. Мени ангылауумда, Ай да, Кюн да къалмайдыла жукъудан юлюшлерин ала, алай керти суюмеклик къалкъымайды; элия бутагъы да кесине ажал излейди ансы, суюмекликге зат да эталмайды. Алийсолтанны бла мени суюмеклигибизни башха дунягъа ким ашыраллыкъды?! Аллай ниети болгъан адамны бешик жырны макъамы элгендирип да, аны мурдарлыкъ ишге базындырмаз. Сора ол, суюгенлени сургенине сокъураныр да, тилин къабар, ауузунда сёзю чыкъмай къалырча чекге жетдирип.

Аны эслеп, кюн жарыгъы суюгенлени бетлерин сылар; ол заманда ай жарыгъы суюгенлени бетлерин сылар, дуня ырахат болур, табийгъатны бла адамны жашауун огъурлулукъ бла ахшы умут къолгъа алырла.

\*\*\*

Сабий заманымда мен фермада кёрген Таусо огъурлулукъгъа тасха тюшюрлюкдо деп айталмайма. Къалай чырайлы киши эди ол. Алай анга багъа бичерге акъыллым, фахмум да жетишмеген эдиле.

\*\*\*

- Биреуге сукъланып, башхаланы кесинге кюлдюрюучю болма, - деген эди бир жол атам. Ким биледи, эслеген болур эди тенглеримден кьайсысыны эсе да кийимине, атасыны, анасыны байлыкъларына сукъланнганымы. – Кьызым, байлыкълелген, кетген да этер, адамлыкъл а кьалыр адамны биргесине. Ариулукълну уа Аллах береди. Анга дау этип жарамаз. Башхалагъл сукъланмакълыкъл – узалып, желни тутаргъл кюрешгенден башха тьуйюлдю. Игилеге эришгенни уа хатасы жокълду. Кьчгюнчюлюкню – зорлукълну ачыуу бизни угълй, туугълан жерибизни ташын, агълачын да кюйдюргенди. Анга да тьезгенбиз, кьызым. Адамны адамгъл сьуймеклиги, ниетини тазалыгълы, кеси кьыйыны бла жашаялмакълыкъл – ма аладыла хар атламыбызны баш шартлары.

Баям, Таусону чьырайына, адамлыгълына бюсюрегеними айтханыма багъл бичгенлиги болду ол атамы. Аны эс тапдырыр сьезлери кьеп жерде терс атламдан тьыйгандыла. Алай сьуймекликни кьара жерге уа сугълалмайма. Атама узакъл емюр тилейме Аллахдан. Кесим а Алийсолтандан кьалгъландан эсе, сыгын отну мыдыхында жанаргъл, желле сьурген кьум тьебеледе думп болургъл хазырма.

Билеме, Алийсолтанны атасы болжалны бир кьауум заманнга созса, аны сьезю жаным кибик кьрген тенглерими араларында окьуна бардыла эрттенликде тау башланы жарытхан кюн бек алгъл аланы бетлерин жылытханча, башларын сылап эркелетгенча, кьууанырыкъларын.

Тау черекни кьутургъланын тьыйгълан кибикди зарлыкълны жолун кесмеклик. Болсада аллайланы жоллары кьысхады – жерибизге сормай келип кьоннган ауур кьара булут кюн таякъланы жылыуларында эригенча эрир сьезлери, муратларына жетмей; адамны намысын сакъларгъл юйретир заман, акьылларын башларына жьыялсала!

\*\*\*

- Нек мудакса, нек сагълышлыса? – деди Алийсолтан тьюз да босагълдан атлагъланлай, ньегер кьызларым бла саламлашхан окьуна этмей. – Нек тынгьлайса? Айт манга тьюз хапар.

Мен жукъл айтмадым. Ньегер кьызларым тышына чьыкълдыла. Ала бла биринчи курсдан бери да бу фатарда жашайма, жолгъл атлана эсем, биргеме боллукълдула. Аны юсюнден сьез тауусханбыз. Зоя бла биринчи классдан бери да бирге окьугъланбыз. Ол Сакинат Харуновнаны кьызыды – сьуйген устазыбызны; Асият а Элбрус элденди. Намысха, тенгликте да сакълбыз. Кьадар кюнлени биринде бизни бир бирден айырыр деген акьыл тынгьсыз этиучюдю мени. Алай, насыпны зор бла киши да алаламагъланды, - Аллах не буюрса, аны кьрлюкбюз. Жулдузла окьуна ажашадыла да бир бирден.

- Не ишди бу? – деди Алийсолтан. – Кьашларынгы тьуйюп тураса, арталлыда ышармай. Ич сьезюнгю айт манга.

Мен а сюелеме мьуйюшде, сын кьатып, ау тьубюнде сюелген кибик. Алийсолтан да кьатымда. Кьолун мени таба узатып, башымы сыларгъл базынмады.

- Тюнене туугъан ахшы умут, бюгюн нек умутсуз болду? Манга жанынг аурумаймыды, Мария ханум? Жолгъа хазырлан. Аны айтыргъа келгенме бюгюн. Бу ингирди экибизни насыплы этерик, - ёмюрлюк жашаубузгъа мурдор таш боллукъ да. Тейри эшиги ачылады ингирде бизге. Кюзню белгиси – къууанч!

Мен шинтикге угъай, ундурукъгъа чёкдюм, - борбайларым тутмай. Ауузуму ачама – сёзюм а чыкъмайды. Къолларымы, эринлерими къалтырагъанларын тыялмайма. Сууукъ аяз ургъанча кёрюндю терезени ачылып тургъан кёзюнден. Сууукъсурадым. Бир заманда анамы борбайларымы къыйгъан ауазы эшитиледи къулагъыма: «... сен ол ишни этсенг, билип къой, кеси ёмюрюнде «атам», «анам» деген сёзлени айтырыкъ туююлсе! Аталары, аналары болгъанлагъа сукъланып ашырырса жылларынгы, тузлу жилимукъларынг сен къапланнган ташны бетин жууа...»

«- Ой, къалай сурдула, анам, айтхан сёзлеринг? Артда бюгюнню кюнню эсинге тюшюрсенг, жарсырса, анам».

- Шахрижан келе турады, - деп, Зоя бла Асият бирден атладыла бо-сагъадан.

Жаным тамагъыма тыгъылды. Отоуну ичи къап-къарангы болду, кёзлерим ау кёредиле. Къатымда сюелген Алийсолтанны окъуна кёрмейме. Уруш ачылады бусагъат. Окъсуз ушкок атыллыкъды манга. Ол жоярыкъды мени – Алийсолтандан айырлыкъды. Ол заманда бусагъатда жукъ кёрмеген кёзлерим къандан толлукъдула.

Бу къууанч кюнубюз къаргъышда айтылгъанча къаралды. «Эй, маржа, къызла, бир оноу этигиз, Алийсолтанны мында кёрмесин анам», - деп, къычырып кюрешеме, ауузумдан сёз чыкъмайды. Насыпха, къызла Алийсолтанны арт терезе бла секиртгендиле...

Анам эшикден бораны, жели бла кирди.

- Нелле бу хапарла?! – деп, болгъанны кюкюретди биринчи соруу бла. – Ачахмат къызы келин келтирирге хазырлана турады дейдиле да.

- Кимни да келин алгъаны бла, эрге баргъаны бла не ишибиз барды, анам?

- Сени обур кёзлеринги жаратмайма мен. Кёремисе аны сен, жукъ билмеген къызчыкъ этгенин кесин. Сен кесинги жолгъа хазырлап тургъанынг кибиб бир жашагъы эдим мен.

- Анам, жетген къыз эрге да барыр, юй, журт да болур.

- Жап ауузунгу, мени жюрегим ачюдан къарала турады.

- Жангыз къызынгы жойма, анам. Ким эсе да тюз хапар айтмагъанды санга. Сени мудах этгенден эсе, къара жерге кирликме.

- Мени къызым Ачахмат къызына келин болгъандан эсе эки кёзюм къандан толсунла.

- Ой, аriu анам, ол къылыкъсыз сёзлени къалай айтаса ауузунга келтирип? Чамланма, ким эсе да санга жалгъан сёз айтханды. Белгили эт манга ол тилчини.

Зоя сюелип тургъан жеринден бир жары тепчип, сёз айтыргъа хазырлады кесин, жукъа эринлерини къалтырагъанлары аз-маз билине, узун

бармаклары бла добар уууртларын тынгысыз ийлей. Умутсуз ышарыу да эсленди бир заманда бет орамында. Олсагъатда аны не Ай, не Кюн жарыталмазлыклары, тюнене анга суймеклик жыр айтдыргъан жулдузла да бюгюн чыртда болушмазлыклары ангылады, баям, эшикден кирген жерде шинтикге олтурду да, мудахлыгъы сагъышларын хорлап, тили тутулуп къалгъан адамгъа ушап, тынгылауну басды.

Мен сормай ангыладым ишни болушун, - тенгинг хатасын жетдирмесе – хар затынг да тынгылы: кёлюнг – жарыкъ, жюрегинг ырахат. Бюгюн а тюшондюм, сатхыч азап отуна кеси тюшгенин. Къысыр къаягъа ёрлерге тырнакълап кюрешгенден башха туююл эди Зояны халы. Кёремисиз, Ай да, Кюн да кеси ючюн чыкъгъан сунуп жашагъан къыз эссизлигинден къаллай къыйынлыкъгъа тюшдю къарап-къарагъынчы. Аллаины оту бир заманда да иги жанмаз, къыш чилледе угъай да, жай чилледе окъуна.

Анам, чамланыуун жангыдан башлады: «Атанг, ананг айтхандан чыкъсанг, насыплы болмазса ёмюрге; арбазынгы, юйюнгю шургу жокълар дайым, тойлада, къууанчлада окъуна бетинг жарымаз».

- Шахрижан, ачыкъ айтсанг сюеме, жаш да, къыз да намысын кёкде жюютген Алийсолтанны биз билмеген не айыбын кёргенсе? – деди Асият, сюелген жеринден анам таба атлай. - Къууаныргъа керексе аллай жаш къызынгы тилей эсе! – Асиятны бети тюрленди, андан ары чамланыргъа хазырланды. – Ким кёргенди быллай хыликкя ишни? Сени къозутхан адамны атын айт бизге!

- Къызчыкъ, бош бет алышаса, - деди анам, олтургъан жеринден ёрге туруп, эки къолун хауада кезиу ойната, саргъылдым тишлерин къаты къысып. Ачакхат къызындан туугъаннга сени кибикле тийишлидиле, мени къызым угъай. Ангыладынгмы?! Сенича таматаны, кичини ангыламагъан къызла тийишлидиле анга. «Къайда аллай насып!» - деди Асият ичинден.

- Ол сёзле сени намысынга ушамайдыла, Шахрижан. Не жерим аманды сени къызынгдан?! Биз ючюбюз да бек татлы жашай эдик, туугъан эгечлеча. Сен бир бирибизден айырдынг.

- Бюгюнню дауур мени хатамданды, - деди Зоя, къарамын бизни таба угъай, эшик таба буруп, - Шахрижанны тилегин ажымсыз этеме деп, мен айтханем Мариямны Алийсолтаннга къачарыгъын...

Зоя келип мени юсюме ауду. Безгеги тутхан адамча, къалтырагъанлай турду ол кёп заман. Башын сыладым, къоюума къысып.

Отонуу ичи шош болду, сёлешген адам жокъду. Тынгылагъан этгенликге, анамы къарамы жылыусузду. Жаным ауруду анама. Аны аллай бир къыйнагъанымы Аллах кечмез. Адам жашны, къызны да нек ёсдюреди? Баласындан къууаныр ючюн ёмюрден-ахыргъа. Юйюне къууанч берлик, игилик келтирлик, кёлсюзлюкню кери этерик, ёхтемликни отун тирги-зирик да адамны сабийиди. Атам ёлмесин, къартлыкъны кери этерик да олду. «Айыбыз, жулдузубуз да сен», - деп тургъан анамы, атамны нек мудах этерге керекме мен бюгюн? Олсагъатда шинтикге олтургъан анамы къатына барып, тобукъларын къучакълап, ол суйюп жырлаучу жырны айтдым:

Жашладан письмо келеди,

Ала аскерге кетселе.  
Къалай хычыуун тиеди,  
Жашла лакъырда этселе.

Заман манга жетген болур,  
Кёрюрге жаш кёз ачханын.  
Анам унутхан этген болур  
Ол кеси къалай къачханын.

Жашла манга къарайдыла,  
Анам аны жаратмайды.  
Ма аны ючюн къайры да  
Жангызлай атлатмайды.

Заман манга жетген болур,  
Кёрюрге жаш кёз ачханын.  
Анам унутхан этген болур,  
Ол кеси къалай къачханын,  
Ол кеси къалай къачханын!

Алып къачарыкъ суналла,  
Эшигибизни къакъгъанлай.  
Мени сакълапмы туралла,  
Экинди жулдуз чыкъгъанлай?

Заман манга жетген болур,  
Кёрюрге жаш кёз ачханын  
Анам унутхан этген болур  
Ол кеси къалай къачханын!  
Ол кеси къалай къачханын!  
Ол кеси къалай къачханын!

Жырлап бошагъанымлай, анам мени да бир жаныракъгъа тюртюп,  
эшикге чыгып кетди. Биз ючюбюз да ызындан къююлдукъ, алай ол  
артха бурулуп да къарамады.

## Х

Бу кюннге къалгъаным ючюн кимге этейим тырманны? Атасы, анасы  
харам этген баланы кюню – кюнсюз, кечеси – айсыз болгъанларын  
кесим сынадым. Жаны сау адам хауасыз къалгъандан башха тюйюлдю  
ол. Бир насыбыма, киши жан аурутмайды манга, - ёлюр эдим, жазыкъсы-

нып башласала. Не этейим, дуняда бола келген ишди ол. Боран кетер, туманны да чач-тюк этер суймеклик. Айгюлчюгюмю кюлгенчиги жашаууму жазын жангыдан келтирир. Атам, анам, танг жарыгы киргенча, кирирле юйюме. Ол заманда Айгюлню, Алийсолтанны, мени жашауубуз жангы хал алып – отубуз бютюн жарыкъ жанар, жашау гюллерибиз жыр, къобуз макъамны ёмюрлюклерине шагъат болурла.

## XI

Суймекликни жарыгы жарытады дуняны дегенлерин кёзюбюз бла кёрдюк. Айгюлге аппасыны бла ыннасыны суймекликлери чамланьуну жолун кесди. Анам, Айгюлню къоюнуна алып, жаягын жаягына къысханында, битеу дуня насыплы болгъанча кёрюндю анга. Туудукъну жылыуу кибик жылыуу сынамагъан эди Шахрижан кеси ёмюрюнде, ол кюнча жарыкъ, огъурлу кюнню ёмюрюнде кёрмеген эди Жашарбек.

Дуняны жазына тенг эди ол кюннгю къууанч!





## Жырчы КЪАЗАКЪ

### ЭР КИШИ ЭСЕНТ

Сууалынгы юзе эсе муртатынг,  
Букъу къондура турма эр атынга,  
Тюзлюк ючюн кюреш эсе муратынг,  
Къанынгы аяма ол муратынга.

Жел урса, голункъылды жюрегинлей,  
Къалтырама, титиреме, бол ёре.  
Думоргу окъуна болсун тюбеген,  
Кишилигинги тюшюрме сен тёрден.

Къыйынлыкъ жетсе, башын, тое къушлай,  
Букъдургъан саналмайды эр кишиге,  
Сермешден хорлатып чыкъса, гурушха  
Этген да болур ол айыпха тийишли.

Акъланыр ючюн таякъ да кётюрме,  
Тайма сен нёгеринге кертиликден.  
Оспар сёзге эс буруп, тентиремей,  
Киши эсенг, кёрюнсюн жигитликде.

Сёзюнгю айтхынчы, иги сагъыш эт,  
Айтдынг эсе уа, булгъама сен къуйрукъ.  
Хыршы сёзге эте турма сен хурмет,  
Жютю сёзге тынгыла сен, эс буруп.

Алтын тауукъну къуйругъуча, ариу  
Сёз бла къакъды иш этсе шохайынг,  
Къала турма кюнде къар кибик, эрип,  
Жеринден тепген да этмесин ахынг.

Ауушладан учуп ётген тарпанны,  
Бир силдемде темир юзген сырпынны  
Ышанлары бар эселе юсюнгде,  
Къоркъма – киши жигит болалмаз сенден.

Жашауну бу эриусюз къыланчынды  
Сауладан сайлай бил сен келинлик.  
Ахасек да болма, алай къолачыкъ  
Десинле сени юсюнгден эллиле.

**Магомед-Эфенди ОСМАНОВ**

**Чомартлыкъны бла  
намысны юслеринген**

Бир адамгъа эки саулукъ  
Бермейди Аллах.  
Эсирик байлагъа салны  
Буюрду Аллах.

Ёзденни байлыгъы – намыс,  
Мюлк, хапчюг а – бош.  
Алтынны къыйматы – тапсыз,  
Бар багъасы – грош.

Намыс да, хурмет да, сый да –  
Къолачыкълагъа,  
Ала къонакъгъа балсырла,  
Аллына чыгъа.

Атасын да, анасын да  
Мюлкге алышхан  
Ариуланы къайсысын да  
Жолдан шашдырыр.

Хурла да, ахчаны кёрюп,  
Жарлыгъа – сокъур,  
Мюлк ючюн барырла эрге  
Къутсузгъа окъун.

Бетлилиги болмагъанны  
Бети да – къара.  
Кюбюрдю анга багъалы,  
Намыс а – къаура.

**Ансар КЪАДИЕВ**

**Сюймеклик жыр**

Кёрюнмейсе терезенгде,  
Алайтын озсам,  
Къуру къаллыкъ эсе сенден,  
Къадарым – осал.

Эшикде къалгъанды башым –  
Излейме сени.  
Кюйдюрдюч сюймеклик ашай,  
Таусуду мени.

Бишген хуанны ийиси  
Келеди сенден,  
Шо бир кере жангыз кесинг  
Тюбесенг эди!

Жаным, ёлмезлик сен туююл,  
Заман этер дау.  
Жокъду мюлкден толу юйюм,  
Олмуду сылтау?

---

*Абусуфьян АКАЕВ*

## **Жел ургъан жанына барырма**

*Бети-намысы болмагъанны айтханлары*

Халкъ да не манга, диним да –  
Талатырма толкъуннга,  
Дагъыстан намыс да немди? –  
Шай да беремзе анга.

Къуллугъу болгъан – жанымы  
Ажалындан къалдырыр.  
Къанын ичерме жарлыны,  
Суусабымы къандыра.

Залимге арбаз сибиртги  
Болуп, кетер ёмюрюм.  
Ит бол да, чап десе, кертим,  
Мен чабарма бёрюге.

Нек этеме эл къайгъысын,  
Бегитейим кесими.  
Бразыма, къарным тойса,  
Жокъ башха излегим.

Жокъду дагъыстан кийимге,  
Осалды, дерге чурум.  
Алай, байлагъа, бийлеге  
Къарап, киеме чурукъ.

Жер башыны малды, мюлкдю  
Оноуун эте келген.  
Жарлыдан а не келликди?  
Андан турурма кенгде.

Бюгюн бир жашайым ансы,  
Тамбла уа кюл болсун.  
Бюгюнню хазна табарса,  
Тамбланг къаты бууса.

Телиди хар затны келир  
Кюнюн билирге сюйген,  
Жыйгъан байлыгъын, кюл-кёмюр  
Кибик элге юлешген.

*Темирболат БЕЙБУЛАТОВ*

## **Дуния**

Чеги – чексиз терен тенгиз уюпду,  
Тюпсюз кёк да анга чатыр болупду.

Женгил желчик шош сюреди кемени,  
Капитаны ишсиз аллай кюнледе.

Жол ачыкъды, къайгъы этер чурум – аз,  
Тенгизчиле да солусунла бираз.

Алайлай, жин къопхан кибик, жел урду,  
Толкъун, тауланьп, болгъан болду бурдум

Ай жутулду, къурум къара болду кёк,  
Толкъун сыртына алды кемени терк.

Ёхтем кеме, бир-кёмюле, бир – чыгъа,  
Жолун бёлмейди, сер толкъуннга чыдап.

Жел хыршыланып урады, ёкюре,  
Толкъунну толкъуннга къошуп кётюре.

Тёппе туруп, толкъун атды кемени,  
Ол да, келип, тийип, терен кёмюле.

Къутургъанды тенгиз, ачып бурушун,  
Быллай кюнде жокъду бизге болушлукъ.

Чач-тюк, чач-тюк боладыла желкенле,  
Кючюкнюча сынсытады кемени.

Бизни алай амалсыз этген боран  
Жагъынын суутду, бизге ал бура.

Ачылды кёк. Болгъан толду жарыкъдан.  
Тенгиз терс туююл дуня такъырлыкъда.

Тынчайды кеме, барыр болса кёпге,  
Жантайып эсе да, барады кеме.

Къарыусузду тынчайгъаны тенгизни.  
Жашауубуз – аллай кемеде бизни.

## **Багаутдин АСТЕМИРОВ**

### **Элия**

Къара булут къаяланы жамлапды.  
Тохтагъан да эте, къуяды жауун.  
Къайгъым да къара булутха ушапды.  
Жаз келеди, кёкюрегим а – аулу.

Кийикленнген булутла кериуаны  
Мермер къаяланы жанып, сюрюлдю.  
Къаяла жолун тыядыла аны,  
Булутла уа ёле анга сейирден.

Кюкюрейди кёк, элия, жарытып,

---

Шаркъны башын туура этеди кёкге.  
Ол элияны уа мен бек жаратдым –  
Бичакъдан башха этмез аны кёрген.

## ***Азат журтум***

Жаз кече – жарыкъ. Къачханды жукъум да.  
Мамукъ бетли агъарадыла таула.  
Айны айбатлыгъы кёкге жугъады,  
Жюрек азат. Къайгъымы – ырхы талап.

Къаукъалакъ эте макъала сай кёлде.  
Ёзенлеге эне келди ауана.  
Аязгъа тау кез этеди саукулди.  
Азат жюрек: «Солу бир!» – дейди манга.

Салкъын аяз хош этди жюрегими.  
Ташлады кери жаным да къайгъысын.  
Толгъан ай жарытады тау эринни,  
Жашауну суйген аллайгъа къарасын.

Элпек болсун азат халкъгъа жарыкъ да,  
Деп, толгъан ай аямайды жарыгъын.  
Аны жарыгъы тёбен, огъары да  
Себеп болду эркинликни жырына.

*Абдул-Вагъаб СУЛЕЙМАНОВ*

## ***Шуёхларыма***

Шуёхларым, заман келди биягъы:  
Жигитлеге къаншауланы жерлерге,  
Къылычлада ойнай кюнню таягъы,  
Андий жамычыланы да кьерге,  
Тауларыбыз бла саламлашыргъа,  
Къаргъашланы алларына чыгъаргъа.

Атларыбызны къууарбыз аяусуз,  
Ишибиз бармазлыгъын билип ансыз.  
Шуёхларым, жетди сермеш сагъаты,  
Бирибиз да турлукъ туююлдю артха,  
Бизге айып этмез ючюн атала,

Бёрк ючюн жаулукъ къысдыгъыз деп ала.  
Къоркъакъ белгимиди да бюгюн жаулукъ?  
Жокъду бюгюн алай айтып баш жулдукъ:  
Тиширыула, жаулукъларын бияры  
Жетдирип, эр жигитлеча, бары  
Къазауатха киргенлерин кёргенле,  
Сермешде усталыкъларын кёргенле.

Азланымы кёрдюк чалбаш таулада?  
Эгечлерибиз этгенле – туурада:  
Къазауатлагъа бизни бла бирге,  
Арсар болмай, эр кишилеча кире,  
Жаралыланы чыгъара урушдан,  
Саулагъа да этгенлери гурушха.

Шуёхларым, хайдагъыз! Заман – къысха!  
Эртте заманда атала, урушха  
Кете, баш ургъандыла шам къартлагъа,  
Ала этгенни бюгюн биз къатлайыкъ,  
Къартла бла ариу саламлашайыкъ,  
Туугъан журтну азатлыгъын сакълайыкъ.

## АТКЪАЙ

### Жашау

Ала, жашау, мени кесинге. Ийле, ур,  
Аяма бир да мени сен, хыршыла.  
Терезе жабыуларымдан бурдух бур,  
Озуп болсун жашау тузунг ашымда.

Жардан энишге салыннганча жашайым,  
Татлы – аз, ачы кёп болсун, къайгъырмаз.  
Тюз жолну суратчы ишлер, ушатып,  
Жашау жолда абыныр жер кем болмаз.

Тырнамазса жукъусуз къалмай назму.  
Сюралмазса берчинг болмай сабанны.  
Бирле кёп тузну да санарла азгъа,  
Бирсини ачыдан тюшер сампалы.

Мен ёкюрген боранланы сюеме,  
Тау желни тутаргъа да къарыр кючюм,  
Мында кёрлюгюм аллыма сюелип,  
Кёрлюгюмю да кёрмей ёлмез ючюн.

---

## **Тамырына кёре тереги**

*Къулуй Къайсыннга*

Къабугъуну жарылгъаны – ырхы ыз,  
Къынгыр-къынгыр жингирик – хар бутагъы.  
Сюелиуюнде уа – туююл къарыусуз,  
Къаргъашыны къарангы этер тангын.

Къалкъан этип ол кёк чапыракъларын,  
Къалтырай тура эсе да ёретин,  
Къара желге бюкдюрмейди къадарын,  
«Хорлатмам!» деп, анга бурады бетин.

Сыйдамкъабукъ терекледен – къарыулу,  
Кёрюнюшю болмаса да аламат,  
Жерге терен къадагъанды тамырын,  
Тепдирмезча аны алайдан бир зат.  
Халкъынг бол, поэт, ол – кюч берлик,  
Махтауну уа излеме, кеси келир.

*Ануар АДЖИЕВ*

### **Къол жаурукъ**

Балли тереклерим чагъып  
Ол жыл аламат битди.  
Жаным, женгинден чыгъарып,  
Манга къол жаурукъ берди.  
Чалман бурууну ичинде  
Балли гюлю – къарча, акъ.  
Уруш черекни кечиуюн  
Тапдыргъанды, бола сакъ.  
«Мени уруш жолларынгда  
Эсгере-эсгере тур,  
Аны алсанг, къолларынгы  
Сууукъ кюнде жылытыр».  
Алай айтхан эди наным.  
Ол кёп окъдан къутултду,  
Жюрегиме кысып, аны,  
Букъу къондурмай тутдум.  
Букъу къондурмадым, алай  
Къан тамгъалы уа болду:

Урушха кире баргъанлай,  
Автомат жара салды.  
Байлау болду къолума ол,  
Багъалылай да къалды.  
Дагъыстанны кёрюрге онг  
Буюруп, ёлмей къайтдым.

Алмала жыйгъан къызгъа  
Эрттенледе, ингирледе  
Аз къарамайса кюзгюнге.  
Анда уа дайым кёргенлей  
Тангдан болгъанын кёзлеринг.  
Ариу жан, тилейме: айгъа  
Сёлеше турма ингирде,  
Тил этер ол жулдузлагъа,  
Жерде да жулдуз барды деп.  
Алайсыз да асыры кёп  
Тюбей тураса анга сен:

Челек сууунгда, симсиреп,  
Жууунады эслей эсенг.  
Неге керекди ол санга?  
Жокъду аны жылыуу да.  
Сени уа кече да санынг  
Жылыу бере, асыулуду.  
Булбул ёледи сейирден,  
Алма да – ёз суудан толмай...  
Ингир сайын бахчанга мен  
Къарап турама, тоялмай.

## **Шарип АЛЬБЕРИЕВ**

### **Къарылгъачны уясы**

1  
Ингирди. Жел сызгъырады.  
Гытыда жукълап – Рамазан.  
Умурай тылы басады,  
Отха асылыпды къазан.

Иш ахлугъа къоркъуу жокъду  
Тышында эсирген желден.  
Сабий сауду, къарын токъду,  
Гуму дыккы тыкъды мирзеуден.

Алай бир къайгъысы барды  
Бу кечгиде Рамазанны.  
Ары-бери бурулады,  
Тынчаялмайды саны.

«Умурай! Аллах бирди! Бу  
Жашауну бир хатасы жокъ.  
Алай, этчи бир хыйсабын,  
Юйню да магъанасы жокъ.

Уялырча болду жаным –  
Топуракъбаш гытыбызгъа,  
Къоншубуз кызыл къанжалны  
Салды тюз къатыбызда.

Ала бизни, кёп да турмай,  
Айыпларла – иги къара,  
Оябызмы, сакълап турмай,  
Бу капабызны, Умурай?»

2  
Жаздан башын алып къачды,  
Сюймесе да, къыш таулагъа  
Жылы жай къучагъын ачды,  
Жалыннган жокъду тонлагъа.

Чарсланады жер тылпыуу,  
Къулакъ суула энишге оза.  
Оярдандыла гытыны  
Умурай бла Рамазан.

Шургуланнганды Умурай.  
Рамазан сорады анга:  
«Неди бу этгенинг былай?»  
Ол айтады Рамазаннга:

«Жокъду мында юй иеси,  
Ансыз а айыпды бузгъан!»  
Ол а, тургъуза керпесин:  
«Муну иеси къайтмазда,

Аппам ишлегенди муну...»  
«Анда тюйюл ишни башы,  
Ол башха юйдю, кёр майна,  
Уячыгъын къарылгъачны.

Уллу къыйын салгъанды ол  
Ишлер ючюн баш сугъар жер,  
Биз а аны, сансызлап, – ой!  
Элибиз а бизге не дер!»



---

## *Абдулмеджид МЕДЖИДОВ*

### **Бешик жыр**

Булут таугъа илиннгенди,  
Жукълайды, билмейин жугъун,  
Жукълапдыла тау элле да,  
Кёгет терекле да – жукълап.

Хыяр къалкъыпды тахтада,  
Теке къалкъыуда нартюх да,  
Киштик да ол ууахтыда  
Жукълайды мюйюшде ох деп.

Битеу жер башын къыдырып,  
Ай да жатханды жукъларгъа,

Кийик жаныуарла дырын  
Болгъандыла, кече – къара.

Жалан укуду жукъусуз,  
Бир – ох-тух эте, бир – кюле,  
Келеди элге къоркъуусуз...  
Кимди жукъламагъан элде?

Жукъла эсли таначыгъым,  
Ансы юйге уку кирир,  
Жукъла балча татлычыгъым,  
Танг атханлай, кюн да келир.

### **Сыбызгъым**

Тал чыбыкъдан сыбызгычыкъ  
Ишлегенме, шуёхларым,  
Не макъамгъа да ол тыншчыкъ  
Юйренип, согъады барын.

Сокъсам сыбызгычыгъымы,  
Гюлле терк ачыладыла,  
Эжиу этип тамычыла,  
Булбулла тынгылайдыла.

«Беш» алсам а, бютюн ариу  
Жырлайды мени сыбызгъым,  
Сора, тапсерге чыгъарып,  
Тепсетеди жашны, къызны.

Черек болады макъамы,  
Терек чачлагъа чалыша,  
Бутаклары хархха къала,  
Чапыраклары алгъышлап,

## *Магомед АТАБАЕВ*

### **Анама**

Жулдузла чыкъдыла – жерге къарауул,  
Хар жерде кибик, мени элимде да.  
Москваны сибирип, таудан аууп,  
Гууах Дагъыстан табагъа эннгенди.  
Анамы тюшюргенди ол эсима.  
Анам, харип, от жагъагъа къысылып,

Эски жаулугъунгу атып юсюнге,  
Олтура болурса мени тансыкълап.  
Тау жел а сызгыра болур ожакъда,  
(печни тюзетмедим оюлгъанын ).  
Эшиумю эшесе чыракъ жарыкъда,  
Къыппанг четен ичинде хайнухлана?  
Сен мени къызгъаннган ара сахаргъа  
Иерге жылы чындаймы эшесе?  
Тыйгъан а болурму къоншу хапаргъа:  
Душман къозгъалыпды, не кюрешесе!»  
Кёзюме кёрюнеди кючсюннгенинг:  
«Баламы нек ийип къойдум узакъгъа?»  
Къайгырма, бошду сени ол этгенинг,  
Андан эсе эсгере тур жомакъгъа  
Бизни къалай сагъайтыучунгу къышда.  
Биз да агъач орундукъгъа жыйылып,  
Аууз ачып, жукъубузну да къыстай,  
Бек зауукъ этиучюбюзню, тынгылап.  
Къамиш кибик, назик сенде уллу кюч  
Бар эди. Атабызны уруш къапды.  
Бизге жарыкъ болуп турдунг, эртте-кеч  
Демей. Чачынг бир терк агъарып къалды.  
Жукъунг жокъча, – быстыр жууа, тиге, эше,  
Ушколгъа да жеталаса боранда.  
Ашха да батмайса не кюн, не кече,  
Палтонунг да шинельге ушап къалды.  
Сен окъутханла бюгюн а – кишиле.  
Аланы юслеринден бир хапарчыкъ  
Эшитсенг окъуна, къартлыкъ кесине  
Базынмай, санга къадалмайды ачыкъ.  
Жашау, дерсча, бошалды. Солуу къайда?  
Алгъындан башха болмай, ишинг-бир кёп.  
Къаллай бир мел къоратханса къангада,  
Агъы чачынга къонуп къалды эркин.  
Не кёп арытдым эсе да жолланы,  
Азды манга. Гюлле, къууанчла да аз.  
Сен тапдыргъанса жашауда болгъанны...  
Не излейме энди тынмай къыш, не жаз?  
Къар желден хапуланады элимде,  
Юйде уа – шош. От жагъада от жана.  
Къабакъ эшик къагъылса уа, элгенип,  
Чыгыш кетер болады жарлы жанынг.  
Кёп сакълатмай келирме мен бусагъат,  
Келгенимлей, билеме айтырынгы:  
«Не кёп къалдынг?.. Сакълау тюгендиргенди.  
Къоншу жаш а, уялып сакълатыргъа,  
Анасына ма тюнене келгенди...»

---

## *Атав АТАЕВ*

\*\*\*

Жашау жолунда таш тюе, ашай кюл,  
Тапханындан эсе кёп бола тасы,  
Тартадыла эки аки ат – кече бла кюн –  
Къадарны ауур жюкленнген арбасын.

Ташлыды жол. Арбабыз да чыккырдай,  
Тапсызды жол – ёрю кёп энишинден.  
Мен да барма ол арбада, чартларгъа  
Къоркъуп, тёзе, желкъушха къатып, кючден.

Къара булут басса жанымы, арба  
Туз жюкленнген кибик, болады ауур.  
Кёлюм жарыкъ болгъанда уа, юй таба  
Ашыкъгъан ат кибик, женгил да болур.

Ызыбызгъа да бир къарайма, тюрслеп,  
Иги кесек къорагъан заманда жол:  
Насып келе болурму, жолгъа тёзюп?  
Огъесе менден умутму юздю ол?

Барама, кёмюк этдирип атланы,  
Ауушладан къарай-къарай, къызынып.  
Эслейме, кечем-кюнюм да булгъанып,  
Насыбымдан къалгъан жизги ызланы.

## *Джаминат КЕРИМОВА*

### *Аумазлыкъ терек*

Уруш жыллада бу терек  
Уруш этгенди, алай – сау.  
Ёзегинде уа эртгеден  
Душман окъ – жашаууна дау.

Жаз келеди. Жерни тымы  
Кюч береди ёзегине.  
Кертиди терек атына,  
Жол бермейди тюгениуге.

Тамырларын шам жерине  
Къадап, этеди каполла,  
Ышанады битерине,  
Ичи ёз сууундан тола.

Уруш этгенди бу терек,  
Аудуралмай кюйсюз боран.  
Жарасы кесин билдирип,  
Этдире къайгъы-ауара.

Таркъая барады кючю,  
Тюгенеди жылдан-жылгъа,  
Окъ, къурт кибик, оя ичин.  
Амал тапмайды ажалгъа.

Алай бош терек тюйюл бу,  
Эсин атмады туманнга,  
Сюелирге къарыу табып...

Адам, кел да, баш ур анга!

## **Багаутдин АДЖИЕВ**

### **От жагъа къатынга**

Кюн биширеди. Чапыракъла – мууал,  
Кёлегинги сыгъар кибик болду жай.  
Тылы басып, тыммыл къатдырыр амал  
Этеди эски юйде ыннам Ажай.

Кийиз жайылып топуракъ юй тюпге,  
Къайын отун чыкъырдайды, гюрюлдеп.  
Урходуклары, бир биринден юрке,  
Тютюн ийис жамланып къалды юйде.

Кёз къакъмай къарайды ынным сакъ отха,  
Терлегенлерин жаулукъ бла сюрте.  
Тыммыл, къызгъыл къатып, бишди да къысха,  
Ыннам а сындырады, уф-туф эте.

Усталыгъы къудуретден ыннамы,  
Гыржын этсе, эшиу этсе да, – женгил.  
Аны тынгысыз къоллары, жанымы

Аланы юслеринден бир ариу сёз  
Айтмагъаныма ёлеме уялып.  
Андан болсам, гыржын угъай, суу бермез  
Эдим деп, мен излейме ариу сёз биягъы.

Излейме тюзледе, излейме тауда,  
Бирде – бошлана, бирде – тюше аугъа.  
Мыт-мыт эте тургъунчу уа, отда  
Тыммыл бишди назмудан эсе алгъа.

## **ИЛКЕРЛЕДЕН ЭКИ ЖУЛДУЗ**

*Эки жулдуз – эки татах*

Илкерлени жулдузлары кьайсы уллу, кьайсы гитче болгъанын биз мындан къарап айталлыкъ туююлбюз. Алай болгъанлыкъгъа, биринчиден, – аланы кьайсы жууугъуракъ, кьайсы уа узагъыракъ болгъанын белгилерге тюшерикди.

Эки да бир кибик фахмулуну ишлери да алай болур, эшта. Бизни биргебизге жашап-ашап тургъан фахмула, биз алагъа юйренчек болуп, артыкъ уллу магъана бермей, эс бурмай тургъанлыкъгъа, заман озуп, алай керти дунияларына кетип, жулдузлагъа айланып, кёкде ёз жерлерин тапхандан сора бек иги кёрюнюп башлайдыла бизге. Адам туугъанлай, кёкде аны жулдузу да жаратылады, адам бек ауруп болса, аны жулдузуна кёргюзтедиле дегенлери ол себепден болур, баям.

Мындан кёп жыл алгъа мен Шекспири «Гамлет» деген трагедиясын кьумукъ тилге кёчюрюп, аны ана тилимде окъугъанымда, бу чыгъарма бизни эрттегили кьартларыбыз айтхан бир хапарча, бир эгечим ёз башындан ётген ишледен бир сырын айтханча, ма алай кёрюннгенди.

Уллу фахмуланы кьылыкъларында, этген ишлеринде бир бирге ушагъан жерлери тюбегенине сейир этерге керек болмайды. Заманла, ёмюрле алышына келгенликге, инсанланы жашауларын жашау этген илишанла – кертилик, ётюрюк да, намыс да, намыссызлыкъ да, ахшылыкъ да, аманлыкъ да, гюнях да, сууап да, бояула да – акъ, къара да кибик, алайлай, тюрленмей къаладыла. Была бары да адамны заманнга бойсунмагъан ышанладыла. Была бары да адамны къанында болгъан затладыла. Аланы барын да бийик суратлау даражада кёргюзтюрге суйген фахму ол шартланы барын да кеси сынагъанча болады.

Инглизни айтхылы шайыры В.Шекспир сау заманда аны чыгъармалары сахнада ойналгъан заманда, артистлеге «патчахны оюнчулары» («королевские игроки») деп болгъандыла. Ол дегенибиз, уллу шайыр патчахны жумушчусу да, татах нёгери да болгъан кибик. Ёзденлиги болгъан адамгъа ол айып салгъан тамгъа болмай кьалмагъанды.

Жырчы Къазакъны хаяты да тынч болмагъанды. Битеу фахмусун азатлыкъгъа чакъыругъа атаса да, шайыр Шаухалны, андан да озуб а – Бийчени да къанат тюплеринде болгъанды дегенлери аны жюрегин жармай кьоймагъаны сезилип турады.

Жашауумда этгениме жокъду не аз да сокъуранчим,

Аны себепли мен ёлсем, жиялгъан да этмегиз.

Бу тизгинлени шайыр тишлерин кьыжырыкълата, жаны кьысхач бла кьысылгъанча бола туруп жазгъаны хакъды. Дуниядан аты айтылмай кетеригин алгъадан окъуна билгенди деригим келеди. Аны ол акъылы жазмаларыны кёбюсюнде ачыкъ кёрюнеди.

Алай болганлыкъгъа, бу эки шайырны – Шекспирни да, Казакъны да – биреуню къулу болмагъанлары, биреуге жалынмай жашагъанлары аланы жууукълукъларын бирден бирге айтдыра келеди. Аланы жулдузларын жууукъ этеди.

Къазакъ кесини дайым ашланып тургъан жараларын кесини жырларында ачыкълап тургъан эсе, Шекспирни жюрек къыйынлыкъларын аны жигитлери кѳргюзтедиле. Гамлет бийни къылыгъында бизни жерибизде бола келген ѳзденлик, адет, къылыкъ, намыс, таукеллик дегенча, аллай шартла бардыла. Къара халкъ аны алай суйгени да аны ючюндю. Къайсы ѳмюрню, къайсы халкъны алсакъ да, намысны, уллу адамлыкъны тамырлары терен кетгенин кѳребиз. Зулмучулагъа бой салмагъанлай, ѳзденликлерин тас этмегенлей, намысны даражсын эниш этмегенлей келгенлери ючюн алагъа хорлукъ, ажирге кишен кибик болса да, ала адамлыкъны бла намысны бийик жюриютгендиле.

Жашау мени сынаргъа жаратылгъанча,  
Хар жюрегиме жетеди мени!  
Бу ѳмюрде, ахшыгъа от алына,  
Кѳзю бла жюрегине жау бите,  
Халсызладан хал изледйиле халлыла.

Гамлетни бу сѳзлерин эшитсенг, Къазакъны «ѳмюр-ѳмюр, фитнес ѳмюр заманда» деген тизгинлери къалай келмесинле эсинге. Шайыр Къазакъны кесинде да Гамлетни илишанлары бардыла! Была бир жюреке туугъан от туйюл эселе да, бир жюреке туугъан суймекликдиле. Таргъулу шаухалны бир ѳзек тамырына саналгъан Умалат бийге «Кавказны тарыхында экинчи Гамлет» дегендиле. Бир башхалыгъы – бири Дагъыстанда, бири уа Данияда туугъанды.

Шекспир бла Къазакъ... Бу эки да шайырны дуня адабиятында тийишли жерлерин тапмай къалгъанларында, баям, Инглизни булгъанч (смута) заманы бла Къазакъны фитнес ѳмюрю терсдиле. Болсада, къумукъ шайырдан эсе, инглизли шайыр насыплыды. Нек дегенде, Шекспирни шайырлыкъ тереги, эки таш арасында угъай, семиз топуракъда ѳсгенди. Шекспирни тизгинлери, жазгъанлары да окъуучугъа да, къараучугъа да белгили болгъанды, аны пьесаларына кѳре оюнда дуняны сахналарында кѳргюзтютгендиле. Къазакъны аллай насыбы тутмагъанды.

Кѳкню бла Жерни бирча жарытхан элияны, акъ булутланы бла сакъ жауунну орталарында чек, аланы туугъан журтлары не заманлары жокъдула. Суймекликни миллети болмайды, табийгъатны да – алай. Керти фахмуну иши, къадары да алайды.

Эки уллу назмучуну Илкерлени ичлеринде эки жулдуз болуп кѳргеним да аны ючюндю. Кѳзюм кѳрмей эсе да, жюрегим бла кѳреме...

Жулдузларын мен тизмеген Илкерни  
Накъышларын мен нек бузаргъа керекме?

---

## **КЪОБУЗУМУ СОЪАМА**

Аузуму ачсам, тилим да айланмай,  
Басхан жерим да кече атлашымдан,  
Оюм – ойгъа, сёзюм – сёзге байланмай,  
Аталмайма бир оюмну башымдан.

Бир – тюшюрюп Жаханымни тюбюне,  
Бир – Кёкню Жети къатындан къаратып,  
Ол оюм, мени жанымы тюгентип,  
Жюрегиме къужур къайгъы орнатды;

Жукъум къачды, кечем сынып белинден,  
Кёргюнчю жулдуз жарыкъ кюн таякъны,  
Ёлгенле артха къайтмаучу элледен  
Келип, сырымы тешдиле экеулен.

Ол экеулен оюмumu жангыртып,  
Жашау къан берип, ачдыла тилими,  
Баргъан жерлеринде отла жакъдыра,  
Тинтип чыкъдыла тюшюмю, тюнюмю.

Тобукъларым къан сие, бу тул-туман  
Жашаууму бара болсам ёрунде,  
Къарангылыкъны ауундан къутулуп,  
Кёзюм жарый бу экеуню нюрунден.

Экеуден бири – намыс, бири – азат,  
Сёзлей окъуна ёлгенни тирилтген,  
Мен туугъунчуннга да, Аллахха низам  
Эте, файгъамбар кёргеннге тюбетген.

Кёпден бери жюрегимде туююлюп  
Тургъан сырымы башы бир ачылсын, –  
Бир жигитим килисада кёмюлюп,  
Бирсини уа – къабыры жокъ не сыны.

Бир жигитими танг жарыкълы сыры  
Альбионну туманларын чачалгъан,  
Бирсини уа, налмазча, жютю жыры  
Дуня чюйреликни башын ачалгъан.

Аланы бирге бичилген кюйлери,  
Бир эшикни эки да алтын жаны,  
Къумукъ жырны бийи болады бири,

Бирси уа – назмучулукуъну олжаны.  
Тиним таза, ёчлюгом жокъ не дауум,  
Ол эки фахму кюнюмю жашната,  
Эки къанат берип, кёкге учурду,  
Тюнгулген кюнюм таба да таш ата.

Атларын сылап-сыйпап жаза болсам,  
Жазгъан жерим нюр жарыкыгъа бёленип,  
Аланы муратларын эсге алсам,  
Жаз болуп къаладыла кыш кюнлерим.

Аллах берди экисине да узакъ, –  
Адам баласы бералмазлыкъ, – ёмюр.  
Бирини сыйлы аты – жырчы Къазакъ,  
Бирсини уа долай аты – Шекспир.

Жюрекни сёз жарыкъ этер, жан – жанны,  
Айтайым мен жюрегимде болгъанны,  
«Дешти Къыпчакъ» ёзенни жели, жангы  
Сёзнюча, манга ийген бай агъымны.

## I

### КЪАЗАКЪ

(кеси кесине)

– Ичим кюе, тер санымы кыркъады.  
Танг атханды, жерни бёлей жарыкыгъа.  
Кёзлерими ачаргъа уа кюркъама,  
Душманымы туура кёрюп къаллыкълай.

Къайры барсам да, биргеме, юзюлмей,  
Анча жылны бола, кёз жарыгъымча,  
Аллах берген таплыкыгъа – назму тизген  
Мени дуниям къарайды жауунача.

Эс тапханлы, тюпсиоз терен куююлай  
Кечегиде озгъан кюнню тансыкълай,  
Тангны жарыгъын кюсеп, кесин кыйнай  
Тургъан жюрегими къапха жыялмай  
Къалдым да. Нек боллукъ эдим алай?  
Дуниягъа бир хата этген адамлай,  
Кеси кесимден къачаргъа сюйгенча,  
Башымы жастыкъ тюбюне кёмерча  
Болуп, жарыкны юземе жиплерин,  
Акырап ауундан келгенча бери  
Къабаргъа, аланла, андан кюркъама.  
Тюнене мени ариу ийнакълагъан



---

Танг жарыгы энди, жеримде кьоймай,  
Келген кибик, суутуп таякларын.  
Умутла, муратла, жашау сьоймеклик  
Берген хаятны тасча магъанасы,  
Бир заманда, манга бере бийиклик,  
Жашатхан кюнюмю ёлдю анасы.

Арыусуз жаным – кёлюмю ачыгы,  
Жарыгы кьарангыны да кьачыргъан,  
Сьоймекликге артмы бурду жюрегим?  
Кьош аллында кьойчу жакьгъан отуна  
Билмей тургъанлай сел жауун жаугъанлай,  
Эсим тайып, акьылым бир батыугъа  
Кетген кибик, табалмайын керегин,  
Кьарангы да Жер тюбюне тартханлай,  
Кюн таягъ а элтирге сьойюп кёкге,  
Жюрек тамырым бу эки арада,  
Кьыл кьобузну иничке кьылы кибик,  
Юзюледи дер кибикди бираздан.  
Кьарангы, кьайдады сени жулдузунг?  
Кёкге элтген тапкаларынгы ненча  
Санагъанма, сен а мени, учузлап,  
Кёрюнесе кьайры эсе да элтгенча.  
Ёргеми – Кёкню жети кьатысына?  
Жергеми – Жерни жети кьатысына?

### ШЕКСПИР

(кеси кесине)

Былай терен кючсюнюп тургъан кимди?  
Ахтынып кючсюннгенин эшитип,  
Черекле, толкьунларына кёмюлмей,  
Тохташып, сакъ тынгылагъан, иш этип;  
Бийикледен, жарсып аллай халынга,  
Жер башын кьол аяз этген жулдузла,  
Энип, кьансуу кёзлеринге алыннган,  
(Кьазакьгъа)  
Кимсе, айт? Киминги излейсе мында?  
Ненгди тас?

### КЪАЗАКЪ

(кеси кесине)

Кесими излейме ёз сабанымда.  
Тауун-ташын сыйлап, сууун алгъышлай,  
Мен – насыплары ючюн зорлукъ чекген  
Жарлылагъа насып жырла багъышлай,  
Бар дунияланы кьыдыргъан. Да – сенден

Манга бир къарыш жерчик да жетмеди.  
Бир къабыр излейме да, аны кѳрген,  
Таланган, бир жерде да тюбемеди,  
Эшитгенледе да айтхан чыкъмады бир...  
Бир да кзуруса да, сен айт, Шекспир.

### ШЕКСПИР

Айтыр эдим – кѳрген жокъ не эшитген,  
Кѳргенле да боладыла кѳрмеген.  
Сен Кѳкдесе. Мында кѳр къазылмайды,  
Биреуге эки жазыу жазылмайды.  
Ол дуниядан бу дуниягъа келгенле,  
Жашауну къысха жолун излегенле  
Ажашхандыла. Сен къайдан келгенсе?

### КЪАЗАКЪ

Этеклерин Хазар тенгиз чайкъагъан  
Кавказны къар чалмалы тауларыны  
Кзуушунда бир халкъ барды – алайгъа  
Илинкер салып, орналгъанларына  
Кѳп жыл болгъан халкъны келечисиме;  
Чѳпбашы – татлы, ташы да – чакъгъычлы,  
Кѳлю – къанкъказлы, тюзлери – агъачлы,  
Кзум тюзюнде ат туягъы жыр жазгъан,  
Урушчуланы – тюбетип жазагъа,  
Мамырлыны уа – тѳрюне ѳтдюрген,  
Сыйлылары – ариу сѳзге берилген,  
Бийле этген бийчелеге къуллукъну,  
Олдула бар белгилери кзумукъну,  
Аллай жигит жакъны келечисиме;

Дагъыда айтайым, энтта эсге ал:  
Жолу – Кааба, жулдузу – чюй, айы – нал,  
Кече абынып жыгъылгъанча ажир,  
Жыгъылдым да, баууруна къысды жер.  
Андан сора жукъ къалмады эсимде...

### ШЕКСПИР

Мен кеч билдим,  
Сууунг тауусулур кюнню сакъламай,  
Кимилдинича, ѳлтюрдюле сени,  
Кимле дечи? – сен фахмунгу аямай  
Кѳтюргенле, махтагъанла, бар элни  
Ийнандырып, келтиргендиле бери  
Кесингикиле. Ала сыйлы жерни  
Ишексиз ийнаныууна къадалып,

---

Игиликни жолун борбайдан алып,  
Кесинги сакълыгъынгы жолун кесип,  
Жойгъандыла, да сен кесинги терссин.  
Къайдам, алай иги окъуна болур...  
Ийнаныу керек адамгъа...

### КЪАЗАКЪ

«Ажал дегенинг – къурчдан этилген окъ...»  
Дунияда аны аллын тыяр онг жокъ.  
Кетгеними кърмей къалгъан къоргъашла,  
Билмей тургъанлай, юсюме чыкъсала,  
Сын ташым жокълугъун эсге алсала,  
Дууа тутмазла. Дууа неге ушар?

### ШЕКСПИР

Ибилис, Аллахларын унутдуруп,  
Жюреклеринде орналып этдирген  
Ишлерине сокъуранырла, туруп,  
Ала сени уллулугъунгу кърген  
Болсала, Къабилни этгенча Хабил,  
Ала сени къара жерге, – аны бил, –  
Салмаз эдиле нюр жаннган санынгы.

### КЪАЗАКЪ

Жанынг ауруп айтдынг муну... Билмейме...  
Аллах ыразы болсун санга.

### ШЕКСПИР

Къабырым жокъ деп,  
Сен кеси кесинги ашап да турма,  
Шыйых къабыргъа окъуна салсынла,  
Андан не файда, – халкъ а, сормай,  
Дууагъа элтген жолгъа чек салсала,  
Не жюрегинг, не жаранг ачымасын.  
Жырынгы салауат этген халкъынгы  
Жюрегиндеди жеринг, Азраилден  
Жюрегинги сыйыргъанла уа къыл-къыл  
Этсинле, кенгдиле ала далилден,

Ала кеслери, бу дуняны ташлай,  
Тобалары тамакъларына буштукъ  
Болуп, жан алалмай къыйналырла – анга ышан.

### КЪАЗАКЪ

Небилейим. Къыйынды аны билген.  
Ийнанырыгъым да келмейди анга...

Сен – халкъгъа ачыкъдан насып излеген!  
Ол халкъны къанын ичгенле уа санга  
Ёлюм жолну къурайдыла жашыртын,  
Азраилни да, шашдырып, акъсатып.  
Бизде алайды.  
Жашау жол алгъанлы,  
«Адам» деген зор ат башчы болгъанлы,  
Адамсызлыкъ адамдан алгъа болду.  
Бизде алайды...

### ШЕКСПИР

Ол сен манга айта тургъан «илмуну»  
Алимлери бизден кёчдюле сизге.  
Дунияны тешилмеген тюйюмлери,  
Эртте-кеч болса да, тешилликдиле.  
Къарангыны къарасындан къутулсанг,  
Кюн таякъны алтын къыллары ариу  
Жырла айтыргъа да табарла къарыу,  
Ёлгенле аны сакълайбыз, ийнансанг.  
Къараучугъа къарагъанча сахнадан,  
Саула бизни тап кёредиле андан.  
Не гюняхынгы кёргендиле сени?  
Бир да билмейме.

### КЪАЗАКЪ.

Чум чыбыкълай бюгюлнор жалгъан жүрек,  
Керти жүрек, морт сынар, чынар кибик.  
Дунияны терсликлерин кётюралмай,  
Аллахыма ассы кёрюнсем керек.

### ШЕКСПИР

Мен ангылайма Брут Юлий Цезарьны –  
Не къыйгъаны ол адам сыйлы жанын...  
Жилян къапха кирген Ибилис жүрекли  
Макбет бийче бир гюняхсыз эрини  
Жюрегине нек къуйгъаны терсликни  
Ангылашынады манга. Алай сени...  
Сени кибик айтхылыкъ шайырны  
Бир кечени ичинде жойгъан халкъ – ол  
Не халкъ болургъа керекди?.. Къумукъ халкъ!?  
Бизде алай тюйюлдю. Бизде жырлагъан  
Булбулгъа ау атмайдыла,  
Жаралы маралгъа сауут чыгъармайдыла.

### КЪАЗАКЪ

Жашауларында адамлыкъгъа къол бермей туруп,

---

Къоллары къаннга боялып ёлгенле,  
Жаназыгъа сюелгенлеге къошулуп,  
Асырай эселе, дейме, кеслери кеслерин,  
Иги кюнлерин, тобаларын эсгерип,  
Кеслери алхамны окъуй эселе арtdан,  
Тобалары бетлерин ачып, жарытып,  
Умутлары ачытып жүреклерин,  
Гюняхха тёзмеген жер ачылып,  
Жандауурлукъ къайтыр эди жашаугъа.  
Жокъду ол да. Нетейик да...

### ШЕКСПИР

Хар кимни фахмусу  
Ол – хаух дуниясында кёргюзтген  
Хунерине кёре болады. Жогъун бар этип  
Неда азын кёп этип кёргюзтген  
Болмайды мында. Бек игиси уа – ётюрюк  
жокъду мында.  
Ётюрюгюн, жилин къабын атханлай, анда къоюп  
Келеди бери хар келген.

### КЪАЗАКЪ

Жилин жылгъа бир алышады къабын,  
Тишинде уа къалып къалады ууу.  
Фитнагъа бир бояла эсе къанынг,  
Къырсанг да, жүрекден кетерми ууу?  
Къудурет Иеси – Уллу Аллахны  
Кюзгюсюне болмайды къарамагъан,  
Алай не аз да бир тюрлю гюняхы  
Болмагъан кюзгю окъуна адамгъа  
Тюз акъылны магъанасын айталмаз.  
Ийнаныр анга къарагъан кеси да:  
Болмагъан зат кёрюнмейди кюзгюде,  
Айтхан тюз эсе, ёлгенле, кёкден  
Кёчюп, табылып эдиле жаннетде,  
Жаханым азабын чегер жан къалмай.

### ШЕКСПИР

Жылкы жыйылгъан хастан туююл Жаннет,  
Хар гюняхсызны жолу энчи ары.  
Бери менден кеч келгенсе – хыйсап эт:  
Сенде сауду хаух дунияны халлары.

### КЪАЗАКЪ

Болур. Алай муратым – сен да терге, –  
Назмуларымы къанат тюплеринде.  
Шам чырагъынгсыз аланы кёрюрге

Амалынг жокъ, Устазым, бу төрюнде.

ШЕКСПИР

Жаханым төрү бош кьаллыкъ туююлдо:

Сюе эсенг, санга ма бу юлгюлдо,

Сайла да, бир жигитими эсге сал:

Уллу патчахлыкъны сыйлы бийчеси

Гертруда жана туруп ёртенде,

Данияны эки бетли патчахы

Тахдан тюшюп жилияса да, кесеуню

Жанарына эте эди себеплик.

Ёчюлген кёзлеринден акъгъан кёз жаш

От тилин ёчюре эди ёртенни.

Сенде эди ма бу тилек эрттеде:

«Я Жаратхан, сен бизге эриулюк бер!»

Жерде биреу ашай эсе биреуню,

Андан эриулюк тилегенден а – не?

Биз кесибиз – кьул кьаплагъа киргенле,

Кёкден, жулдуздан жетмегенди хата.

КЪАЗАКЪ

Бир Аллахны рахматлыкъы чексизди...

ШЕКСПИР

Биреуге Аллах берген рахматлыкъны

Биреу урлап, хапчюкге санап аны,

Бергенинден алгъаны кёп болмаса,

Жукъу кирмей кёзюне...

КЪАЗАКЪ

Бек сейир эте эсем да мен анга,

Сизге уа аны жокъду сейирлиги:

Оноуну алып кьойгъанса кьолунга,

Мен жерлеше айланнгынчы бу жерге.

ШЕКСПИР

Кетгенигиз бир кёксыман кюз, дейсе,

Элтгенибиз бир кьарауаш кьыз, дейсе,

Бир сыннганны экинчи да сындырып,

Изарлыкъдан кьанмагъанны кьандырып,

Сиз нетесиз кьарауашны кьачырып?

Жыгъыла эсенг, жыгъыл дейсе иги атдан,

Жокъму эди бир бийче кьыз сиз табада?

Кёз жашлары кёз кьапларын ашагъан

Жазыкъны кьыйнау – ол неге ушайды?

КЪАЗАКЪ

Намысдан, ёзденликден, суймекликден

---

Дерс бере келген эдинг дуниягъа сен.  
Сюймеклик къан бла кирген болмаса,  
Жюрек къабыл этмез биреуню дерсин.  
Бирсилеге тѣп-тѣгерек бу дуния, –  
Сюйгенлеге тѣрт мюйюшлю бир уя.  
Аллайгъа шинжи тала да – гюл тала.  
Жашау ниязыны башын ау алгъан,  
Кюн тиймеген зинданнга окъун атылгъан  
Гъашыкъ, Жаннет болуп, жанны ийнакълар.  
Патчахлыкъдан азат гъашлыкъгъа батхан  
Эгечлерим жаугъан кѣкню эритип,  
Кѣкюрегин алтын къашлы тах этип,  
Жюрегини кекелинден таж этип,  
Атабайым бир суйгенде, минг суйген  
Къызны къарауаш кибик кѣрмез эдим...

## II

### КЪАЗАКЪ

Ананг ѳлсюн, жюрек халаллыгъынга  
Къарамай, кимледиле ау салалгъан,  
Тюпден-башдан кирип, анга тюшюрген?  
Алай, эки жарылса да кюрешген,  
Патчахлагъа бой салдырмады сизге,  
Сиз бар жерде тѣрле, тахла да тепген.  
Шошкъапла эдиле сизни бездирген.

Жалгъан дуния бизде да юйремеди,  
Жалгъан сѣзле айтыргъа юйренмедик.  
Керти жолдан таяргъа бир сылтау жокъ.  
Алай, биз тырнагъан затла Аллахны  
Жазыууну къатында туююл тахлы.

### ШЕКСПИР

Аллах – жазар, адам – бузар, Къазагъым,  
Ахыратны биз билмеген сырларын,  
Фердауун ачып, тынгылы жазалгъан  
Уллу шайыр Данте, биз таба жары  
Айланып, биргебизге болса эди,  
Чемерлигине биз кѣз ачсакъ эди,  
Ол да бизни шуѳхлугъубузгъа жарап...

### КЪАЗАКЪ

Жаханымни жалынында бир кюймей,  
Ким ѳталгъанды жаннетни тѣрюне?  
Халабалыкъ дунияда ол сен кюйгъан

Жангылычынг бизге ариу кёрюндю.  
Аны менден да сен иги билесе,  
Жашауну да сен алгъаракъ кёргенсе.

### ШЕКСПИР

От-ёртен къаралтхан уруш майданда  
Ёзенледе къан чайкъалгъан кюнледе  
Къында солугъан къамангы сабындан  
Жангыдан тутмасанг, думп бол элингден.  
Сокъураныудан къыйналгъан жүрегим  
Ненча кере алышхан болур жерин?  
Ахыратда ёлюлени жанлары,  
Барысын да бир юлюшден бёлгенлей,  
Теппе-тенгдиле бу тарафда бары,  
Ёлгенлени жер башында эсгерген  
Базманны бир табагъы женгип болса,  
Саула терсдиле, терс тнойюлдю базман.  
Аллахуутала дуняда тенг бёлген  
Бир зат болады да, ма ол а – ёлюм.

### КЪАЗАКЪ

Алай а, Шайырым,  
Жашарыкъла ёлдюле, ёллюкле уа – сау,  
Кесими да келтирейим юлгюге.  
Мени киши жабышмады салыма,  
Къабырымда тюзетмеди санымы.  
Бу къуралмазлыкъ дуняда бюгюн мен –  
Орулмай къалгъан ашлыкъча кёрюннген,  
Жаным къайгъы сёз дегенден да къуру:  
Не исын окъулмады, неда къулху...

### ШЕКСПИР

Юмметигизге сукъланама сизни:  
Адамлыкъны сиз къабыр тебесине  
Тенг этип, сыйлы кёресиз да – андан,  
Аны кёрюп турама, къарап мындан;  
Эки кёгю жокъ эсе да дуняны,  
Башдагъына баш уруу төрегизди,  
Анга ушайды сизни хар негиз да;  
Бир дуняда эки къарында жатдыкъ,  
Бир намысны ёрюн-эншин сынадыкъ,  
Бир жумушну къыйын ашын татханбыз,  
Андан бизге жетежегин тапханбыз,  
Метр бла ёнчеленмез рухийлик,  
Ол жаны бла биз узакъгъа кетмедик.



---

## КЪАЗАКЪ

Кетиб а,  
Къайры кетерсе кесингден?!  
Болсада, биреулени кезлерине  
Бу ариу ызланып тургъан дуняда  
Артыкъ мюйюшча кёрюннгенлей къалдым.

## ШЕКСПИР

Тойгъандан гинжисине жау къозлагъан  
Кёзню нюрю болмаз, Къазакъ, жарсыма.

Кертиликни эшиклерин къадагъан  
Къадаулагъа келип ёшюн урсанг да,  
Кесинг жазгъанны халкъынг жырлагъанлай:  
Къаралагъа къажан къаты турсанг да»,  
Жетишмединг насыбынга. Болмадың.  
Акъялынг ниетлерине келишмей,  
Жауунг окъ сёзюнгю кётюралмады.

## КЪАЗАКЪ

Патчахны балта кесмейди мыйыгъын.  
Кеси уа иги адамгъа таянып,  
Кесе келди кертиликни тамырын.  
«Фитна ёмюр» сизни уллу къыралгъа  
Болгъан эсе санлап бирде къарагъан,  
Бизде аны болмагъанды ахыры.

## ШЕКСПИР

Дуняла терслерине кетгенде,  
Сен ол «фитна ёмюрлени» сёкгенде,  
Шамхал ызынгдан болгъанды. Патчахны  
Къанатыны къымылдауун билсем да,  
Тырнагъын къадамагъанлыкыгъа, тахдан  
Тюшмез ючюннге жолума акъырап  
Ау салып, кёп-кёп ичгенди къанымы.

## КЪАЗАКЪ

Ол сыйлы кюн – Аламны от киндиги,  
Жашауну къан тамырларын кюйдюрген,  
Андан кючлю уа не барды?

## ШЕКСПИР

Уулу жилин барды:  
Ёлюмню мыйысына да от къошуп,  
Дунягъа жашау берген Кюннге къуйгъан,

Иссилиги жаннга къабыр къазгъанлай,  
Къолу-буту тешилмезча байланып,  
От ичинде къадарын сынагъанны  
Андан башха амалы жокъ, Къазагъым.  
Биз бир отда жаннган эки кесеубюз,  
Башында биз таныш эдик узакъдан,  
Бу дуняда бетден-бетге биз хапар  
Айтайыкъ, башха жер жокъ. Заман бар...

### КЪАЗАКЪ

Аллах билсин, – къачанды ажалыбыз?

### ШЕКСПИР

Аллах биледи, адам – жашырса да,  
Азырайыл мѐлекден изим алмай,  
Болжалсыз сени жанынгы къачыргъан.  
«Жел тынмады, кѐкден булут таймады,  
Къууанып бир иш этерге къоймады...»  
Жюрек къыйынынгы алай жазгъанса,  
Жел туююл эди ол къыйнагъан ансы,  
Тилчилик эди, жилянча шышылдап,  
Тынчлыкъ бермеген санга жазда, къышда.

### КЪАЗАКЪ

Гамлет нечик айтханды: «Мени зурна  
Этип, сиз тынгылайсыз кюйлериме.  
Мени назик къылчыгъымы жырлатып,  
Ачханбыз дейсиз ич ниетлерими.  
Алай сиз – къобузчугъа жаратылып,  
Къууушундан жюз минг макъам чыгъарыкъ  
Къамиш кесекни да туталмайсыз тап...»

Хар ким кеси суюгенича жырлатхан  
Терс къобузлай, хылы-мылы заманны,  
Орта къылын жараталмай бир затха,  
Сюралмай къойдугъуз ѐмюр сабанны.

### ШЕКСПИР

Гамлетни келтиргенсе кѐз аллыма.  
Эсингдемиди: «Буту чыкъгъанда аны,  
Намысы манга тюшдю усталыкъны...»  
Деп, къыйналып, ѐлмей-къалмай, жер тапмай,  
Гамлет, жарсып, тишлерин чайнагъаны?!  
Ма аны дерти кѐчгенди жанынга...  
Кертиликни кесген кибик ѐзегин,

---

Данияны башсыз кьойгъан Клавдий,  
Деу Гамлетни сыйлы жанын кьыйгъанды.  
Ол башына жыйгъан аман кьууумну  
Санга ётгенди, Къазагъым, бар ууу.

### КЪАЗАКЪ

Гамлет... Гамлет... Аны терен кьайгъысы  
Жемишледен бек ачысы эди, ачы.  
Аны ашайлыкъ адам хазна жокъ,  
Чий кьуйрукъда уяланган кьурт киби,  
Заманны кетгенин да эслемеген  
Бир тайпа киби болгъанбыз деп кюе...  
Жюреклеге битип кьалгъан жемишни  
Татыгъандан сора аны татыуун,  
Жутхан угъай, болуп кьалдыкъ тюкюрген.

### ШЕКСПИР

Юрючю болсун деп, итин байлагъан  
Юрсе уа, жукълатмайса деп сопакълар.  
Патчах низамларына женгдирмеген,  
Шаухалгъа ёзенгичилик этмеген  
Жигитлени заманына биз – «булгъанч»,  
Сиз – «фитна» ёмюр дейсиз. Да аллай кьач  
Ёмюрню кеси жаратхан туююлмю...  
Ким кьалды аллай кюнлеге тюбемей?

### КЪАЗАКЪ

Болмаз деме. Бир къазанда кьайнатып,  
Азат-намысны эншлери-ёрлери  
Эгиз жаратхандыла Умалатбек  
Шаухал бла Гамлет киби эрлени.  
Тар жюрекни жолу жокъду не журту,  
Ол жаны, бу жаны деп айыртламаз.  
Даниядан келген жауун булутла  
Шауданларын уятханды Бойнакьны...  
Жашау – саркъа. Къан – сыйынмай кьартыкьгъа.  
Кертиликге ёшюнюнгю ачсанг да,  
Терслик къан агъымлагъа къан кьошады.

### ШЕКСПИР

«Фитна ёмюр», сабий бешик тебретип,  
Дуниягъа сенича назумучу берди.

### КЪАЗАКЪ

Ол дуняда бийиме эрке эдим,  
Керек жерде, шаухал-бий деп кьарамай,  
Сёзюмю айтыгучу эдим, аямай.

### ШЕКСПИР

Сен алай сунуп тургъанса, Къзагъым.  
Алай ананг санга алгъыш этмеди,  
Тейри да башлыгъынгы кюсемеди,  
Кёк жарылып, Жер окъуна кёчерде,  
Не Атанг табылмады, неда бийинг.

### КЪАЗАКЪ

Къызбайлагъа къоюп сыйдам жолланы,  
Сокъмагъына тюшгенлени къайсысы  
Къутулгъанды сынжырдан не бугъоудан?  
«Мал ючюн харам жумушха алданып,  
Сабанчыны берчли къолундан гыржын  
Сыйыргъандан эсе, ёз жүрегими  
Эритип, къанымы да уютуп анга  
Сом-шай этип берир эдим мен анга»\*.  
Бийлиги, ёзденлиги, бетлиги да  
Болгъан жигитинг Брутну бу сёзлерин  
Окъуп, бетиме аралып тургъан Шаухалны  
Сёз чыгъарыргъа тили айланмады...

### ШЕКСПИР

Тахдан тюшгеннге бир амал табылып,  
Рухийликни тас этсенг, жан къабылып.

### III

Сейирсе сен, Къзакаъ! Сени къызгъанып,  
Жаным ауруйду бек. Иги адамлагъа  
Бой салмайды заман. Аны ючюндю  
Жашауну санга алай ёчюкгени.  
Игиликни туурагъа чыкъма къоюп,  
Ашайды аманлыкъ, агъач къурт болуп.  
Ёзегинде от къабыннган чынарны,  
Тентирегинчи киши кёрмеди аны –  
Ким биледи сени ичингде барны?  
Гуннла ётген къыйыр-этек элледен  
Келгенсе да, кюн да ойнайды сенде,  
Хайтлай тур сен! Кёзюнде – элни жазы,  
Ариу ышанлары уллу Кавказы.

### КЪАЗАКЪ

Кёз кюзгюдю – жүрегинги кёргюзтген.  
Айхай, кюзгю да алдайды бир-бирде.  
Туугъанлы да кюзгю болгъан кёзюмден  
Кетмеген сурагла – халкъны къадары.

---

Кюн чыкыгъан жерлерибизден тюн чыгып,  
Кюн жарыгъын тюшден сора кӛргенле  
Аман каналлагъа ашха бердиле.

### ШЕКСПИР

Айтма алай. Хорлатма ол ниетге.  
Сени отча жюрегинг кюн туююлмю,  
Дертлени буз тауланыча эритген,  
Игиликни женгеринден тюнгюлмей,  
Сюймеклигинг – бузу эриген таудан  
Келген ырхы кибик кючлю болгъанда?

### КЪАЗАКЪ

Гъашыкъ башха. Даулашыргъа жокъ къолай.  
Жюрегинден халы ийип жанына,  
Бичген кесиди, тикген да – алай,  
Хар инсан, ол кеси биледи аны.  
Ромеонг бла ол сени Джульеттанг  
Сау дуниягъа аманат этген гъашлыкъ –  
Сюймеклик эди алагъа бал къашыкъ,  
Алагъа ол атдыргъанды насып танг.  
Минг тюрлюдю сюймеклик деген затынг,

Оюулары бир жюрекке сыйыннган.  
Хар адамгъа Аллах буюруп берген  
Сюймекликни къырып да кетералмаз,  
Жокъду дунияда байлыкъ анга жетген.

### ШЕКСПИР

Аллах буюргъанны адам бузады.  
Бир кере айтып кетгенме аны мен.  
Адамсызлыкъ – адамданды, таза да:  
Олду тюзчюню кӛзюн сокъур этген.  
Дуния – сокъур. Адам анда – сангырау.  
Сора къалай болмагъын да мангырау?

### КЪАЗАКЪ

Мындамы?

### ШЕКСПИР

Не Жаханым туююл бу жер, не Жаннет.  
Арада не эсе да, бир затды бу.  
Сенден тӛрт-беш ёмюр алгъа келгенме.  
Азыкъларын жюрегимде биширип,  
Жанымдан юлюш этип, мен жан салгъан  
Адамларым, баш дунияда, биригип,

Сахналада мен айтханны ойнагъан,  
Къууанчым, жарсыуум да ала бла  
Тенг болуп тургъанлай да, къалай бла  
Болду эсе да, жашауну жашадыкъ.  
Кёзюме жукъу киреди танг ата,  
Жигитлерим жанларын бери атып,  
Жыйыладыла – ёлгени, къалгъаны да.  
Бир – тириле, бир – ахыр да къызгъанмай,  
Азырейден къутултханым ючюн жанларын  
Хар кечдиле манга...

#### КЪАЗАКЪ

Къайдан билдинг?  
Кеслерими айтхандыла?

#### ШЕКСПИР

Угъай. Мен кесим  
Ийнанама. Алай болмаса эди,  
Ала мени, бергенча Аллах изим,  
Жаханымни отундан алып кетип,  
Ётдюрмез эдиле Жаннетге, лязим.

#### КЪАЗАКЪ

Ангыладым. Жаннет босагъасында  
Эсенг, ары нек кирмей тураса да?

#### ШЕКСПИР

Ары кирсем, тас этерме аланы.  
Келбетлерин, кюлгенлерин аланы,  
Кёз жашларын да кёрмей къалырма деп,  
Къоркъама. Игиле ёле суусапдан,  
Мен а – тогъуй Жаннетдеги Каусардан,  
Раббий аны манга халал этерден  
Кери болур деп, къоркъама ма андан.

#### КЪАЗАКЪ

Сау дунияны селеймеген къайгъысын  
Ёз халкъынгы жүрегинден ётдюрдюнг,  
Намыс-хурмет этип, от жылыу бердинг,  
Жигитле сизден эсе да барысы,  
Тыш элдеде сахнагъа сен чыгъардың,  
Бир-бирлерин кесигизге къайтардың:  
Юлий Цезарь, Гамлет, Брут эм Лир патчах,  
Макбет Бийче, Клеопатра, Отелло,  
Ромео бла Жульетта. Дагъы ненча...

---

### ШЕКСПИР

Къой, къой, болду. Дагъыларын санама!  
Кертиликни, тазалыкъны, сыйююню  
Не чеги, не Журту жокъ сунама.  
Ма Шотландия таулары юсюне  
Къар жауса, Кёк кесине тартханлай,  
Бийик болгъанча боладыла алай.  
Тарихде къалгъан иги чыгъармала –  
Башларына къар жаугъан бийик таула,  
Заман озса, бютюю ариу кёрюнюю,  
Жюрекле – мингле, сыймеклиг а – жангыз  
Болгъанлары – кёзюбюзге илинип,  
Ма алайды. Кавказ таула узакъда  
Болсала да, тазалай къалыулары  
Тауларыбызны салып эсибизге,  
Бар жашауну тутады кёзюбюзге:  
Намыс дегенинг бирди хар къайда да,  
Хар жерде таула – башха, акъ къарлары – бир.

### КЪАЗАКЪ

Бийиклиги Жер жюсюю айбатлагъан,  
Тёбелерин а барын да жамлагъан  
Бийик Кёкча, тили да бир таулары.

### ШЕКСПИР

Адамла да алайдыла. Ётлюле  
Намысларын билмезле кеслерини.  
Хунерине битеу дуня жыр этген  
Къуш къанатлы окълары да кесини  
Эски къалаларыбызны тюгентген  
Атилла – къарамындан къар эриген,  
Тарыхына бар дуня да баш ийген  
  
Кюнчыкъгъаннга тыш адам туююю эди,  
Отеллону сыфатына юлгю этип  
Алгъанма жигитигизни. Клеопатра,  
Башхала да бар... Азияны жылыуу  
Болмаса, юшюр эди Европа тамыры.  
Отдан чыгъып, кийиз къында къалкъыгъан  
Къылычларын Хазар кёлде сууутуп,  
Чакъгъыч ташлы къаялада жанып,  
Ёзденлигин битеу дуня таныгъан,  
Шаухаллары эллерине сыр берген,  
Бийчелерине патчахла термилген,

Къыралы бар, тюз бла тауу бар,  
Тенгизи да жер башына белгили  
Къумукъ деген халкъны жашауна бек,  
Къадалып, жояргъа кюрешген а – ким?

### КЪАЗАКЪ

Таудан келген шаудан таза болса да,  
Уллу сууну булгъаныуу – ичинден.  
Миллетим жаратылгъанлы да сакъды  
Жашаугъа къаргъашла бла кюрешде;  
Алай, кеч-эрттени эте хыйсабын,  
Сагъатын артха бурмады заманны.  
Марда билмей, жаныбызгъа тиймесе,  
Тёздюргенди кимге къумукъ кесин.  
Тиймегенбиз бизге тиймегеннге биз,  
Тийгенни жазасына тюбетгенбиз,  
Ашда бисмиллях демезча этгенбиз.

Нисийхатынга тийишли жауапны  
Изледим, алай тауладан азаплы  
Сюн бла келген суула сюзюлюрге  
Къоймадыла суун ёзен Къумукъну,  
Ахыры, ауалы болмай аланы.  
Бир тамычы суугъа ие болмагъан  
Мискинле «Тенгиз бизники!» дейдиле.  
Аман дуня бизден кючлюдю кёпге,  
Солтан-Махмут жыяллыкъ эди кепге.

Къарамай да, тергеу-тинтиу да эте,  
Бу къара кюнлени туураларында,  
Журту ючюн ёз жанын харам этген,  
Душманын да азабына тюбетген  
Асыл эрле азайдыла заманда  
Ёздени къулгъа айланган Къумукъда.  
Уллу бёрю улуп табар негерни.

Бёрю болалмагъаныбыз аз кибик,  
Ит болуп да эталмагъанбыз итлик.

Бизни ёгюз танг алагъа ёкюре,  
Келгинчиле ай кечеде жер сюре...  
Сюргенде уа, сюреди бизни жерни.  
Къаны къалай бузулмасын да анга  
Жюреклери жютю болгъан эрлени!  
Сени бла бир ёмюрде жашагъан  
Жигит Генри IV-ге ушагъан



---

Къумукъ элни кърч жюрекли Шаухалы  
Солтанмутну жулудузуна сорайыкъ,  
Жукъусун аяздырайыкъ да аны.  
Ол менден алгъа къргенди бу халны.

### СОЛТАНМУТНУ ЭЛЕСИНИ ЖАРИЯСЫ

Уллу шайыр соргъан кыйын соруугъа  
Жауап тапмай, кългъанма амалсызгъа.  
Сен не дейсе, арсланым, ол соруугъа?

Файгъамбарны башлыгъында кечинген  
Шайырласыз, Аллахха жууукъда – сиз.  
Ма аллайлагъа санайма сизни мен,  
Сиз да, мен да, – сёзююз болмаз, – эгиз.  
Къысха жолда санамчы къадарны,  
Дертлиг а жерге сегизлеп къратды.

Жюрегимде болгъанчыгъын айтайым.  
Бизге Аллах буюргъан бир къроншубуз,  
Кенг ёзенде, таза да эмилик атлай,

Кълмукъ бар,  
Чабар жер тапсала, чабып атлыла,  
Тау этекде жарлы халкыгъа жакъчы жокъ,  
Жарлы, ачлыкъ кыйнаса, гържынын адам урлап,  
Аны сатып табалгъан.  
Ала уа, – шошкяп кибик, жашыртын келип  
Кълбып кълчаргъа да уялмагъан.  
Ырхы келсе, тогъуз къронге сюзюлюр,  
Алай Тюзге хорлар муратда биреу чапса,  
Минг жыл сюзюлюп тургъан шауданлары  
Кълмукъну, кълямат кърон сюзюлмезча, булгъанырла.

Шимал къроншулукъда уа Орус да бар,  
Кесине керекде, атасын иш да жаулар.  
Адам баласы терекден тюшгенли,  
Ат жерлерге къроншуладан юйренип,  
Ол къроншуланы кесине жегип,  
Кълмишликде жилинны жутхан макъача,  
Къллай жанын жутуп ийди Кавказны.  
Минг-минг жылны кълан бла усхарылгъан  
Кълмукъ жери, бёрюсуймез суюклеп,  
Аны тамагъында тохтап, суюлди.  
Эчки берип, кълый алыргъа юйренген,  
Аштапар къларны да тоя билмеген,  
Сен андан бир да кълуанма, Кълзагъым.

### КЪАЗАКЪ

Кёкню дарман сууундан бир кьанма кьой,  
Жерде сынагъан жарамы жангыртма...

### СОЛТАНМУТ

Кеслерине Жерде жаннетле кьургъан,  
Жыйылыуда, керпеслеп, мыйыкъ бургъан,  
«Халкъ» дегенде, эки бутдан акьсагъан  
Жашларына Къумукъну не болгъанды?  
Айтыгъыз бир, кыямат нек кьопханды?

Таш эгургъа тюшюп кьалгъан урлукъну  
Тамырына топуракъ атмай кьурутдунг  
Эсе, терслик сенде. Кечмезле санга  
Эл ючюн жанларын берген инсанла.  
Жауап халда ол сиз соргъан соруугъа  
Жибереме бу сёзюмю саулагъа.  
Сау болгъуз! Аллахха шукур болсун,  
Жулдузума жарыкъ кьошхан бир балсын  
Хапарым бар: мангылайына Чолпан  
Нюр тамгъасын салгъандан жаратылгъан  
Жаш барды деп эшитгенме Къумукъда,  
Жюреги уа – Айсын назму урлукълу,  
Гамлетни жигитлиги уа – кьанында.  
Иншааллах, миллетни кесилигин  
Уятыргъа жетишсин эсилиги!

(Солтанмутну Элеси кетеди)

### ШЕКСПИР

Аман келип, жагъасындан алгъынчы,  
Жыйып, сакълап жияларын-окъларын,  
Уллу жолгъа ат жерлеген жашлагъа  
Дарий жолну тыйгъычларын кетерген  
Жигитлерин биз билебиз Къумукъну.  
Биз узакъбыз. Алай Шимал Кавказдан  
Жетишеди хапары Солтанмутну.  
Кьутургъан суу, жауун кетсе, сюзюлюр,  
Инсан кылыкъ таудан акъгъан суу тьююл.  
Къандан болур сюзюлгени жашауну...  
Инсан кёлю арбаз тьююл, юй тьююл,  
Сибиртги бла кетермезсе аны.  
Кёл булгъанса, тебинленсе, кьутурса,  
Тюз тыяллыкъды аны, тыйса.

---

## КЪАЗАКЪ

«Тукъумдан миллет этген,  
Тайпагъа ниет этген,  
Акъсагъанны аягъы,  
Сокъурну да таягъы,  
Ёксюзню да гыржыны,  
Жазыкъны да жыжымы...»

Халкъым алай жазгъан Чопан Шаухалны  
Эл намыс кечиннген кёкюрегинде  
Сен жаратхан Лир патчахны жюреги  
Ишлеген болур дейме ол кезиуде.

## ШЕКСПИР

Римни патчахларын ёмюр-ёмюрге  
Жанашдыргъандан бузгъан кёп болса да,  
Кёбюню аты да халкъда бир-бирде  
Чам халда жюрюген адеп болса да,  
Халкъны эсинде къалгъан а азды бек.  
Бир тангны окъуна да нюрлери кёп –  
Бир жарыкъ да кёрюнюп кёзюбюзге,  
Сора кире къалырла тюшюбюзге...  
Бу да – алай, патчахладан халкъ болмаз,  
Халкъдан чыгъады ханы, патчахы да.  
Халкъны къанын ичген патчах онгалмаз,  
Эл эсинде къалмаз аны тахы да.

## КЪАЗАКЪ

Тюздю. Бир эски китапда жазыу бар:  
«Баутогъайдан къан тёгюлмей Къумукъню  
Иши алгъа теберик туююдю» деп.

## IV

## ШЕКСПИР

Да бизде да: «Шотландия – жаннет» деп,  
Ийнандырыр умутдадыла кёпле.  
Алай, ол жаннетни тау-ташха берип,  
Бизге ашны орнуна таш тежеп,  
Тюзледе Британи этеди жашау.

## КЪАЗАКЪ

Таш алайды бизде – Къумукъ тюзде да,  
Тауларын къаты сюйгенин унутхан  
Керек кюнде алгъа аны излейди,

Бетден-бетге жолугъуп, сёзюн артха  
Салмаучула «Таулу» десенг, жагъанга  
Жабышып, алынып къалыр, жалынлай.  
Бир тутса уа, сокъур тутханча – къаты.  
Сейир да этерсе бизге бир-бирде:  
Масхаралап, «Да, таулуса сен» десенг,  
Уллу Тейри аны санайды терсге.

### ШЕКСПИР

Азатлыкъны алтындан сыйлы кёрюп,  
Къуран бла ант этгенинден таймаз  
Ючюн Шамил таулары да кётюрдю.  
Альбионну чарслы жолунда келип,  
Ингилиз да Имамны къолун тутду.  
Ол жазыуну терсине англатып,  
Аманлыкъны сыйлы этип игиден,  
Кертини, суу быстырныча, сыкъдыла.  
Ол сермешледен да барды кёп хапар...  
Алай мен ангыламагъан бир зат бар:  
Битеу Кавказны къазауат этдирип,  
Кесин орус патчахха ол нек берди...  
Таулулагъа ачыуланыпмы этди,  
Огъесе алтыннгамы ахы кетди?

### КЪАЗАКЪ

Керти сёзню тышхарыгъа кетерип,  
Жашаун тилсиз ётдюрген къалайды? –  
Болушун айтыргъа мен базынама.  
Тюзлюк жашар узакъда, жууукъда да.  
Кёп, аз болса да, мен да ол хакъындан  
Жаза тургъанма ачыкъ бир заманда.

### V

### ШЕКСПИР

Дагъыстанда атымы ал айтдыргъан  
Темирболатны – театр устаны,  
Уллу шайырны, – кёпле айыплагъан,  
Билген болса эди уа аллай халны  
Макбет бийче, жетип бер, ма мында  
Чачын-башын жулкъар эди ачыудан...

### КЪАЗАКЪ

Нетейик да? Чакъ алай болду бизде,  
Аллах анга къарамады онг кёзден.

### ШЕКСПИР

---

Аллах – кёкде. Сен айтчы ол шо бир да  
Аманлыкъгъа бургъанмыды адамны?!  
Гюнях дегенинг ол – кетмезлик кирди,  
Тенгизледе жуууп да болмазса аны.  
Адам а айыплы этеди кёкню...  
Билемисиз Темирболатны кёрю  
Къайда болгъан не къайда тургъан жерни.

Чакъгъычха таш сайлагъанча чагъаргъа,  
Шайырлыкъны от жагъасын жагъаргъа,  
Гамлетими къумукъча сёлешдирир  
Ючюн жол ызлагъан бир уллу шайыр  
Сени да келтирди бизни тарапха, –  
Ол иши бла кесине сый тапхан.  
Жолугъуз – бир. Ол – канкурак, сен – тогъай.  
Тартхан а болурмуса къыпчакълагъа?

### КЪАЗАКЪ

Сыйлы, Шайыр! Къыпчакъла да – къуманла,  
Халкълыкъ тамырла экисинде да – бир,  
Тарыхыбызны жутуп тыкъ туманла,  
Айбалталарына этилген такбир.  
Кюннге баш ура келген къыпчакъла,  
Насыбына насып къоша келгенле,  
Мында да изледиле кюн таякъла.  
Тапмадыла. ол къараны кийгенлей,  
Кетдиле мындан намыс-хурмет тапмай,  
Кетип къалдыла бары да, кёп къалмай.

### ШЕКСПИР

Тарыхда бар: Шотландияда эрле  
Сизден юйрендиле шалбар киерге,  
Атха минерге да – алай. Къыпчакъла  
Бла гуннла юйретгенсиз сиз бирге,  
Сиз болгъансыз эл къуратхан алагъа.

Жыяны кеч кече алгъандыла ала,  
Къынгыр къылыч беллерине тагъыла.

### КЪАЗАКЪ

Къылыч – къынгыр, дуня – къынгыр, къылыкъ – тюз,  
Хар миллетни ёз къанында юйреген,  
Ирадача\* – къаты, намысча – бек, окъча – тюз,  
Къылыгъына анадан туума кирген.  
Ол къылыкъны бюгерге деп кюрешген

Кёпле, бауу юзюлген жыя кибик  
Болдула. Тюрленмеди кылыгыбыз.  
Кылыгыбыз хорлагъан кылыксызла,  
Башларына келлигини сагышын  
Этмей, зарлыкны уууна катышып,  
Ёмюрледе душманнга кёл кенгдире,  
Кесибизни кырып турдукъ кесибиз.  
Уруш майданда къакланган тарпанлай,  
Тюрк къарындашла жайылдыкъ дунягъа...  
Аны ючюнмю болур: тарых бетден  
Бир бирге къараялмайбыз ачыкъдан,  
Кери ишми болуп къалдыкъ кылыкдан...  
Сора, айтчы, не сакълайбыз бир бирден?

### ШЕКСПИР

Къаныгъызда аман ауруу бар экен,  
Андан къутулургъа Аллах кюч берсин...  
Кимди сени Баш Жолунгу сай этген...  
Уллу Кыпчакъны къанатымы сынды...  
Халкъ тамыры къуруйду, ысымы  
Жутулса. Акъыл сакълайды мыйыны.  
Кёкден энерми сизге себеп къаны,  
Унутсагъыз эрмен ийисни дамын?

### VI

### ШЕКСПИР

Глобусча кёрюнеди мындан дуня.  
Анда Жерни бек башына жууукъда  
Мени туугъан элим бар, мени уям.  
Ариу айрыкамларыбызны анда  
Британ арслан кёзюн кибик сакълады,  
Кючю бла амалсызны жакълады.  
Эйвон ёзени – мени сюйген жерим,  
Кюмюш суула сюзюлгенча, жүрегим  
Алай кёреди тагъымын, агъымын,  
Сен жырлагъан Анадолгъа ушагъан  
Жерчиклерин да эслейди акъылым.

Андан энишгерек – къыпчакъ къабырла,  
Топуракъны сау болмагъан безлери.  
Ат туягъы жазгъан алтын китаплай.

Баям, алада сакъланнганды бары  
Атлыны айтылмай къалгъан сёзлери.

---

Чексиз, кыйырсыз, кырангы орманла...  
Мен да патчах ахлуларына жанлап,  
Балык тутхан, ак маралны аяган,  
Жаннет кибик, табийгъатха боялып,  
Жангыргъан жараларымы сау этген  
Жерге тюшдюм, ийнанмайын кесиме;  
Кёзюме кёрюндюле былай туура,  
Жигитлерим, сахнада ойнай туруп,  
Бир бирни насыплы этген, кыйнагъан  
Аланы кыдарларына жилигъан  
Кезиуде болгъанны ёртен жамлагъан  
«Глобусну» от жалынлары кёрюндю...  
«Глобуса» от салгъанды ёмюр да.  
Жюрегимде болгъан картагъа жазыу  
Болуп тюшмей, жюрегимде уа жалын  
Эте, ненча зат кыалгъанды айтылмай  
Не театрда, не халкъда жер табылмай.  
Театр жангыдан кыуралса окъун  
От тюшген жашау кыалады, бола кыуу.  
Ыспасым бизни кётюрген кёклеге,  
Топуракъ эталгъан болса кюбешлик.

### КЪАЗАКЪ

Кёкден кыарасанг, ариу экен хар зат.  
Жерим бла шагъырей этейим сени:  
Ёхтем Шимал Кавказ. Анда Минги тау,  
Къазман тау бла кыоншуда жарашып,  
Сала тау да ала бла жанашып,  
Тенгиз жагъада чапхан атлай, кыууат  
Бере, чексиз ёзенлеге созулгъан  
Кюн таякъла аны жууугъу болгъан

Къумукъ тюзю.  
Аталаны кыаны бла жазылгъан,  
Ытрабон кыурагъан картагъа кыошулгъан,  
Кюе кирген терича тозурагъан,  
Не этеги кыалмагъан, не ёзеге,  
Тарыхчыла ташха тиреп кесегин,  
Намыс жолда бири – ёз, бири – ёге.  
Ол ёмюрде бу жерлеге жолукъгъан:  
«Жюз минг аскерли» дегенди Къумукъгъа.

Ана Терк, – тал терекча бутакъланнган  
Кюмюш Хазар кыоюнуна кыучакълагъан..

Муслимауул – манга жюрек тутурукъ,

Ушайды аз арлакьда от жагьагьа.  
Ёлгенле алып орталарына,  
Уллу атам жатады журтума жууукьда.  
Жерин сыймеклиги уа – кьоюнунуда,  
Нюр жарыкь келеди кьабыр орунундан.  
Сары сазгьа макьам жазгьан кьаламлай,  
Аны сыны... Онгнанды бек жазыуу.  
Жер юсюнде уллу эди намысы,  
Анда кьалай болур анга хурмет?!  
«Небилейим, айы, кюню батханны\*,  
Насыбы да кьара жерде жатханны,  
Сагьынып, сени кьорюрге сыйгенде,  
Айва кьегетча, бетим да – саргьалып,  
Боюнум да, хайыуанныча – бошланып.»

Кяфиркъумукъ – жумдурухча кьысылгьан  
Анда ёмюр Шаухал кьаласын бузгьан...  
Кьулдан туууп, байгьа «сау кел» дегенни  
Урсун ол бийибизни ёзден тини.  
Кьекден жерге тюшер кибик басыхь жокь.  
Саулагьа сырымы ачаргьа ачыхь жокь.  
Оюм – жукьа дейме, сёзюм окьмуду,  
Абумуслим хан Шаухалны кьабырын,  
Алтын излеп, кьабырын чучхугьаннга налат;  
Аны жыйып-тинтип, жангыдан салалыкь  
Къумукьда бир муслийман жокьмуду?!\*\*\*

Анга таудан уллу ырхы келгенди,  
Бахча кибигими алып кетгенди...\*\*\*\*  
Жел да тынмай, ариу кюн да кьорюнмей,  
Харбызы уа некденди аллай уллу?  
Жерге кьуллукь эте эсенг эринмей,  
Тауча сёлешир хуанны урлугьу.  
Аз арлакьда, этегинде Акьташны  
Кьазакь киши, сау дунягьа бой бермей,  
Кьекню тюбю, Жер юсю бюсюрей,  
Турады Солтанмут журту Эндирей.  
Журтну гьоренлеп тургьан терен индекс,  
Алиханны мыйгьыча, буруш бек.  
Индекни кьазгьан, ишлеген – Алихан.  
Алай къумукьлу тьойюлдю мында хан.  
Сууну окьун иеси жангы элмен,  
Элчи суугьа келсе, сууну да тыйгьан,  
Жерин да туугьан-туудугьу ишлетген,  
Элчи кьызланы кьараушла этип,  
Чорбатда жатып, чибинлерин кишлетген.  
Анда Чыржурт, – къумукьлуула ишлеген,



---

Тозурапды, – ташын тапмаз излеген.  
Къумукъ жери, къумукълугъа жер а жокъ,  
Эки арада «Ол терсликди!» дер а жокъ.

Ананг ёллок, анда Яхсай шахарым,  
Къумукъну анда туудула жырлары.  
Аллах мени Эфендими\*\* тирилтсе,  
Баууру атылыр да, муну кёрсе.

Жангы сахар – Анжиден аз арлакъда,  
Семиз топуракъ, суу, жери бай,  
Семендер кентни чеклери тартылгъан.  
Аты къумукъ, жери да къумукъ, алай  
Ташы – топурагъы бла сатылгъан.  
Сатылып къалгъан эди ол биреуге.  
Къазыгъы орналгъынчы тынг жерине,  
«Анжи-наме» алгъыш этди юч элине\*\*\*  
Сора, ол алгъышын буруп къаргъышха,  
Харам этди. Топуракъ бла ойнады,  
Базарда бири бирин ыркыфлады,  
Учуз алып, багъа сатып жангыдан,  
Сатханла да бир бирлерин ашарда.  
Шаудан къурур, чабакъ чирир башындан...  
«Заман келир» деп умутум бар эди,  
Къанмай къалдым бу жерни хауасындан  
Къалмады баш кётюрген кюйюзюбюз.  
Мухтар а уруш ачады кюйюсюз,  
Генералны тауугъуну жууугъу.  
Халкъ ышанган тахха башчы болгъандан  
Сора, жерни сатып бошар хар ташын, –  
Оюлмазмы аллай патчахны ташы?  
Артда оюллугъун биле, дагъыда  
Жангы къанлыны жутлайды эски къан...  
Къарасы да, агъы да къатышсала,  
Сюдюню уа тюз жолгъа ким салалыр?  
Ётюрюк адетленсе – къынгыр жия.  
Огъу да бармайды аны тюзюне.  
Терсчини уа излеп къайда эсе да,  
Айланырла, болушун билселе да..

### ШЕКСПИР

Кёкюрегигизде Кёкню жарыгъы,  
Туугъанлы – Кюн нюрю сизге жагъылып.  
Къаныгъызда ийнаныу бар, амал жокъ.  
Тенгиз кибик, теренди акъылыгъыз.  
Не сейирлик халкъласыз бу тюрк къауум:

Минг жылладан бери сизге хар палах  
Халаллыгыгыгыздан келген бир къууум.  
Къопхан суу ариу тюзге жайылганча,  
Тамыр къаныгыыз сизден кери къача,  
Сора ахшы къылыкъ къайдан келсин да?!

Ма алайды,  
Тозурагъан дуня бирде жангырыр,  
Жер жутса да, юзюлмейди шаудан жыр,  
Ариу къылыкъ – аз болса да, уллу байлыкъ –  
Патчахны тахын этеди аумазлыкъ.

### КЪАЗАКЪ

Тюздю, Шайыр. Файгъамбарла ичинде  
Махтаулуларындан бири – Сюлемен  
Байлыкъ тилей бармагъанды Кёклеге:  
«Я Аллахым, къулларынгдан айырып  
Къойма да, Сен манга бир тюз акъыл бер,  
Къанымда огъурлулукъ тамырланып,  
Халкъымы тюз жолда элтир хакъны бер», –  
Деп тилегенди. Кёкле уа, ангылап,  
Тилегин къабыл этдиле. Къумукъда,  
Мурдорун ырхы талагъан къалача  
Шаухаллыкъны жаныуарлыкъ аудурду,  
Жаныуарлыкъны нёгери зорлукъ болду.  
Дарман жокъду дуняда бу ауруугъа,  
Бир тёлюден бир тёлюсюне ёте,  
Бу кюнюне жетди жарлы Къумугъум.

### ШЕКСПИР

Аламны бир мюйюшюнде жансам да,  
Жюрек нюрюм мени алгъа тартдырып,  
Сан бирде мен алгъасынып учама,  
Манга дери болгъан халны къыдырып,  
Аны фердаун дунягъа ачама.

### КЪАЗАКЪ

Айт, Шайырым,  
Толкъунланган ёмюрлеге бойсунмай,  
Ариулай къалай къалгъанды акъылынг?

### ШЕКСПИР

Патчахлыкъны тахларында тургъанла  
Иги билгендиле къанны багъасын  
Шукур: Ленинни бизде туумагъаны,  
Элни сайлап, айырып ысхылтысын,

---

Душманлап, бирем-бирем буумагъаны;  
Шаудан сууча, таза хаятыбызны,  
Бузуп-булгъап, жихилге бурмагъаны.  
Ёлген-ёлгенни, итнича сёкмейин,  
Патчахны оноууна кюйюкмедик.  
Къонгуроулу килисабызны буумай,  
Жазыкъ халкъны ёз къанында сууутмай,  
Халкъны бирлигин кёзюбюзге сугъуп,  
Сууну кибики тогъуп, сакълай келгенбиз,  
Анга керекде арсарсыз ёлгенбиз.

### КЪАЗАКЪ

Бир элтирден бир бёрк чыгъар Къумукъда,  
Бир элтирден бир бёрк чыгъар Татарда,  
Бир элтирден бир бёрк чыгъар Башкъуртда.

Дагъыстанда уа иш башха тюрлюдю:  
Бири бирин бийик жардан тюртеди,  
Алты-жети бузукъчу элни ары  
Бла бери тарта, элтирни  
Журун-журунлап, кёрпесин кетерип,  
Бир бёрк да чыкъмазча этип, ахыры  
Чамланыргъа, тыяргъа адам чыкъмай,  
Анга жүрек къалай къалсын ачымай?

### ШЕКСПИР

Болмайды болмайды жерден тойгъаны.  
Зорчуну, билип къал, – жокъду миллети.  
Аллах берген бу кенг, уллу дуняны  
Тенг юлеширге суйген кибики этип,  
Устуккулар эдиле, жан Къазагъым.  
Сатып алгъан ким болса да, ол – дамлы,  
Ёз жерин сатхан адамды айыплы.  
Сени жарсыу сёзюнге тынгыладым.  
Жюрегинг къыйналгъанын ангыладым.  
Бу халгъа жетдирген а – жаныуарлыкъ  
Бла байлыкъ бирикген къылыкъсызлыкъ.

Алтын – сыйлы, алай аны хыры жокъ,  
Алтын угъай, налмаз кесер мияланы,  
Къумукъ элде налмаз хырлы эрле жокъ,  
Юлгю болурча ёсюп келгенлеге.  
Къынгыр къылыч болуп къалды мажар окъ,  
Терчилени башларын кетерирге.

### КЪАЗАКЪ

Беспас санга, шайыр, къумукъ элинден,  
Балхамлыкъ тапды сёзюнгден жарсыуум.  
Гамлетни бир да кетмейди эсимден:  
«Не болуу, не къалыу» деген сорууу.

Кечилликни менден да алгъа кечген,  
Тюйюмчекни менден да алгъа тешген,  
Тюз жашасанг, къынгыр дуня терс кёрген;  
Сен илхамны кёрюгюн уста басхан,  
Къазман тауну бийиклерин бийлеген,  
Асхабларынга тюз жолну кёргюзтген,  
Жулдузлагъа жууукъ болуп китабынг,  
Бизде сени Пир Шайыр депди атынг.

### ШЕКСПИР

Жашау дегенинги сахнада сейир  
Затлары кёп. Бирден бирге ётмеген.  
Болду, Къазакъ, жүрегинги жаргъанынг,  
Кишенле кёп, туююм жокъ тешилмеген.  
Мен алай бла бошайма жырымы.

### КЪАЗАКЪ

(Макъам бла)

Тауум-ташым...  
Къоюп кетген сабаным...  
Саулугъумда мында намаз къылгъанма...  
Энди уа... Танымайын къалгъанма.  
Ёзеклерин тансыкълыгъым кюйдюрген  
Таш-топурагъымы ачы суу элтген.

Жау малтагъанды муну...  
Кёп жан да къорагъанды.  
Къандан тойгъан кырдыгым да – къызыл къан.  
Ниетлерим тамырларына жазылгъанды,  
Жашнармы экен ол энтта да жангыдан?!

Къутсуз малтагъанды муну...  
Шауданла да – таркъайгъан...  
Бир уртлам суу тапмагъанды къыдыргъан.  
Тонаучудан тонагъан да тонун жамап,  
Ау салып, сабаныма малтау жазгъан.

Учхан турнам – къыртчыгъа ургъан кырдыклай.  
Намаз къылыр жер тапмадым жеримде.  
Былай боллукъ эсе мени жашауум,

---

Къайтайым да, юйюм болсун гъаршларым.  
Бийикден Ата ташыма кёз атайым,  
Намазымы акъ булутда кылайым.  
Ниетими жерге жауун эндирсин.  
«Ёзденлери кългъа айланган Кълумукъда»  
Жигит жашла болсунла да жюрюшлю,  
Жылкысын кютген ажир кибик – тийишли,  
Сабанча кенг жюрегинде оту бар,  
Кёзлеринде азатлыкны нюрю бар,  
Кълан тамыры жалгъланлыкгъа ётмеген,  
Жан тамырда ёзденлиги сёнгмеген  
Бир жаш ёсюп келеди дейдиле...  
Кертимиди?

### ШЕКСПИР

(Кеси жангызлайды. Кеси кесине)  
Анча мудах жырны айтхан ким экен?  
Кълзакъ болур. Татар жашым...  
(Эки да шайыр, жангъдан тюбеп, саламлашадыла.)





*ТЁППЕЛАНЫ Алим*

## СЕЙИРСИНДИРТМЕ СЁЗЛЮК

*(Баргъаны)*

**Баллада.** Бушуулу неда ажымлы болумну юсюнден жазылгъан орта ёлчемли назму чыгъарма. Орус адабиятта баллада бек ёсген жанрладан бириди. Немис халкъны чыгъармачылыгъында баллада уллу жер алады. Уллу ата журт урушну юсюнден Н.Тихоновну балладалары белгилдиле. Сёз ючюн, «Баллада о

гвоздях». Къули Къайсынны «Сиваш», «Перекоп» деген балладалары да алай белгилдиле.

**Башлау.** Кириш, чыгъарманы биринчи айтымы. Халкъ чыгъармачылыкда айтылып бегиннген башлау сёз. Сёз ючюн, «*Эртте, эртте бир хан болгъанды*». Неда: «*Кёз кёргенними айтайым, къулакъ эшитгенними айтайым?*»

**Белги.** Символ. Жашау тиричиликде, диннге неда табийгъат кючлеге ийнаныуда бир затны белгиси, ышаны, сыфаты. Сёз кеси аллына да болургъа боллукъду белги. Башха затла – таш, терек, от, суу, кёкде баргъан булутла... Бурун эки эр киши, эки къарындаш узакъ жолочулукъгъа не урушха чыкъсала, бир таякъны сындырып, экиси эки жанын биргелерине алып болгъандыла. Жылла озуп, бет сыфатлары да тюрленип тюбешселе, таякъчыкъланы бирге къошуп, бир бирлерине ийнаныр ючюн.

**Бейт.** Бурунгу араб тилде «бейт» деген «чатыр» дегенни тутады. Шаркъ назмучулукда газелле, дастанла, мухаммасла асламысында бейт ёлчем бла жазылгъандыла. Бейт рифма бла, рифмасыз да жазылады. Назму рифмагъа салынмагъанда, тизгинни ич жаясын сингармонизмни жорукълары бла келген ушаш сёзле тутадыла. Сёз ючюн, халкъ жырда:

*Тауда кийик марагъан,  
Тюзде бийик юй салгъан.*

Мында рифмала «марагъан» бла «салгъан» туююдюле, «кийик» бла «бийик» боладыла. Басым, магъана, гыллыу – ат бла сыфат алышынып алай къураладыла.

**Библиография.** «Китап», «жазама» деген грек сёзледен къуралгъанды. Хар тюрлю ишледе, адабият таньуда, кесаматчылыкда, окъууда хайырланырча, дунияда болгъан китапланы, илму ишлени атларын тизмелеп кёргюзтюу. Шарт илму проблеманы неда жазыгучуну, алимни, саясат къуллукъчуну жашау эм чыгъармачылык жолун толу ачыкълар ючюн къуралгъан илму, адабият ишлени тизмеси. Библиография – ишни теориясын бла методикасын къурагъан илму – библиографование.

Илму, адабият журналлада жангы чыгъармаланы, илму ишлени тизмеси.

**Былина.** Орус халкыны фольклорунда назму жанр. Бир тюрлю иши, жигитлиги бла халкъда айтылган адамны юсюнден кётюрюмлю жазылган, артыкъ уллу да болмаган назму чыгъарма. Былинала нарт таурухлагъа жууукъдула.

**Газел.** Эки неда юч бейтден кьуралган назму. Шаркъ назмучулары суйген жанрлары. Асламысында суймекликни юсюнден боладыла. Газелни устасына XIV-чю ёмюрге жашаган Алишер Навои, Хафиз саналгандыла. Бусагъатда газел жанрда поэтлени кёбюсю да жазадыла. Малкъар поэзияда Къайсынны, Гуртуланы Бертни газеллери белгилдиле.

**Гоккачалыу.** Идиллия. Буруннгу Грецияда гитче назмучукъ. Кёл кётюрген, ариу умутха терилтген оюм, сурат.

**Гыллыу.** Назмуну къара сёзден айырган шарт. Ритм. Назмучулукъну баш излеми. Суйюнчланы Азамат къарачай-малкъар тилде назму жазууну жорукъларын ана тилде белгилерге иш этгенде, «гыллыуну» магъанасын «къарс» деген буруннгу сёзню магъанасы бла байлаганды. Баям, ол бек тюз оюмду.

**Дактиль.** Грекча «бармакъ». Юч ёлчемли назму тизгин. Аллай тизгинледе басым 1, 4, 7, 10 ёлчемге тошеди. Малкъар назмучулукъда дактиль ёлчем хазна жюрюмейди.

**Дастан.** Белгили бир окуяны юсюнден назму бла жазылган буруннгу таурух. Бусагъатда дастан деп поэмагъа да айтып кьоядыла. Дастан 7-8, 11-12 жикли тизгинле бла жазылады. Буруннгу шаркъ поэзияны закый чыгъармалары «Лейла бла Межнун», «Хосров бла Ширин» дастанладыла. Малкъар поэзияда – «Бужигит».

**Дилогия.** Бир сюжет ызны бардырган, атлары уа башха-башха болган эки роман, эки китап. Эки китапда да жигитле бирдиле. Сёз ючюн, къабартылы жазыучу Алим Кешоковну «Бийикле жукъламайдыла» деген дилогиясы. Ол эки китапдан кьуралганды: «Чудесное мгновение», «Зеленый полумесяц».

**Жаз тил.** Ачыкъ айтырга амал болмаганда, неда башын жабып айтырга суйгенде хайырланылыучу амал. *Жаз тил* малкъар халкыны кёлден чыгъармачылыгында, суймеклик жырлада, ийнарлада эркин жюрюйдю. Жазуучула жаз тилни сахна чыгъармалада, экеулен сёлешгенде уста хайырланадыла. Тамсилчиликни мурдору, суратлау кючу аны жаз тиллиликни. Орус адабиятта «Эзоп тил» деп да барды. Буруннгу Грецияда жашаган айтхылыкъ тамсилчи Эзоп кесини акъылман оюмларын жаз тил бла айтып болганды. Адабият тилде – *Аллегория. Ушатыу.* «Мен аз айтдым эсем да, сен кёп ангыла». Бир затны юсю бла башха затны теренден ангылатыу, дуняны байламлыгын кёргозтюу. Сёз ючюн, Къулий Къайсын: «*Къаяла китапларыдыла халкъымы.*»

**Жангычылыкъ. Жангыртмачы.** Новатор. Адабиятта жангы ызланы, агъымланы башлангулары. Эски ызланы, тёрелени жангыртхан, адабиятха жангы агъымла, суратлау жангылыкъла кийирген жазыучу.

**Жаншакъ.** Резонер. Керекли, керексиз жерде да неге да тилин жетдире, кесине жетмеген неда кесини толу ангылауу болмаган затланы юслеринден жаншай айлануучу.

**Жаулукъ, къажалукъ.** Конфликт. Суратлау чыгъарманы чархын бургъан кюч. Жашау чюйрелик.

**Жууап.** Реплика. Сахна чыгъармада диалог, экеулен чыкыгъанда, бирини сёзюне экинчисини айтханы. Басмада кертиге келишмеген дау чыкыса, анга мехкемени неда адамны жууабы.

**Жютю сёз.** Афоризм. Айтыу. Лакъап. Тенгледшидириу. Ушатыу. Была бары да адамгъа кесини оюмун, ниетин кысыха, жютю айтыргъа болушхан суратлау амалладыла. «*Тасхасын элге жайгъан – эл кюлкюлюк*».

**Къайтарма.** Рефрен. Суратлау чыгъармада бир кере айтылгъан оюмну сезимге игирек сингдирир ючюн къайтарып-къайтарып айтыу.

**Къасыда.** Шаркъ назмучулукъда биреуге не бир окуягъа аталгъан тёрттизгин назму.

**Къатлаууч.** Эпигон. Кесиликлери болмагъан, жазычулукъгъа уа жан адыргы этген адамланы «хунерлери». Биреуге ушатып, биреуню эниклеп жазыу.

**Кесамат.** Биреу этген ишге бирсини оюму, кёз къарамы. Багъа бичиу. Адабият илму.

**Кёбелей.** Фантазия. Адамны сезимин алындыргъан, жангыртхан, жашауда болмагъан, болургъа уа боллукъ умутла, кёрюнюшле. Тенгизни бир жагъасындан бирси жагъасына учуп ётген къанатлы ат адамны кёбелей сезиминден келгенди.

**Композиция.** Бу латин тилден келген сёз *жыйышдырыу, къошуу, байлау* дегенни ангылатады. Адабият чыгъармада суратланган болумла, къалай-алай болсала да деп, ансдан тизилип бармайдыла. Ала бары жазычуу кьураргъа деген жашау кемин жетишимли, толу, ийнаныулу этер кибик, алай тизиледи, бир бирни алай туталдыла. Чыгъарманы ич жигини алай кьуралыуу аны композициясы болады. Композиция не къадар жаялы болса, чыгъармада суратланган окуяла аллай бир жютю, шарт кёрюнедиле.

**Лакъап.** Нарт сёзю, айтыуу эсге тюшюредиле. Лакъап да, нарт сёзге тенгдиле, акъылман оюмну кысыха айтхан айтыдуу.

**Лакъырда.** Бир затны не бир адамны юсюнден безиреп, кюлюп, эс бурдуруп айтылгъан жарык сёз. Сезим.

**Легенда.** Бурунгу керти окуяланы юслеринден айтылып, артдан-артха жомакъ, кёбелей болуп кетген жашау шарт, къадар.

**Лирика.** Лира деген сёзден. Лира деб а бурун кыыл къобузгъа айтхандыла. Ол заманлада лираны согъуп, аны макъамларына сёзле жарашдырып, жырлап болгъандыла. Артдан-артха кесини ич сезимин ачыкылагъан назмула бары да лирикагъа саналып къалгъандыла. Кесини ич сырын айтып жазгъанда, проза бла жазылгъан чыгъарма да лирикады. Лирика повесть, сёз ючюн.

**Масхара.** Сатира. Масхараны мысхалдан айырмасы – ол кесини сёгюмлеринде, жашау тиричиликде тюбеген кюлкюлю да, акъымлы да ишлени айгъакылауунда жамауат фикирге жетишеди. Мысхалда чалындырыргъа бир шарайып тамам эсе, масхара кёп тюрлю шарайыпланы жыйышдырады.

**Махтау жыр.** Ода. Бир закый адамгъа – батыргъа, кырал башчыгъа, кюрешчиге аталгъан махтау жыр.



**Мысхал.** Масхара. Сарказм. Адамны не да бир жыйынны айыплы ишин, тасхасын ачыкылагъан кюйдюргюч чыгъарма. Чам-масхара жанрланы бек ачытил, «чибижи» формасы.

**Насият.** Притча. Юлгю болурча, адамгъа эс берирча, «жаз тил» бла ушашдырылып къысха айтылгъан жашау не тарых болум. Жанр жаны бла тамсилге жууукъду.

**Нюзор.** Замысел. Бир ишни этерге эсинге келсе, аны не боллугъуну ал къуууму. Этиллик, жазыллыкъ ишни ниети. Алгъадан башынгда оюмланнган шарты.

**Оздурма** неда **семиртиу.** Гипербола. Бир затны оздуруп, болгъанындан эсе бийикге кётюрюп айтыу. Сураглау амал. «Оздурма» ана тилге жангы термин болуп киреди.

**Рифма.** Назмуну къара сёзден айыргъан белги. Тизгинни ахырында бир тауушлу сёзле. Рифма къурау кеси аллына бир илмуду, назмучуну тилге усталыгъын кёргюзтген шартды. Поэзиялары рифмасыз къуралгъан тилле, халкъла да бардыла. Алай назмуну назму этген, аны ариулугъун, макъамлылыгъын жалчытхан аны рифмасы болады. Поэт Сюйюнчланы Азамат, «Къарачай-малкъар поэзияны жорукълары» деген ишинде рифма хунерликни былай айырады:

*Метрика – ёлчем, бууун;*

*Силлабика – бармакъ;*

*Цезура – бууун ара;*

*Строй речи – саф.*

Рифмалалгъа: чалышхан рифма (а-б-а-б), къуршаланнган рифма (аа-б-а), аралашхан рифма (а-б-в-б).

Строфикагъа да: экиаякъ (экиитизгин, бейт), тёртаякъ (тёрттизгин, газель), алтыаякъ (алтыитизгин), сегизаякъ (сегизтизгин), онаякъ (онтизгин)

Малкъар поэзияда Бабаланы Ибрагим бла Мокъаланы Магомет рифманы усталары эдиле. Мокъаланы Магомет «Исламей» деген назмусунда, сёз ючюн, «къушламы» – «тауушламы», «терк-терк силдей» – «исламей» дегенча рифмаланы къолайлыкълары бла назмуну тепсеуча, гыллыуун, къыймылын жалчытханды.

*Зурнукламы учадыла, ой, къушламы,*

*Бир кибик къанатларын терк-терк силдей.*

*Биз не эшитебиз? Къанат тауушламы?*

*Угъай, таулу жаш тепсейди исламей!*

Рифмала тюрлю-тюрлю боладыла. Экилеш, ючлеш, тёртлеш, кезиулеш, дагъыда башхала.

Экилеш рифмала:

*Къыш сени алып келликча биргесине,*

*Жангы къар жаугъан кече тюшдюнг эсеме.*

(М. М.)

Ючлеш рифмала: алай жазылгъан назмула асламысында ючтизгин боладыла. Тёрт тизгиннге салынсала уа, тёртюнчю тизгин рифмаланмай къалады.

*Жангыз ийнек – бар малыбыз,  
Анга да жокъ мадарыбыз,  
Къыйын болду къадарыбыз.*  
(Кязим).

*Олтурама, ауур ишимден талып,  
Биргеме таягъым, къаламым къалып.  
Айтама жүрегим, отча, жанып:  
Биз – бу дуняны къонаклары.*  
(Кязим)

Төртлеш рифмала:

*Мен айтама, жаш нёгерле,  
Тынгылагъыз, пионерле:  
Болугъуз сиз жигит эрле,  
Эркиндиле окъур жерле.*  
(Кязим)

Кезиулеш рифмала:

*Тау аязы шош урады,  
Къалтырайды кёл.  
Жукъугъа батып турады  
Тёбен тауду эл.*  
(Отарланы Керим)

Рифмала дагыда кёп тюрлю келирге боллукъдула. Поэтни сёз, кылыкъ, кымылдау тириликке кёре, аны рифмалары да эсде болмай туугъан жангы, тауушлукъ сёзле кибик, назмугъа алай жарашадыла. Не тюрлю кезиуде да рифма назмуну суратлау кючюн, ариулугъун белгилейди, аны ниетин ачыкълагъан, чертген басымы болады.

**Рубайла.** Шаркъ назмучулукъда бек эртте заманладан бери жүрюген төрттизгин назмула. Рубаилени 1,2,4-чю тизгинлери рифмаланадыла. Хар тизгин да кеси аллына ниет, философия магъананы тутады. Буруннуг шаркъ поэзияда рубаини устасы Омар Хайям болгъанды.

*Ичген адам тюшер тузакъ отуна  
Деп, насыихат этедиле, къоркъута.  
Ички бла тиширыу эселе тузакъ –  
Тыймаз мени ол жаханым окъуна.*

**Сага.** Буруннуг Ирландия, Исландия халкълада жүрюген фольклор жанр. Халкъ батырларына не уа халкъны бурулуш кезиулерине этилген къууатлау жырла.

**Сандыракъ.** Орус фольклорда *частушка*. Тукъумгъа, элге, юйюрге неда энчи адамгъа чам этип, болгъан, болмагъан да кюлкюлю болумланы

жарашдырып айтылычу халкъ жырла. Сандыракълада къаргыш да, бешиш да, масхара да чалышдыла.

**Сарын.** Уллу бушуулада ёлгенни бек жууукъ адамлары, асламында къатыны, къызы, эгечи, анасы жүрек кюйдюрген эсгериулени айтып, жыр этип жилиау. Халкъ чыгъармачылыкда сарнаула бек уллу бёлюм боладыла.

**Сонет.** Бирча тенг ёлчем бла жазылган 14 тизгинден кюралган назму. Эки төрттизгин, эки да юч тизгин строфала болуп, ол кепден чыкъмайдыла. Эки төрттизгинни рифмалары *абба, абба*, биринчи ючтизгин *ввг*, төртюнчю ючтизгин а *дгд* болуп, бирси сонет аны ахыр тизгини бла башланады.

**Сыфат.** Суратлау чыгъарманы бары илмуладан айырган, энчи этген, аны эстетика сезим мурдорун кюраган белгиси.

**Сыфатлаш.** Прототип. Жазычу жазган затыны магъанасын жашаудан алып, таныган, билген адамларыны ишлерине, жашауларына таянып алай жазады. Алай ол аланы суратларын алдырып кюймайды, адабият жигит кюрайды, аланы сыфатларына юлгю неда тамал болурча шартланы алып, бирсиле танырга, билирге боллукъ илишанланы къатышдырып, бирикдирип, кемин кетерип, жигитлигине кюшуп, хар кимге да бирча таныгыулу болурча сыфат кюрайды. Аллай жигитни сыфатына тамал болган керти адам аны сыфатлашыды.

**Тамамы.** Кульминация. Суратлау чыгъармада бетлеше, ачыкълана келген ызланы, окуяланы, чюйреликлени ахыр жетишип, ачыкъ болуп тохтаганлары.

**Тенглешидириу.** Айбат адабиятны суратлау амалларындан бири. Жашауда не энчи адамда тюбеген шартны, къылыкъны башха шарт, къылыкъ бла тенглешидирип, чыгъармага суратлау кюч берирча этедиле.

**Тетралогиа.** Кеслери алларына да энчи жашау тамамлыклары болган, алай а бир ызны, кюрешни бардырган жигитлени бирикдирген төрт китапдан кюралган эпикалы чыгъарма.

**Тикирал.** Интонация. Сёлешиу тилни баш шартларындан бири. Айтымда оюмну чертген кезиу. Окюгъанынга адамла зауукъ этип тынгыларча, шатык, уста окюй билмеклик.

**Трилогиа.** Бир жигитни иши, жашауу бла бир жашау ызны бирикдирген, юч китапдан кюралган чыгъарма.

**Туудурма.** Олицетворение. Жансыз затланы жанлары болганча суратлау. Эстетика сезимликни баш илишанларындан бири. Туудурма жомакълада, мифледе кёп тюбейди. Айбат адабиятта суратлаулукъну бек алаат амалыды.

**Хыйны.** Заговор. Адамны, жанлыны бир затдан тыяр ючюн неда биреуге хата этер ючюн жүрюген амал. Хыйны игиликге, аманлыкъга да этиледи. Сюймеген адамынгы бир затдан чалпытыр ючюн, къызы сюйген жашындан ёнгелетир ючюн не анга кесинги сюйдюрюр ючюн, дагыда аны кибик, жашау тиричиликде тюбеген ишлеге аман болсун неда иги болсун деп дууа этиу; тюрлю-тюрлю белгилени бирикдирип, жанлы аууз байлау; келлик палахны тыярча, ырым, кюууу этиу.

**Шыпыртма.** Каламбур. Сёзлени ушашлыклары хайырланып,

чалдырма кырау. Кюлкюлю затчыкыла жазыу. Сёз ючюн: «*Чардакьда кьакь кьабыргьа, кьазыкь кьакь аны алыргьа*». Неда: «*Жау да, жау, Аша да, жау*».

**Экитизгин назмула.** Бир гыллыу, бир тюрс бла жазылып, эки тизгинден кыуралгъан назмула. Сёз ючюн:

*Бир Аллахдан киши жуугъун жашырмаз,  
Гюняхлыгьа жаннет эшик ачылмаз.*

Экитизгинле бирча рифмала бла байланадыла. Бир оюмну толу айтып жетишдиредиле. Анга кёре, эки тизгинден назму болуп кыалыргьа да, эки тизгинли уллу назму болургьа да болады.

**Элбер.** Загадка. Бир затны, окуяны илишанларын кёргюзтүп, суратлап, алай а башын жабып айтыу. Халкь чыгъармачылыкьны ёсген формаларындан бири. Сабийлени оюм этерге, акьылларында тергерге юйретген дерс чыгъарма. Сёз ючюн:

*Ары лап-лап,  
Бери лап-лап,  
Ортасына  
Кийиз кьаплап.*

– Ол неди? – деп сорадыла. Сабий, оюм этип, излеп, жууабын табаргьа керекди. Тапса уа – эшек жауурлукь.

**Элегия.** Бушуу назму; айырылыу кыйынлыгьын чертген сёз. Бурун кьабыр кьангагьа жазылычу кысха назмула. Поэтле ёлген жууукьларына, тенглерине атагъан мудах-шургу ахтыныула.

**Эпиграмма.** Масхараны бир бутагьы. Жамауат жашауда шарайыпланы не адамны юсюнде тюбеген тапсыз, айыплы кылыкьланы сёкген кысха назму, бир затны хыликкя этиу.

**Эпилог.** Суратлау чыгъарманы ахыр кесеги, тауусуму.

**Эпитет.** Суратланган окуяны, болумну бютюнда терен ачыкьлар ючюн, аланы баш белгилерин, сырларын, илишанларын жютюрөк, зауукьлуракь кёргюзтюр ючюн жюрюген суратлау амал, тенглешидириу. Эпитет чыгъармагьа кьан айландырады, жан салады.

*Сюймейме дединг да, дуния манга  
Кьама кьынынлай, тар болду да кьалды.  
Кетеме дединг да, дуния манга  
Окьгьа ушкок ичиндеча, тар болду.*

«Кьама кьынынлай», «окьгьа ушкок ичиндеча» – бу эки эпитет, кёргенибизча, назмуну суратлау кючюн бийикге жетдирип, эде кыалырча этдиле.

**Эриклем.** Пародия. Биреуню назмуларында чам этерчасын, учхарасын, башхагьа тынч бурурчасын табып, аны эриклеп, масхара этип жазылычу кысха назмула.

**Эссе.** Белгили адамны ишин, жашауун кётюрюмлю суратлагъан

кысыха очерк, макъала. Белгили бир жамауат илишанны юсюнден жазыгучуну энчи оюму.

«Б» деген - *Бызынғы, Бызынғы деген – бурунгу, бурунгу деген - биз.* **Б**

**БАГЪЫМЧАКЪ** – Дарман этерге усталыгъы болуп, аругъаннга багъа билген адам. Багъыучу. Лекаръ. Дууа не дууа суула бла адамны сау этерге кюрешуичюле бла багъымчакъны бирча кёрюрге жарамайды. Багъымчакъ ол хар арууну дарманын, къайсы ханс къайсы арууугъа жарагъанын иги биледи. Анга кёре, намысы да жорюйдю.

«Къарачайда аламант *багъымчакъла* болуучан эдиле...». (Таурухчу).

**БАГЪЫМЛЫ** – Ырысхылы, ашаулу жер, къуллукъ. Доходное место. «*Бал тутхан бармагъын жалар*».

«*Багъалы машинасы, багъымлы къуллугъу, тютлю-башлы юйю - излесенг, аллай киеулюк изле!*» (Шёндюгю кёзбау келечиле айтыучу фатыуа), Тилге жангы кире башлагъан сёзледенди.

**БАГЪЫШ. БАГЪЫШЛА.** – Биреуге неда бир тюрлю къууумгъа аталып этилген иш, айтылгъан сёз, саугъа. «Мухаммат Кюнлюм элде таш юйюн жангыз жашына атап ишлеген эди. Былайда «атап» деген «багъышлап» дегенни синонимиди. «Жарлы Астемир» деген кюй Акъсакъ Темирни заманында туугъан элин къоруулай, кёп жигитликле этген Астемир батыргъа жораланнганды». «Жораланнган» деген да «багъышлагъанны» синонимиди. «Багъыш» - «Бакъ», «бакъдыр» - къара, кёз жетдир» деген этимлени мурдорунда къуралгъан сёздю. Багъышла – *анга къара, анга бер, аны сыйла* дегенни тутады.

**БАЖА НЕДА КИЕУ КЪАРЫНДАШ** – Эки туугъан эгечни алгъан эр кишиле. Ала бажа боладыла не - киеу къарындашла.

Бажаланы юслеринден халкъда кёп тюрлю чамла, нарт сёзле жорюйдюле. Бурун заманлада, таулула да христиан динни тутханда, тау элдеде къойла кютгенча, тонгузла да кюте эдиле. Ол заманлада айтып болгъандыла:

*Абысынлагъа - бажа таякъ,*

*Бажалагъа - тонгуз жаякъ.*

Бир бажаны тонгузу бирсини туркъусуна киргенде, «*Къатыны юркютмез, жашы тоймез*» деп, арада бирлик, татлылыкъ болгъанын чертгендиле. Аны бла бирге, «*Бажа бажаны кёрсе, башы кичийди*» - деген да барды.

**БАЗ. БАЗЫМ. БАЗГЪЫНЛЫКЪ** – Таукеллик; кеси къарыууна, акъылына ышаныу; тенгликге, тюзлюкге ийнаныу. Базынуулу адам – кеси ырысхысына, кючюне, къуллугъуна кемсиз ийнаннган. Ол иги жаны бла, аман жаны бла да болургъа боллукъду. Жыйынны тенгсинмей, башхала

айтханна истемей, кесине базынган иги туююлдо. Алай кертти адам болуп, ол тюзлюкню тутса, анга ким да базаынады. Жаш, кызы атасына, анасына базаынадыла. Базымлы иш – оюмлу иш дегендиле. Келечекни оюмлап, барны-жоккуну тергеп этилген оноуга базаынырга болады. Жыгышыргга туюшгенде, гежеф не куючуне, не, уллу сынауу болуп, амал билгенине базаынады.

«*Базыммагган базук сюек сындырмаз*». Алай а: «*Базганны базаымы чекден этмез*», – деген да барды. Былайда базаынуу бошуна махтануу болады; *бегек* дегенге келишеди. Аллаыны: «*Базаымы кепген куюууклай жарылды*» – деп, табалаучудула.

*Базынак* – эхтем, таукел адам. Базыннгыч, базынчак деп да айтадыла.

*Базкетен* – кесине бюсюреп, эталмазлыгына да этерме деп сёз бере айлануучу сехел (махтанчак) адам. «*Ай, сен сехелни сенегинг сынсын!*» – деп, самаркыауга алыучудула.

**БАЙДАМЛЫКЪ БЛА БАЙРАМЛЫКЪ** – Нарт сёздеде «Халксыз керген – байдамлык, халк бла керген байрамлык» – деп айтылады. Аны магганасы ангылашынады: кесинг жангыз халкдан энчи не керсенг да, неге тубесенг да, – игиликми-аманлыкмы, куюанчмы-бушууму, токълукму-ачлыкмы – аны асылугуу, берекети, татыуу жоккду. Халк бла бирге уа ачлык, токълук керсенг да, кетюресе, таукел боласа. Алай а «Байдамлык» – ол неди? Сёз нени тутады? Кыаллай маггана ючюн кыуралганды?

«Кыарачай-малкыар тилни ангылатма сёзлюгонде» «байдамлык» куюанч деп бериледи. Сора нарт сёзде айтылган «*байрамлык*» неди? «Байдамлык» да, «байрамлык» да бир эселе, халксыз керген да куюанч, халк бла керген да куюанч болуп чыкмаймыды? Товтология деген зат? Гуртуланы Бертни бир назмусунда былай айтылады:

*Такырлыккыны хорлап чыккдык байдамгга,  
Куюанама халк куюанчха – байрамгга.*

Ана тилни иги билиучу Берг «байдам» бла «байрамны» рифмагга салып, куюанчха-куюанчха дегенча, бир сёзню кыайтарыпмы кыйганды?

Башда келтирилген нарт сёзню Кыарачайда бла Малкыарда тюрлю-тюрлю айтадыла. Кыарачайлыла: «Халк бла керген – байдамлык, халксыз керген – хайрамлык» дейдиле. Дагыда: «Халк ичинде – байрамлы, халксыз жерде – байдамлы» деп барды. Бирде «хайрамлыккыны орунуна «сыйытлык» деп да келеди. Алай бла «байдамлык» деген сёзню магганасы алыкка толусунлай ачыкыланмагганын кересиби. Нарт сёзде, Бертни назмусунда да ол «берекет», «ырысхы» деген магганада айтылганча керюнеди. Кертиси да, бай + дам деп, сёзню эзегин экиге юлешип, аны кыуралуу халына кыараганыбызлай, магганасы туура болуп кыалады. «Бай» – байлык, «дам» - дамы = байлыгы, дамы болган адам. «Халксыз керген - байдамлык» дегенде, «байдамлык» терслеген, айыплаган халда айтылмагганын да эсге алсак, «байдамлык», эшта,

кьуанчылык дегенни угъай, байлыкъ, ырысхы дегенни тута болур. Ырысхысы болгъан да игиди, алай ол халкъ бла бирге туюнол эсе, кьуанчы, насыбы азды. Жаланда халкъ бла бирге жашагъанны барды байрамлыгъы!

Къалай-алай эсе да, сёз толу, тюз магъанасын ачыкълауно сакълайды.

**БАЙДЫР. БАЙДЫРГЪАН** – Байталны ажир излеген заманы, жылкыгъа ажир къошхан. Гон. Малчылыкъда, жылкычылыкъда жюрюген сёзледенди. Къой къочхаргъа айланады; ийнек бугъагъа киреди; байтал а - байдыргъан этеди.

*«Аркес, ёзенни ортасын кесип, ёргесине тартды да, тардан келген суу, жайыулана, солуу алгъан жерде кийик атланы кёрдю. Ажир юлош жылкы, баям, байтал байдыргъан той эте болур эди: бир, суу боюну бла ёрге, ёзенни дюнюрдетип ётеди; бир а, жууукъ кёкню кюмош жаууннга алдыра, суугъа киреди».* («Ас-тах», 86).

**БАЙРАМЖАКЪ. БАЙРЫМ ЭРКЕК** – Уллулугъу кёгюрчюн чакълы, узун, гуппур чуралы чыпчыкъ. Башында кеннге жайыларакъ кызыгъылдым-къауаз доппанчыгъы барды. Тюгю жугъурду, акъ, къара къатышды. Орусча *удод*.

Байрамжакъ, къышларгъа жылы жерлеге кетип, бизни жерлеге жаз башында къайтады. Уя салып, тёлү чыгъарады. Жарашыуланы Зайнафны «Жаныуарла дуниясы» деген китабында, байрым эркекни юсюнден былай айтылады:

*«Байрым эркекле ариу, субай къанатлыладыла. Аланы асламысында сюрюлген сабанлада терк-терк жёбелеп жюрюгенлерин кёресе. Жерден узун бурунлары бла къуртланы чыгъарадыла. Къоркъсала, бауурлары бла жерге жапланып, жухларын ёрге тутуп, къанатларын жайып жатадыла. Тереклеге ёрлеп бугъаргъа да боллукъдула»* (89).

Быланы жашау жорукълары да аламатды. Юйюрню экеу болуп къурайдыла, андан ары, ажымлы иш болмаса, айырылмайдыла, бир бирге кертичиликлерин сакълайдыла. Уя ишлегенде, байрым эркекни жырлагъаны тохтап кёрмезсе. Баш доппанында къауаз чокайчыгъы да жайыла-кысыла, «уп-уп-уп, уа-уп-уа» дегенча, жырлары-кычырыкълары алай эшитиледи.

Байрамжакъ уя къонушха не тюрлю ышыкъны да жаратады - терек тешикле, тюпле, таш орталары, къая жарылгъанла, чырдыла... Сора къадалып, тынгылы ишлейдиле да, бир ненча жылгъа алайдан кетмейдиле.

Тишиси гуртха жатады, эркеги аны ашын келтиреди. Балалары 15-18 кюнден акъсыл тюкчюкле болуп чыгъадыла. Къанат къатдыргъанларындан сора уа, учаргъа юйрениуно саулай юйюр бирге бардырады.

**БАЙРЫМ ЮЙ НЕДА ТАБУТАМ** – Ислам дин кирип, межгитле къуралгъынчы мажюсюле тилек этиучю жер. Святилище, храм. Байрым юй - мажюсю заманланы айтыуларында жюрюйдю. «Юй» дегенликге, юй деп болмагъанды. Хар элни кеси табынган, кеси жюрюген тейри майданы, ташы, шауданы болгъанды. Аны себепли «байрым юй» дегенни

эл жыйылып, жалбарыучу, тейри кесиликlege жоюм этиучю жер деп ангыларгъа тийишлиди.

Артдан-артха, элле ёсюп, мажюсюлюк да, дин, адет къадарында, бары жамауатла бирча жюрютген ийнаныу, төре болгъандан сора, ичине кирип, къуллукъ этерча, табынырча журтла да салгъандыла. Тюзю, аллай юйле, христиан динни жюрютген башха къыраллада храмланы эниклегендиле, алача этебиз дегенликден жаратылгъандыла. Аны себепли малкъар халкъ, мажюсюлюкден эртте чыкыгъанлыкыгъа, муслийман диннге кирип, кесини межгитлерин къурагъанлыкыгъа, аны бурунгу тарыхы кесилип, жокъ болуп къалмагъанды. Ол угъай эсенг, халкъны бурунгу маданиятына къарам жылдан-жылгъа ёсе барады. Анга кёре, адабият ол заманлагъа жангыдан жан салыргъа кюрешеди.

Ишленген эселе, бурунгулула ары жюрюп, табына тургъан эселе да, байрым юйлени магъаналарына кёре атлары болмагъанды. Дин адет, журт жюрюген эсе, аны аты да болургъа керек эди. Тилибизни сёз къурау онгларын эсге алып, биз ол журтну атына «Табутам» деп атагъанбыз. «Табу» + «там», – табу – табыныу, там – юй, эл жыйылгъан жер. Алай бла эки магъананы тутхан эки сёзден алапат термин къуралады – *табутам!* Айтылгъаны да тынч, эшитилгени да ариу.

**БАЙТАМАЛ** – Тынч табылгъан ырысхы. Аллах бергенча. Жолда табылгъанча. Шырт деп, мурагына жетип къалгъан.

*Дырынчыла жетдиле,  
Жауун жетерге;  
Эй, байтамал, жел урду,  
Гебен этерге. (Халкъ жырдан)*

Бирде сейир этген халда да айтылады.

*Хужу къалдыла да, байтамал болдула,  
Къарачайда къолан ийнекле... (Халкъ жырдан)*

**БАКЪДЫ. КЁЗ БАКЪДЫРДЫ** – Къарагъан, эс бургъан. Оюм этип, сюзюп къарагъан. Жашыртын кёз жетдирген. Сынап, ышанлап, кёз туурада тутхан.

Бегийланы Абдуллах малкъар тилге кёчюрюп басмалагъан татар халкъ эпосу «Идегейде» былай айтылады:

*Ол Тохтамыш сен болсанг,  
Къурну ичген эр болсанг,  
Сени бакъгъан мен болсам,  
Тургъачха къоннган Тюк Аякъ -  
Тогъуз журтха данкъ болса, -  
Аны манга тапдыргъын...*

Бу юзюкде «Бакъгъан» деген сёзню жюрюю халындан сени сынчылап,



ишинги сюзюп, кёрюп тургъан менме деген магъана чыгъады. Эсе да, «кёз туурамдан кетермей тургъан менме» - дегенни айтады. Андан сора да бу юзюкде биз эсибизде къалдырырча бир ненча сёз барды. Бурунгу ата-бабаларыбыз жюрютген, тау жерледе жашау этип башлагъан асабала уа, жашау тиричиликлеринде артыкъ керек болмагъанлары себепли, унутуп къойгъан сёзле. Ала бюгюнню сёлешуу тилибизде артыкъ суралмай эселе да, адабият тилде бек керекдиле. Бурунгу тилни башхалыгъын, энчилигин билмей, ол заманланы юслеринден керти чыгъарма жазаргъа амал жокъду. Бегий улу аланы ана тилде бурунгу тюрк тамырлада къойгъанын иги этгенге санайма. Алай къоюп, ол алагъа тийишлисича ангылатыула береди. «Къур» деген сёз - кымыз ачытхы, кымыз тюбю. Сёз жокъду, тюзледе жашагъан ата-бабаланы заманындача, таулада да байтал саугъан, кымыз этген төре болса, «къур» деген сёз унутуллукъ туююл эди. «Силти», «чёк» деген сёзле унутулмагъанча. Андан да сейири, келтирилген юзюкде «тургъач» деген сёз барды - къолгъа юйретилген къушну къондуруп жюрютуючу айры агъач. Дагъыда «дангъ» бек алаамат бурунгу тюрк сёз - махтау, даража. Слава. Тукъумгъа, жамауатха сыйлылыкъ, бийиклик келтирген иш, дангъ.

**БАКЪЫ. ТАРХЫН. МЕЛХУМ.** – Санап-санагъысыз, жыйып-жыялмаз байлыкъ. Суу къутургъанча, алай келген ырысхы. Азербайжанны ара сахарына Бакъы (Баку!) деп, жер байлыгъы - нефти, башха магъданлары чексиз болгъаны себепли аталгъанды. «*Ол тийреде алай бакъыдыла, бир мадар этерем деген къарап-къарагъынчы бай болуп къалады*». Совет власть чачылгъанда, бир къауумла, къыралны тонап, бакъы-байлыкъ жыйгъандыла. «*Акъбийчени айтханын этип, этегине-женгине, мал тюгюне сакъ болуп, алай жашаса, Айдарукъ бакъы болуп да къалыр эди*» («Азатлыкъ», 112).

**БАКЪЫР** – Араб тилден киргенди. Анда жюрюген магъанасында *дин журт, межгит мекям*. Бай адам ёлсе, ызында уа аны уллу журтларын иелерча адамы къалмаса, аллай журтну жамауатха дин мехкемеге берип болгъандыла. Анда дин ишлени жюрютген мехкеме этерге, медиресе ачаргъа да жарагъанды.

Журт ишлерге къыйын салып, ёлгенде уа аны саулагъа багъым этгени уллу сууаплыкъгъа саналгъанды. Саулагъа да юлгю балгъанды - дуния малына жан атмазгъа юйретгенди.

«*Уалий, элде бары эсли адамланы жыйып, Айдарукъну мадул къалгъан къанжалбаш юйюп бакъырагъа деп, бичди*» («Азатлыкъ», 431).

Шёндюню малкъар тилде «бакъыр» чабырны арт къулагъыды, табан башыды. Чабырны аякъгъа бакъырдан тартып кийиргендиле. Бакъырны ичи бла хуон ётдюрюп, аны ичикни ал башы бла къысадыла. «*Чабыр бакъырларыбыз да ышым бауларыбызгъа жете*», «*Чабыр бакъырларын тартып киялмагъан, кимни кызын тилерикди!*» «*Чабыр бакъырларын да не аман къатхандыла!*» (Халкъ айтыула).

**БАЛАКЪ** – Адамны аякъ тюбюню белкъауу, арт табан бла бармакъ

табанны ортасы. Адамны балакь бёксюмю не кьадар уллу (бийик) болса, аксьюеклигини даражасы ол кьадар бийикге саналгьанды. Тепсегенде, балагьы жерге жетип баргьанны халисизге, кьулгьа санагьандыла.

«Акьбатай» деген айтхылыкь халкь жырыбызда кьызы боюнуну ариулугьун «Ичген суу тамагьында кёрюннген» деп белгилей эселе, санын «Балагьындан тауукь бала ётюочю» деп сурагьлайдыла. Бурун заманлада жашла арасында «*Балакь оюн*» да болгьанды. Бир кьауум жаш, ёзенде жыйылып, жалан аякьла болуп, тюз жерде не жалпакь ташны юсюнде сюеледиле. Белгили бир жерни ёнчелеп, алайгьа сыйдам жонулгьан кьазыкьланы, атлам-атлам тизип, урадыла. Тюзлюкью, базыкь ёрюлген кьыл аркьанны жашланы балакь тюплери бла ётдюрюп, таргады. Кьыл аркьанны кимни балагьы басып тыйса да, ол ёчге тюшеди. Ёчге тюшген оюннга кьатышхан «балакьлы» жашланы барын, бирем-бирем кётюрюп, тизилген кьазыкьланы аралары бла ненча кере буюрулса, анча кере ётеди. Алай бла жашланы балакьлары «ишлегендиле», сынлы, чырайлы болургьа юйретгендиле.

«Нартлада» *балакьны* башха тасхасы да барды. Нарт бийче Сатанай, Сосурукь эмегенле бла сермеширге атланганда, анга былай юйретеди: «Сен эки эмегени хорларса, ючюнчю эмеген чыгьар. Аны хорлагьан кьыйын боллукьду. Аны балагьында бармакь тенгли губусу барды. Ол аны кийизге чёргеп, кёргюзтмей турады. Жерге да жетдирмейди. Бары амалы, кьарьуу андады. Сен, тап тюшюрюп, гебохну жютю кьыйырын анга жетдирсенг, хорларыкьса».

Сермеш кьызыу болады. Сосурукь алты кюн бла алты кече сермешеди пелиуан эмеген бла. Бир бирни хорлаялмайдыла. Жетинчи кюн экиндиде, эмеген от чакьдыргьан узунтырнакь бармакьларын анга кезегенде, ол гебохну аны балагьын марап атады. Гебохну жютю кьыйыры кийизни жырып, аны балакь тюбюнде губусха жетгенде, ол, кьаяланы тепдире, кьычырыкь этеди. Кьая жарылгьан тенгерегенча, тенгереп, терен кьолгьа кетеди.

**БАЛАКЬА** – Сипи не да шууртху чыбыкь; медиреседе эфенди не школда устаз жюрютген кёргюзтме таякьчыкь.

Эфенди дерсин билмей келген сохтаны жасагьын берирге десе, аны кьол аязына аллай таякьчыкь бла уруп болгьанды. Юйде да сохтаны балакьа бла кьоркьютхандыла. «Дерслеринги эт, балакьа тийсе кёрюрсе!» - дегендиле.

*Ай, жарлы Жанхот, сени тил бла*

*Гепеу жесирге алдыла.*

*Балакьа тиймеучю ариу кьолларынг,*

*Аптюек туталмай кьалдыла.*

**БАЛАМ БЛА МУРККУ** – Кёгет. Чегемлиле айтыучу аты *балам*, холам-бызынгы эмда Огьары Малкьар тарафларында – *муркку*.

«*Балам терекчик: «Мен кюнме!» – дейди. Кьарт тыкьыр терек: «Мен кюнден гитче туюолме!» – дейди. – Хар чомпум кюнча кьызарлыкьды, кюн бизни жылытып кюрешеди, хар таягьын бизге юлешеди», – дейдиле битену жемииш терекле: кертмеле, хогутла, шапталла, алмала... Ала*

бары да дармандыла адамгъа. Андан сора нанькъ суу а, тужур суу а, дугъум суу а, муркку суу а, тюртю суу а? Бу суула бары жанынга, санынга асыудула. Кёзню мутхузлугъун кетерип, чууакъ кёкча сау этедиле». (Б.С. «Балам терекчик»).

**БАЛАС** – Чийлей, чырпысы бла гебен тюбюне салыныучу бутакълы агъач. Асламында баласха къайын агъачны сайлаучудула. Баласны эки магъанасы барды. Бири - гырмыкны аны базыкъ жанындан бегитип, гебенни юсю бла атадыла да, кыйырын буштукъ этип, артында бичен тюбюне сугъадыла. Алай бла гебенни желден сакъланырча этедиле. Экинчиси - ташуулда, чындыны кыйырын баласха илиндирип, гебенни тишге (хастаннга) тынч тартып кетедиле.

**БАЛАТА** – Терини жюнюн тынч айырыр ючюн, артда да ийлерге тынч болур ючюн анга энчи ачытхы сюртюп болгъандыла. Анга *балата* дейдиле. Айранны чайкъап, туз да къошуп, бир кесек къайнама къоядыла. Ол, ачып, *балата* болады. Аны териге бир ненча кере къалын жагъадыла. Къатханлай, кырып кетередиле да, экинчи къаты да жагъадыла. Алай-алай, тери, иги жумушап, ийлерге тынч болгунчу.

Балатаны кючлюрек этер ючюн айраннга бир кесек унчукъ да къошуучудула.

**БАЛАУУЗ** – Акъ чайыр. Воск. Бал чибинле чыгъарадыла, андан бал таракъла жарашдырадыла. Аллай чайыр терекде да чыгъады. Сёз ючюн, нарат чайыр. Мумиё да балауузну бир тюрлюсюдо. Дарманлыгъы уллуду.

**БАЛДЫРЫКЪ** – Тели-мели, айыплы, масхара сёлешуу; тутхан ишин зия, хадагъа этиу. Холам-бызынги жанында жюрюген сёз.

*Къоншулагъа чабыуулну къалдырып,  
Жалтакъланы мал сюрюуге алдырып,  
Тутхан ишин этмейин балдырыкъ,  
Жашау этиуюн къууанчлы бардырып,  
Жашайды суйген халкъым ёз жеринде,  
Харамлыкъны жюрютмейин кёлюнде.* (Б.Г.)

**БАЛТЫР** – Адамны бут эти - тобугъуну бла инчигини ортасы, бут чабагъы.

*Барды аны антлылары,  
Оюму аз сынтлылары,  
Аракъыны батырлары, -  
Сюрюшюрле балтырлары.*  
(О. С. «Жюрек саугъа», 23).

**БАЛХАМ** – Жарагъа салыучу дарман. Будау уннга жумуртханы сарысын, сары жау да къошуп, аны ачыуташны сууу бла булгъайдыла. Иги къатышдырып, ийлеп, жарагъа саладыла да, тышындан байлайдыла.

Жара терен болса, анга азчыкь кукурт да кьошадыла. Бурун тау элдеде, будай ун хазна жюрюмеген заманлада, балхамны артиш чырпыланы кюйдюрюп, аны кюлю бла этип да болгъандыла.

*Жаратхан Аллах нек буюргъанед  
Жашлада сени сайларгъа!  
Кюйген жюрегим балхам болгъаед  
Жараларынгы байларгъа!  
(Халкь жырдан).*

**БАППАХАН** – Кьош гюллени тукъумундан. Сары, акь, чонгку гюллери эм женгил, жумушакь тюкюлю урлукълары болгъан ханс. Бишгенде, акь тегерек доппанын жел учуруп кетеди.

*Жанкьоозла бишип, кьуруй,  
Баппаханла чакъгъанда,  
Мен сени алып кетерме,  
Нарсанада бахчама  
(Халкь жырдан)*

«**БАРАЗА КЪЫЗ**» – Бурун заманлада сабаннга чыкыгъанда, кеп тюрлю адет (ритуал) этгенди. Аладан бири, саламдан кыыз менгир (сурат) этип, аны баразагъа басдырыу болгъанды. Ол адет бек эрттеледен – баразагъа кызыны кесин саулай басдырычу заманладан кьалгъанды деген таурухла бардыла. Мажюсю ийнаныулагъа кере, алай сабан битимли болур ючюн этгенди. Башха адетде юйдегили болургъа келленген кыыз бла жашны, сабан жерге элтп, анда жаш кызыны биринчи баразаны юсю бла кьууаргъа, жетип, баразаны юсюнде кьошулургъа керек болгъанды. Алай бла да урлукъ атыуну сыйлылыгъын белгилегенди. Ол адет бу «Сёзлюкню» авторуну «Артутай» деген повестинде толусунлай суратланганды.

Артдан-артха ол адет кьала, сау кызыны (урлукъгъа жашау бериу белгини) аны сыфаты (менгири) бла алышындыргъандыла. Алай бла адетни кьалыубала магъанасы *оюннга, адетин этиуге* кечгенди.

«Бараза кызыны» жасаргъа элде эрге бармагъан тунгуч кыыз сайланганды. Ол, салам кызыны ишлей, сабан тейрисине – Даулетге – махтау жырла айтханды, салам суратха кесини кыыз жыйрыкъларын кийдиргенди. «Бараза кызыны» баразагъа басдырып, урлукъ да себилип, сабан битгенден сора ол кызыны «*Сабан бийчеге*» айырып, намысын этгенди.

**БАРАМАСЫ, КЕЛЕМЕСИ** – «Барлыкъма», «келликме» деп, сёз бергени тохтамагъан, баргъаны, келгени уа болмагъан адамны кылыгъын кергюзтген сёзле. Селешу, жазыу тилде да жюрюйдюле. Ариу, шатык эшитилгенлери, кысхалыкълары себепли, жазыучула да сюеди. Къарачайлыла «келемеси» демей, «келемени» дейди. Ол да башха туюндю, магъанасы бузулмайды.

*«Кьонакьгъа келемени чыгъады, келсе берликме».* (Х. Н. «Къарча»).

Халкъ жырда:

*Сени келеменги болжалы жетмей,  
Мен сакълагъандан безидим.  
Къыз ёмюрюмю сен къалай жойдунг,  
Алай жабылсын эшигинг.*

**БАРДУХМУ? БУРДУХМУ?** – Чий чыбыкъны буруп, сынмазча, къайиш этип, андан эшилген тогъай. Бурдух бла эки къазыкъны бирге бегитедиле; хастан эшикни эшик жан чыпыннга тагъадыла.

*Жашаусуз къалгъан чыбыкъны  
Бардух этип бюгерле;  
Къазыкъны несин айтаса,  
Ёхтем орналыр жерге.* (Г. Б. «Сайлау тюшгенде манга»).

Чананы къылычларын да чана жаякълагъа бардухла бла бегитедиле. Сийреш чалы не гёзенек эшгенде да, чыбыкъны буруп, къыйыр къазыкъгъа алай айландырадыла - чалыны къыйырлары бек болур ючюн.

Тилибизни къарачай тюрлюсюнде «Бурдух» деп жюрюйдю. Чий чыбыкъны буруп, бурдух этилгенин эсге алсакъ, Къарачайда тюзюрек окъуна айта болурла дейме: бур+дух = бурдукъ.

**БАРИШ** – Этилген ишден тюшген хайыр. Тюзю, баям, бериш болгъанды. Къыйын салгъан ишинги, жеринги (сабанынги) хайыры. Мюлк иеси, завод къурап, жерден чыкъгъан жер байлыкъланы хайырланып, андан файда алып башласа, ол аны бариши боллукъду. Бариш дайым ырысхы жюрютюуню, байыкъланыуну баш мураты болады.

«Барыш» деген орус сёз, баям, ол тюрк сёзден къуралса керек. Н. Литофф бла М. Багров «Петербургда Къарачайгъа» (Санкт-Петербург, 1912) деген жол макъалада былай жазылады:

*«Ма бу къызыл топуракъ битеу дуняда белгили мумиё деген бояу болургъа тийишлиди. Алай биз а, оруслула, къаты бла озуп кетген болмаса, эс да бёллюк туююлбюз. Къайсы болса да, бир ингилизли неда французлу къазып, баришлерин санап тебиресе, алай уянынкъбыз»*

«Бариш да этеди, эки бахча да битдиреди, мал да тутады. Элде къалгъан баришчилени, аман бла иги бла да кюрешип, баришден тыя кетгендиле. Шамданы киши тыялмайды. (Б. М. «Элчилерим», 159).

**БАРЧЫ-КЕЛЧИ** – Жумушчу жаш; къошда, чалгъычы жыйында, башха тюрлю эл не юйюр къууумлада, къууанча ууакъ жумушланы этген жаш адам; ууакъ къуллукъчу. Тукъумда къууанч не бушуу болгъанда, бек кичи, чабып-жортуп, хапар билдиреди, шапалыкъ этеди, ат не башха тюрлю улоу болса, анга къарайды.

*Он къарындаш болабыз,  
Онубуз да уучулабыз.  
Менме бек кичилери,  
Эм барчы-келчилери.* (Б. Аз.).

Барчы-келчи деп, элде, жыйында даражасы жорюмеген адамга да айтадыла.

«Къылычбий деп, аты эр кишиге тийишли болгъанлыкъга, кеси не тюрлю жыйында да барчы-келчи жумушдан ёрге кётюрюлмегенди».

«Бош, барчы-келчи адам эди, ким не жумуш айтса да, угъай демеген»...

Барчы-келчи деп, жаланда эр кишиге, жумуш этиучю жашха айтыргъа боллукъду.

**БАСДЫРЫКЪЛАНУ** – Адам, къаты жукълагъанда, солууу тыйыла, тюрлю-тюрлю къыйынлыкълагъа тюбегенча болады. Жукъу арасында зарауатлыкъ сынады: арбасы ауады, къаядан тёнгеренген ташны не жегип баргъан ёгюзлерини тюплеринде къалады... Бууулгъанча болуп, аягъын-къолун къымылдаталмай кюреше, суу-салам болуп уянады. Ол жатхан отоуда башха адамла болсала уа, аны, хырылдап, къазауат этгенине сейирсинип, сагъадыла.

Басдырыкъланган адам кеси хылы-мылы къыйын тюшледен сора жайыгъалмай, иги кесекге байланып турады. Не болгъанын биледи, ангылайды, алай а къымылдаялмайды. Тили да айланмайды. Аны буугъан, малтагъан къара кючле - жилин, макъа, къутургъан ит, тап, кесини эшеги окъуна кёзюне кёрюнгенлей турадыла.

Адам бек къоркъса да басдырыкъланады. 12-13 жыллыкъ жаш къыш кече Орта Азияда бир элден бирси элге келе болгъанды. Ол, къарны жырып, орулгъан сабанны ичи бла келе эди. Ай жокъ, къарны жарыгъы бла биледи жолун. Кендир ёзеннге жетди. Анда уа кендир орулуп, баула ёре гебенлеге сюелип. Жашчыкъ алайсыз да къоркъа-къоркъа келе болур эди, - бир чакъда кендир гебенле къара аскер болуп, аны аллына келип башладыла. Жашчыкъны тохтагъаны эсинде эди, къара аскерле да аны таба къычырыкъ-хахай этип чапханлары. Аны кендир гебенни къатында къурушуп тургъанлай тапхан эдиле.

Бурун басдырыкъланыуу сылтауун обурдан-жинден кёрюучю эдиле. Адам жукълап тургъанлай, обур, ожакъ бла тюшюп, аны къанын эмеди деп ийнангандыла. Маммеланы Ибрагим «Алмосту» деген хапарында былай жазады:

*«Биреу тохтамай басдырыкъланып тургъанды, - деп башлады сакъалы жетген тегерекбет малчы. - Ол иги да ётлю адам болур эди, антсызма, бу мени къоймагъан не зат эсе да бир билмей къойсам, дейди да, кюндюзюнде жукъудан иги тоюп, кече уа жукълагъанча этип, сакълап турады. Сора кечени бир заманында къолан киштик шош келеди да, кесин ол адамга ышып тебирейди. Киши, аны башын сыларга башлап, къалай эсе да ишекли болгъанда, къымылдамай къояды. Киштик, кишини жукълап тургъанына шексиз болуп, аны юсюне минип башлайды. Олсагъат кишини да санлары уюп тебирейдиле. Киши ангылайды ол къаллай киштик болгъанын! «Да мени къыйнап тургъан бу кёреме да» - деп, санлары уюгъанын хорлап, киштикни боюнундан буууп, кёмюлюп тургъан отну чыхырын бери ачып, киштикни жухун анга сугъуп жибереди. Къачады киштик оу-шау этип. Киши да андан тангнга къайгъысыз жукълайды. Эрттенликде уа къоношу къатын, отха*

*жыгылылып, бетин кюйдюргенди деп, хапар эшитиледи...»*

Башха жазыучу, Кьоркьмазланы Кёккёз, «Горда бычакъ» деген романында Темиржанны, баш жигитледен бирини, басдырыкъланыуун былай суратлайды:

*«Аны эки мазаллы жаш, тюплерине салып, инбашларындан басып, кьалгъанла да аякъ жанына басындыла. Ол да тюшюнде жукълан тургъанлай, басдырыкъланганча болуп, юсюндегилени ары-бери силдей тебиреди. Ала аслам болуп, табы да алагъа тюшюп, барын да юсюнден чачарча мынга таплыгы тышмеди. Тюшю болмагъанын Темиржан ол заманда ангылады...»*

**БАСХЫНЧЫ** – Уруш бла кирип, элни, журтну бийлеген душман; азат халкъны басхан къанлы жау. Бир халкъны кырып, аны жерин иелеген бирси кырал. Зулмучу. Захватчик.

*«Фашист басхынчыла бизни жерибизге ие болуп кёп турмадыла».*

*«Биреуню бёркюн алдынг эсе, бёркюнге сакъ бол» - дейдиле да, къанлы Гитлер, жалан башлай къачарса жерибизден! Совет халкъ ата журтун санга басдырмаз...»*

*«Суу басхан», «кыар басхан» дегенча сёзлени жорукъларында кыуралгъанды.*

**БАГА** – Адамгъа алгъыш этиу, тилек. Иги жашау, иги кьадар, Аллахны кечимин тилеу. *Благославение*. Жолоучулукъда чырмыкыгъа тюбемей барырын, муратына жетерин, сау-эсен кыайтырын тилеу.

**БАТАГЪА БЛА БЕЖЕН** – *Батагъа*. Жыйылыу, кыйынлыкъда халкъны жыйыу. Ата журтну кыалай кьорууларгъа керегине биргелешип оноу этиу.

*Бежен*. Къарачайлыла бла малкъарлыла бек бурун заманладан бери да жай жауунланы заманында кьутуруп, элни таларгъа боллукъ терк баргъан сууланы жагъларында жашай, ала элге, журтха, мюлкге хата тюшюрмезча амалланы этерге уста болгъандыла. Эки кыая, башлары бирге жете, тар болсала, аланы юслери бла кёпюр салып жюрюгендиле. Сууланы жайыу жерлеринде элден элге мал, арба, жаяу адам да ётерча кечиуле кыурагъандыла. *«Сууну жагъасында жашагъан аны кечиуюне уста болур»*, – деп андан айтхандыла. Жагъала бийик тюшюп, кечиу кыуаргъа амал болмаса, кёпюрле салгъандыла.

Тау жерледе кёпюр салыуну усталыгы уллуду, эрттегилиди.

Кьутургъан суула элтмезча, кёпюр таханланы тамалларын деменгили ташладан терен салып, таш багъаналаны алай ёсдюргендиле. «Бежен устала» деп, аллай хуначылары элде сыйлы кёргендиле. Малкъарда «Беженчилары» деп тукъум да болгъанды. Кёпюр кыулакъланы алай бегитген деменгили таш хуналагъа *беженле*, *батагъала* дегендиле.

Беженлени юслерине ауур тёнгеретмелени бечеу ёгюзле бла тартхандыла.

Бежен деп суу тыйгычлагъа да айтхандыла, дамбалагъа. Уллу жауунлада, элхуурла, талауулла башланганда, суу кьутуруп,

жагъаларындан чыгып, элни, сабанланы, хастанланы, чаллыкъланы басмаз ючюн къаланнган аллай беженлени - *суутыйгычланы* ызлары бизни жерлерибизде шендюю заманнга дери сакъланнгандыла.

*«Сен кәпюр кәтюрген бежен да бол, ишлей-ишлей, бечел да бол, айтырынг, кәтюргючюнг жокъ эсе, жукуъгъа да тиймей къаласа...»*

*«Ол, кеси аллына, бир бежен эди, сакълай эди элини жюрюшюн, не медет, аны эли бежен болууну къыйынлыгъын билген эл туююл эди...»*

Бу халкъ тенгшедириуледен оюм этсек, бежен тынгылылыкълны, бекликни, къарыулукуъну белгиси болгъланы туура кәрюнеди. Акъылманла халкъ аны билир чекге жетмегенине жарсыйдыла. «Бежен устала» деп, усталалагъа тәрде орун бергендиле, алай а, аланы хунерлерине тангсына, сыйлы кәре, аллайланы хатерлери бла бирликли болургъа уа юйреналмагъандыла.

*«Кәл беженни суутыйгычларыны юслери бла атлап, Салим бизни таба келди. (Б.А. «Суу тирмен»).*

«Батагъа» деп жау аскерден къорууланыр ючюн ишленнген индекге да айтадыла. Батагъа аллай жерди - бийикде, чунгурда болса да, *къоргъашла* чабыуулну кәрюрча, чапханла уа - къоргъашланы кәрмезча, алай ишленнген бежен, индекс, хуна. Эски къарачай таурухда быллай ёкюнюч барды.

Къарачайда «бежен» деп, оракъ орулгъандан сора къылкы гюлтеледен сюелген гебенлеге айтадыла.

*Ашлыкъ гюлтелерим - беженле,  
Союмлукъ малларым - бәгекле;  
Не даулары барды Къазанчыкъланы  
Къызларын манга бермезге!  
(Халкъ жырдан).*

«Бежен» деп шаркъ къыраллада мазаргъа да айтадыла. Уллу жоллада тәгереди бегитилип, башы жабылгъан къонакъ сарайгъа.

**БАТМАН** – Чий чыбыкъдан эшилген орун, четен. Тирлик жыйгъанда жюрютгендиле. Ёлчем четенле да болгъандыла *батман* деп. Секат бергенде, сёз ючюн, нартюх болса, тогъуз батман кесине, бир батман секатха деп, алай ёлчелегендиле. *Батман ёлчемни* башха алыш-бәлюшледе да хайырланнгандыла.

Хал билиуно сюзгенде, «Ол кыыз баргъан жерде да къазан асадыла ансы, батман асмайдыла», – деп, кыыз тилеген юйню онглулугъун чертгендиле.

Шендюю заманда *батман* деп бал чибинлени юйлерине айтадыла. Бал батман. Бал чибинчиге «батманчы» деп да къоядыла.

Батман деп тиширюу ат да барды.

**БАУ. ГЫСТЫ. ГЮЛТЕ** – Жангы орулгъан нартюхно, кендирни, будайны бир къучагълны бирге къысылгъан кесеги. Нартюхно оргъанда, бау-бау этип, ёрге сюейдиле. Аллай гебенлеге *бежен* деп да айтадыла.



Гысты бла гюлте – салам бауладыла. «Ахмат заба саламны *гюлтеле* этип, кьошну бир кьыйырына жыйды». (К.Х.) Чыбыкьладан, нартюк сабакьладан этилген кьысымлагъа *гысты* не *гюлте* дерге жарамайды.

**БАУ. ХАЛЖАР. ХАСТАН** – *Бау* - башы жабылгъан мал орун. Бауну асламысында кьая аллында, тыгъырыкьда, тик жаргелни кьууушунда этип болгъандыла. Желден, уллу жауунладан ышыкь болурча.

*Халжар* (дюгер тилде – *халзар*) тегереги бегитилген, башы жабылгъан, гюрен ышыгъы да болгъан мал орун. Халжарда (бауда да) энчи орунла – *бырынла, эргенекле, куудушла* болуучудула.

*Хастан* – тегереги бегитилген бичен орун.

**БАХСАР**

Голчамюйюз кьочхар. Аллай кьочхарны мюйюзлери кьаш башлары бла артха кенг гюрен тарта, кьыйырлары бла ёрге кьайырылып боладыла.

*Бахамюйюз кьочхарым,  
Кьош сюрюуге кьошарым!  
Кьайырылса - жугьутур,  
Чабып жетсе - жыгьылтыр.*  
(Сабий оюн жырладан)

**БАЧОС** – Ууда доммай не жугьутур атсала, юйде, кьошда тууар кесселе, аланы тобукь терилерин бютюнлей сыдырып, жаш-кьушлагъа чабыр этип болгъандыла. Алагъа *бачос чабырла* дегендиле.

**БАШБАКЪ. БАШБАКЪДЫР** – Хапардан, ишден, сёзден бир жанына болургъа, ташада кьалыргъа сюйген. Аллай Адам, даулашха, сюдге, ёрюшге кьатышыргъа тюшсе да, ат башындан айтып, не тюзно, не терсни кьорууламаздан, кесине табын сайлайды. Ишден албугьартыучу.

**БАШТАКЪ** – Юйсюз, жерсиз, тукьумсуз, сыйсыз адам. Жамауатда намысы жорюмеген, кьолундан жукь келмеген, болумсуз.

*Бир баштакъны келтирип,  
Адамды деп кьойгъанса.  
Аны бла бетибизни,  
Кюлтюм этип, жойгъанса.* (О.С.)

**БЕГЕНЕ** – Бозалыкь. Базыкь тартылгъан ашлыкь не зынтхы ундан биширилген кьалын худур, как. Иги кьалын болгъунчу, сел отда биширедиле. Биширгенден сора, башын иги жабып, жылы жерге саладыла. Ачыма кьоядыла. Ол, ачып, ёрге кётюрюлгенден сора, булгъап сюзедиле. Сюзюлюп, биринчи чыкьгъаны боза болады. Аны кьошуннга не башха тынгылы оруннга кьуюп, кьайнама кьоядыла. Кьалгъанына кьайнагъан суу кьошуп, экинчи да сюзедиле. Ол гумул болады.

Бегенени жангы бишген заманында алайлай да ашайдыла. Андан айтадыла: «Боза салсанг, бегене ашарса», – деп. Кьарачайда «Чотчалада -

тегенеси, Чомалада - бегенеси» деген лакъап жюрийдю. Ишин тынгылы этмеген жыйышымсыз адамны халы.

**БЕГЕУЮЛ** – Эл мехкемени жумушчусу: барчы-келчи жумушланы этген, мехкемени сакълагъан, керек заманда эгетлик, мыртазакълыкъ да этген адам. Баям, «бек» деген сёзден къуралгъанды. Нек дегенде, бир тюрлю къуугъун, уруш-туйюш, тутмакълыкъ-сюдлюк ишле болгъанда, жыйын гюргюлюшде ол, низам сакълаучу къадарында, алгъа сюеледи, ёрюшге бек алгъа чыгъады. Мехкемени сакълап, ичинден тышына, тышындан ичине адам жибермезге борчлу болады. Аны «чакъырман», «низамчы», «сакълауул» деген сёзле бла алышындырыргъа жарайды.

Жамауатда аллай адамны намысы хазна болмагъанды. Тажал, эрикдиргич адамны къагъаргъа, осмакъларгъа деселе, «Бегеуол кибик, аллымда нек сюелесе!» дейдиле. Алай болгъанлыкъгъа, «Бегеуолсюз сюд болмаз, тергеусюзге тюк къонмаз» - деп да айтадыла.

Совет властыны ал жылларында, тау элlege милиционер къуллукъ жетгинчи, орамда бегеуол кёрюнсе, ол бир уллу палах келтиргенча, къачып, ташагъа киргендиле; юйлерини эшиклерин этгендиле. «Арбазынгда бегеуол кёрейим!» – деп, къаргъышха айтхандыла.

**БЕДЕК** – Габашны неда чарыкъны олтаны бла башы бирге тигилген ызгъа салыныучу сахтиян тилмек; чабырлыкъ кесген заманда тюшген журун.

Бедек аякъ кийимни тутумлу этгенден тышында да аны агъачын игилендиргенди, аякъда тизгинлирек кёргюзтгенди. *«Бажош чабырладан, бедекли гоможладан айырылмагъан жылларымы ма бюгюнча билеме».* (Дот. Х. «Жашлыкъны жолунда», 143).

**БЕДЕЛ** – Жашын аскерчиликге не бир къыйын ишге жибермез ючюн атасы тёлеген тёлеу. Неда жашыны орунуна башха адамны жашын къурап, анга берилиучю хакъ. Неда, хакъ алып, биреу ючюн урушха не башха къыйын ишге баргъан адам кеси. «Ачахмат, бедел берип, жашын аскерден эркин этдирген эди». Онглу юйюрле, жарлы юйюрлеге хакъ берип, аланы жашларын кеслерини жашлары ючюн аскерчиликге жиберип болгъандыла.

Муслийманлыкъ къаты жюриюген жерледе, биреу къарт болуп, не сакъатлыгъы, ёзге сылтауу болуп, хаж къылыргъа баралмаса, мюлкюнден хакъ чыгъарып, кеси ючюн хаж къылыргъа башха адамны жиберип да болгъандыла. Ол да беделди. Бедел деген сёз араб тилден киргенди, тюрк тиллени барында да жюрийдю.

**БЕДЕР** – Жаныуар къылыкълы, хурметсиз адам. Аллай адамны тыш жапысы да къутсуз болады. *«Айгъыр бедербет, къамамагъан»*, – деп, уятсыз тиширыуну сёгедиле.

Жыйында кесини хайыры, «тюгю» ючюн бир затдан артха турмагъан, «Уялмагъан буюрулмагъан ашар» деп, бирсилеге жетерик юлюшню да кесине алыргъа кюрешген жут адам. *«Эки жингириги - эки къазагъы»*,

аллай бедерни ким тыяллыкды!» – деп, аллайлагда ныгышда кьол силкедиле.

*Бир уялмагъан бедербет эди,  
Жаш заманындан белгили.  
Энди уа барып, тау элибизге  
Бир аман жутла келтирди.*

Асламында кыыз тиширыугъа айтылычу кышыкъ. Бетсиз, уятсыз дегенча. Орус тилде – *мегера*.

**БЕДЕУ** – Иги багъылгъан, жарауу жетишген атны бели. Къарыулу, сингирли, тюзбел. *Бедеу* белли ат, *бедеу* боюнлу ёгуз.

*Бедеу сыртлы, бёгек жюрекли тору атым,  
Къыргъый санлы, жохар жаллы хора атым.  
(О.С. «Жюрек саугъа», 99).*

**БЕДИШ ТАШ** – Ортасы тешилип, анга сынжыр тагъылып, эл ортасында не бир элге туура жерде дайым туруучу таш. Элде низамгъа, адетге бузуклыкъ этген, къахмелиги не саяклыгы ачыкъланган, урлап не уа жалгъан шагъатлыкъ этип, айыпха тюшген адамланы аллай ташха тагъып, элни аны юсюне жыйылма кьойгъандыла. Анга, тюкюрюп, налат бергендиле, ёмюрлюк бедиге кьойгъандыла. «Оу, мен сени бедиге ташха тагъылып кёрейим!» – деп, къаргъыш этгендиле. «Бедиге ташха тагъылайым, мен ол ишни этген эсем», – деп, къаргъанадыла.

Бедиге ташха асламысында тиширыуну такъгъандыла. Эр киши тагъылгъан хапар эшитилмегенди. Эр киши къалса айыпха, аны, аллын артына айландырып, эшекге миндиргендиле; элни орта орамы бла ёрге-энишге элтп, «бетин» жамауатха кёргозтгендиле. Анга да, налат ташха тагъылгъан адамгъача, тюкюрюп, налат бергендиле. Аллай бедиге къалгъан эр киши андан артха ол элде хазна жашамагъанды. Юйюрючюйюрю бла башха жерге кёчюп кетгенди. Не уа, бек ажымлысы, кеси кесин ёлтюргенди.

**БЕДИЗЧИ НЕДА ШЕКИРТ** – Кьол хунерге не башха усталыкъгъа юйренерге деп, устагъа иш нёгерликге, юйренчикге тохтагъан жаш адам. *Подмастерье*.

«Мен Кязимни гюрбежисинде, бедизчи болуп, юч жыл ишлегенме» (Бабуентчи Мокъаланы Идирисни эсгерулеринден).

Бедизчини юйрениу заманы юч жылгъа дери болгъанды. Бедизчи какъ алмагъанды, какъ да бермегенди. Жаланда устаны не жумушун да этерге тийишли болгъанды. Бошап, элине, юйюне атланганда, аны эли, тукьуму, къурманлыкъ этип, устагъа да нохтабау берип, алай айырылгъандыла.

Бир-бирде бедизчиле усталаны кеслерин да озгъандыла. «Устаны шекирти озгъанлай», – деп, аны ючюн айтадыла. Дагъыда: «Ишлегенинг биреу ючюн болса да, юйреннгенинг кесинг ючюн» – дегендиле.

**БЕКТУР** – Жашчыкыла, жыйылып, кыргызда ойначу оюн. Ойнаганла кезиу-кезиу сыртларындан энишге ийиледиле. Бирси жашчыкыла, чабышып, аны белине минедиле. Ёчге тюшген кетюралганы чакылы кетюреди, жыгылса – кытылады.

**БЕЛГИ КЪУУГЪУН** – Таулу эр кишиле жашауларыны асламысын мал бла кьошда ётдюргендиле. Кьошда мал кечиндириу кеси аллына кыйын иш эсе да, андан тышында малны душманлары жалан ач бёрюле болуп кьалмай, малсюрле, тасха чабыуулчула да болгандыла. Малчыла, аладан кьорууланыр ючюн, кёп тюрлю амал излегендиле.

Кьошлада «бахсан парийле» деп, сарыкыулакь, бештырнакь парийле тутхандыла. Аланы, сюрюу кыйтарыгьга, ыстауат сакьларгьга юйретгенден сора да, кьошлагьга чабыуул болса, элге кьуугъуннга барыгьга, азыкь тауусулгьанын, ауругьан, ёлген болса да билдирирге юйретгендиле. Сёз ючюн, итни боюнуна сыннган таякьчыкь, садакь окь, кьан быстырчыкь тагып кьуусала, элде мал сюрюлгенин, малчылагьга хата болгьанын билип, олсагьатдан кьуугъун жыйынны жыйгандыла. Итни боюнуна четен маталлы орунчукь, хуржунчукь тагып ашырсала, кьошда азыкь тауусулгьанын билгендиле.

*«Мох-мох, парий, – деди Баракь, парийни боюнуна кьочхар онгалтхандан (бюртюк териден) ийленип, тюгю да жумушатылгьан жары хьзенчикни тагып. Сора жолгьа чыгьарып: – Уст, уст! – деди.*

*Парий, акылы кёзлерин Баракьгьга кьадап, аз мычыйды да, энишге кьууалады.*

*Эшик кьангала тырналгьанын эшитип, Баракьны кьатыны юйден чыкьды. Парийни кёрюп:*

*– Оу, мен жарлы, парий, нек келгенсе? Мал, жан сауумду? – деп, гузаба этди. Парийни боюнунда хьзенчикни эслеп, эс жыйды. – Ох, ох, тейриге табу болсун, ырахатды кьош, азыкь, туз деп келгенсе. Жаш бусагьат эшеклени жерлесин...»* (Чот. Б. «Кьобан башлада»).

Романны башха жеринде Баракь парийни кьуугъуннга жибереди.

*«Кече арасында кьош тамата Баракь, итлени сынсыгьанларын эшитип, кьошха палах жууукьлаиханын билди. Ол, эрляй, итни кьошха чакьырды да, кьошну чалы кьазыгьына тагылып тургьан садакь орундан садакьны тартып алып, аны уч темири жсетген жерден чорт кьыркьды. Чепкен шалбарыны хуржунундан биягьы жары хьзенчикни чыгьарды да, сыннган чабакь учну аны ичине салып, башын кьаты кьысыды. Хьзенчикни итни боюнуна такьды.*

*«– Мох, парий, мох, кьара кюч келликди бюгюн бизге... Атыл элге! – деди. Жолну энишин кёрютюп: – Уст, уст! – деди.»*

**БЕЛЕУЮТ** – Тышындан омакь, айбат сёлешуочу адам; кёзбаучу; ичинде бузугьу болган, эки бетли (адам). «Ай, сен белеуютно бетинг кьурусун!» – дейдиле.

Белеуют адам кьызбайыракь да болуучуду. Аллаи адамгьа ышанып болмайды. Элдеде, жыйынлада, аллайны халын билип, масхарагьга, хыликьягьга тутадыла. Тышындан ышангылы адам кёрюноп, оноугьа-

кенгешге кьатышыргъа ёч болады. Байыкъса да, аллай адамны белеуютлюгю кьалмайды.

*Белеуют эдинг да, бел эдинг,  
Кёпюрге салмаз жерк эдинг  
Чабагъы жокъ, жагъы жокъ,  
Сен кьуруп кьалгъан кёл эдинг... (Халкъ жырдан).*

*Къайтаралмайма мен санга кьагъыт,  
Ишим белеуют, сёзюм базымсыз... (С. Аз.).*

**БЕЛКЪАУ** – Аузу ашалып, кез, бёксю болгъан зат – бичакъ, хыrpин, кьалакъ, чалгъы... Агъач аякъны, ёзге адырны эрини сынып, жаркъа болса, ашалып тауусулса, белкъау, хыршы болады.

«Къарачай-малкъар тилни ангълатма сёзлюгюнде» «белкъау» эки магъанасы бла да бериледи, экисинде да «кьынгыр» дегенни тутады. Анга шагъатха адабият чыгъармаладан юлгюле да бериледиле. Алай а, жарсыугъа, аланы магъаналары тюз ангълатылмайдыла.

Келтирилген юлгюледе окъуна «белкъау» дегенни «кьынгыр» деген бла бек кыйналып келишдирирге боллукъду. Не десек да, кьынгыр табийгъат болумду – агъач кьынгыр ёседи, къабыргъа кьынгыр кьаланады, темир кьынгыр-мынгыр бюгюледи, алай а «белкъау» – затны энине кёп не аяусуз жюрютюлгенден тюшген заранды; адабиятда эпитет къадарында жюрюген суратлау кёрюмдюю. Аны «Сёзлюкде» келтирилген юлгюле да ачыкълайдыла. «Агъач болмагъан жерде белкъау терек да ариу кёрюнюр». Ёсе тургъан терек белкъау кьалай боллукъду? Ким эсе да агъачха барып, анга бичакъ бла не тишлери бла хыршыла салып кетмеген эсе! Нарт сёзню жазгъан тюз жазмагъаны туурады. «Агъач болмагъан жерде кьынгыр терек да ариу кёрюнюр» – деп, халкъ айтханны тюзю алай болур эди, баям.

Бирси, къарачай адабиятдан алыннган юлгюледе «белкъау» суратлау магъанасында келеди. «Эки къаяны аралары белкъау, чегетли кёк сыртды». (Х.О.). Эки араны бёксюмюн «белкъау» алаMAT ачыкълайды. Жазыучу аны орунуна «кьынгыр» десе, табийгъатны сураты бек бузулур эди. Экинчи юлгюде да къабыргъаны белкъауу тюздю. Бу сёзню эпитет къадарында Семенланы Азрет да тюз жерине салгъанды:

*Чегетден келген ол кьынгыр аркъау,  
Мал жатмабызны этгенди белкъау.  
Аны нёгери – окъча тюз терек,  
Бола тургъанлай былайгъа керек,  
Сюелип, сакълап турады анда –  
Келтирилмейди, жокъ аркъау санда.*

**БЕРДАН** – XIX-чу ёмюрде жюрютюлген, бир атылгъан ушкок. Тау элlege XIX-чу ёмюрню арасында келе башлагъанды. Аз жюрюгени себепли сыйлы болгъанды.

**БЕРИКЕЛ** – Адамны, бегирекда тиширыуну, кесине тартхан, илешдирген, суйдюрген нюрю, кьачы; табийгьатдан ышан саугьасы, келбети.

*Тиширыуну кьарамында  
Жокъ эсе берикели,  
Ариу эсе, эриши эсе да –  
Тартырыкъ тюлдю кёлюнг.*

*Тиширыуну кьарамында  
Бар эсе берикели,  
Не суутуп не да суууп,  
Кьалаллыкъ тюлсе керу.  
(С. Аз. «Магъана», 172).*

**БЕРЧА БЕЛ БАУ** – Сюзюк жюнден ийирилип, бир ненча кьатланган базыкь шынтагыдан эшилген не да согьулган жассы тиширыу бел бау.

Бурун заманда, кьызланы беллерин бошлатмай, тюз, субай ёсдюрюк ючюн, аллай бел баула кьысып болгьандыла. «*Орас, гёшге кирип, аргьымакьны башындан тартып чыкьды. Арбазда иер салып, айылларын тартды. Атны сех чытыннга тагьып, юйге кирди да, ариу кийинип чыкьды. Добрачан жюнден иничке ийирилип, кьаты согьулган чепкен гебенегин кийгенди; берча бел бауун белине тартып кьысханды. Белини алай бууулгьаны аны ёшюнлерин бютюнда тыкь, кьаты кёргюзтеди; аякьларында сыргьансыпай акь ичиклери, кьолунда кийик аякь сабы бла эчки тери тилимледен тегерек ёрюлген кьамичиси... Атха, садакьчы жашлай, секирип минди. Аны белин кьаты тартхан берча бел бау да, атны белин тартхан айыллача, акь тангда кюмюшлю жьылтырайды.*» («Алтын Хардар», 27).

Аллай бел баулары бир-бирде ийленген тауар териден этип, юсюне кюмюш керекле салып, ариулыкьга да жюрютгендиле.

**БЕТЖАНМЫ? БЕЧЧАНМЫ?** – Атыу усталыкьга юйрене туруп, ушокну салып атарча марау тамал; жерге иги бегитилген айры агьач; таш, хуна, агьачдан ишленген таянчыкь. Беччанны мараучуну кёзю илишанны туура тутарча аралыкьда саладыла.

Юч кьазыкьны башларын бирге салып, ёретинлей не да тобукьланып атарча, жерге алай орнатылган кьош чигинжи. Бир тюрлю бир кьабыргьа, чалы, хуна, терекни бутагы болургьа да боллукьдула беччан.

Болсада, «Бетжанмы?», «Беччанмы?» Кьарачайда «Бетжан» деп, Малкьарда «Беччан» деп алайды. Кьайсы тюздю? Огьесе эки тюрлю диалект сёзлемидиле?

«Кьарачай-малкьар тилни ангьлатма сёзлюгю» эки сёзню да береду. Экисине да юлгюле келтиреду. Алай а аланы диалект магьаналарын ангьлатмайды. «Кьарачай-малкьар-орус сёзлюкде» уа «беччан» жокьду. «Бетжан» аскер терминди, «чек», «бегим» деген болады деп алай ангьлатылады. Кьарачайда «беччан» жюрюймюдю, жюрюмеймиди – ол

да айтылмайды. Малкъарда уа «бетжан» да, «беччан» да жюриюдюле. Алай эсе уа, эки сёзню да диалект магъаналарын излерге тийишлиди. Сёз ючюн, Къарачайда Хубийланы Осман» «бетжан» деп жаза эсе, Малкъарда Шахмырзаланы Саид «беччан» деп жазады. Османни «Аманат» деген романында быллай жери барды. «Эрттен азыкь бошалгъанлай, аскер бёлекле кеслерини орунларына, бетжанларына барып, сауутларын жерлеп, хазырландыла». Былайда сёз «бегим», «укрепление» деген магъанада айтылады. Бирси къарачайлы жазыучу Къоркъмазланы Кёккёз а «Горда бычакъда» быллай жазады: «Темиржан, атына да ташада кишен салып, алагъа туурада бетжанчыкъдан ары къатды». Къоркъмаз улу, Малкъардача, «беччан» деген магъанада хайырланады сёзню. Шахмырзаны назмусу:

*Жугъутурну мюйюзюн  
Илишаннга салдыла.  
Беччан этип терекни,  
Уибашха-башха ушкоклары алдыла.*

*Беччан бла мюйюзню  
Аралары жюз атлам.  
Хорлагъанны саугъасы –  
Эки китап, бир къалам.*

Къарачайлы Къоркъмаз улу бла малкъарлы Шахмырза улу сёзню эки турлю жазгъанлыкъгъа, магъанасын бирча кёредиле.

Акъсакъ Темирни къан чериулери, таулагъа кирип, алан журтла сыйытха тышгенде, тау эллиле кёрген къыйынлыкъгъа быллай жырла этилгендиле:

*Тауларыбыз бизге бетжан болмайла,  
Ауушлада хажиретле къоймайла.  
Хар кюз сайын тау эллени тонайла,  
Сабий урлап, багъасындан тоймайла.*

*Кеч ингирде итле къаты юрдюле,  
Тау элчикге гудучула кирдиле.  
Бир кечеге юч жашчыкъны этдиле,  
Аналары къуугъун-сыйыт этдиле.*

*Жигит Мырза бу хапарны эшитгенди,  
Ол, жаяулай, атлыланы жетгенди.  
Намыс ючюн къан-къазауат этгенди,  
Къаны саркъа, Загзан суудан ётгенди.*

*Загзанлада саз туманла сызлайла,  
Къан ызынгы эгер итле ызлайла.  
Ёлюгюнге алан къызла жилияйла,  
О, тауларыбыз бизге бютжан болмайла.*

*Жигит Мырза, кьайталмадың ызынга,  
Махтау кьойдунг жангыз сюйген кьызынга.  
Эгечинг жетди, кьылыч байлап белине,  
Кьуугьун этди ёлгенинги элинге.*

*Чакьырады барыргьа ёлген жеринге,  
О, тегерекде тилсиз таула, турушла!  
Тохтамайды ана жилияу тауушла...  
О, тауларыбыз бизге бетжан болмайла...*

Көргенибизча, бу назмулада «Бетжан» деп юч кере да айтылады, юч кере да ол сөз «бегим» «кьалкьа» деген магьанада.

Акьсакь Темирни заманында кьуралгьан жырлагьа дагьыда кьарасакь, сөзню ол магьанада айтылгьанын көрлюкбюз.

*Кьан чериуле туман болуп келелле,  
Бийик таула тьялмазын керелле.  
Ой, не этейик, сауут-саба жетмейди,  
Эр балала, таш аталмай, ёлелле.*

*Кьан чериуле бизге жолну табалла,  
Ала бизге жилияу-сыйыт салалла.  
Арба тохун ёлчеу болуп ёрюмге,  
Жашчыкьланы башларын кесип алалла.*

*Юсюбюзге палах оту оюлду,  
Тау элдеде эрме деген жоюлду.  
Ким көргенди быллай кьанлы оюнну,  
Бизге бетжан болур кьяя жокьмуду?  
ТAUDAN бери учхан кьяя жокьмуду?  
Огьесе уа ёлюм берген окьмуду?  
Оу-ий, гиди, кьанлы жауну тьяргьа,  
Бизге бетжан болур кьяя жокьмуду?*

Алай бла сөлешину тилде, жырлада да «бетжан» бла «беччан», бир бирлерин алышындыра, бир магьанада жүрюген кезиулери да болады. Энци магьаналары бла да айтыладыла. Иш, баям, тюрлю тюрлю таурухчула, аланы жазып алычула да «ч» бла «ж»-ны эслемей не билмей алышындыра тургьанларындады. Экинчиден, Хубийланы Осман кибик, тилни уста билген жазычула адабият тилде да аны «чек» «бегим», «кьалкьа» деген магьанада хайырланган эселе, сора сөз илишан атыудан тышында да экинчи магьанасында жүрюгенди. Тюзюне, хайырлысына келиширге десег а, «бетжан» да болуп, «чек», «кьалкьа» магьанада, «беччан» да болсун илишан атыуну хунерича.

*Жокьду сенде алтын, кюмюш накьышла,  
Кьабыргьаларынг жалан кёксюл ташла.*



*Жокъду сенде темир, багъыр эшикле,  
Бардыла тырхыкла, бетжан тешикле  
(Г.Б. «Холамдагъы Жабо къала бла сёлешиу»).*

**БЕТОНКЪУЛАКЪ** – Бир да алапат жангы сёз! Гуртуланы Бертни «Черек бла шаудан» деген назмусунда тюбейди. Анда черек: «Сен, харип, къарыусузчукъса, таш аумагъа бугъаса» – деп, шауданны хыликкя эте, былай айтады:

*Мен а боз толкъунларымда  
Кёпню тунчукъдурама,  
Бетонкъулакъ кёпюрлени  
Буза, алай турама.*

«Бетонкъулакъ кёпюр» кеси бир сыфатны къурап, кёпюрню къаллай болгъанын кёргозтеди. Андан сора да сёз бёлломледе, сыфат къадарында, къысха, ариу сёз болуп киреди.

**БЕТСИНИУ** – Уят; намыслыкъны, ич асыллыкъны белгиси. Бетсине билген, эсе да жыйында, тамата адамланы къатларында жаншаргъа уялгъан. Ичиндегин, уялып, туура айталмагъан. Иги билмеген затына шагъат болургъа суймеген. Халкъ жырда:

*Кертисин айтыргъа бетсине,  
Кесим кесими тыяма.  
Ол жаным бла ётюп тебиресе,  
Жюрек тамырымы къыяма.*

**БЕЧЕЛ** – Уятлыгъындан къыяулу не чырмылтын болуп, бакъдырмай, аны хатасындан сакъат болуп къалгъан эр киши. Узакъгъа созулгъан сан ауруу; аманнга кетип, тёммек болуп къалгъан адам. «Бакъдырыр амалтын аталарын бечел этип къойгъан эдиле».

*Сан ауруу да, жан ауруу,  
Сени жауунга ол тийсин!  
Ауругъан жаиха бар дейле,  
Бечел эсе уа, ким билсин (Халкъ жырдан).*

«Аны (Гошаякъ бийчени) къарангы кечени айча жарытхан алтын къоллары, къартны жаш этип, чырайсызны суйдюмлю этип, бечел болуп тургъан сауузгъа саулугъун къайтаргъандыла. (Къ. Н. «Гошаякъ бийчени юсюнден эссе).

Тау ауузлада, къошлада сууукъдан, суусунлукъдан жел ауруулу болуп неда ишлегенден, таш кётюргенден санлары тюгенип, бечел болуп къалгъанла жашауда аз тюбемейдиле. «Нарт къалада» быллай жерле бардыла:

*Байбагъыр ангылады барын, биче,  
Ол жарлы, жумуш эте, болду бечел...*

Дагъыда:

*Жан-жанындан кѳуришалап бийик таула,  
Башындан ауарыкълай акъ чыранла,  
Турады бурунгулу Битерги эл,  
Ары чыгъа, кѳп эр киши болду бечел.*

Колхоз кѳурулушну, Уллу Ата журт урушну жылларында ишден, урушдан албугъартып, кеслерин бечел сундуруп, кѳп жатхандан, артда аягъы юслерине туралмай къалгъанла да болгъандыла.

Чегемде Бечеллары деп тукъум барды, жууунгучула. Къулийланы Къайсынны анасы Юзейирхан Бечелланы къыз болгъанды. Къайсын сабийлигинде ана жууукъларында, Жууунгуда кѳп тургъанды. Ала иш ахлусу, огъурлу, тынч адамла болуучуларын ол уллу хурмет бла эсгереди.

Нарт сѳзле:

Аууздан – чечен, къолдан – бечел.

Бечелни бети – журдан, кѳлю – къылдан.

**БЕЧЕУ** – Къош ёгюзле. Жюк ауур болуп, аны эки ёгюз тарталмазлыкъ болсала, дагъыда къошакъгъа эки ёгюз жегип, алай тартадыла. *Бечеу ёгюзле* деп, жегилген ёгюзледен сора да эки ёгюзню биргелерине сюредиле (элтадиле). «*Хажикъурманны ёгюзлери, бечеуге юйренген ёгюзле болуп, тийреде аланы тилемеген жокъ эди...*». («Ташыуул», 91).

Борбай бутха таянган заманда, жангыз бир таукел сѳз адамгъа бечеу болады.

Умутунгда – кюн таякъ, кертисинде – мал туякъ, бечеу этер мазанг жокъ.

**БЁГЕК** – Биринчи магъанасында – адамны богъурдагъында бери дуппур чыкъгъан жери. Богъурдакъсыз адам болмагъаны себепли богъурдакълы адам дерге жарамайды. Аны алайлыгъындан *бёгекли адам* дейдиле. Бёгек бегирекда арыкъ адамлада тюбейди.

Экинчи магъанасында: ёхтемленирге, кесини этгенин тангкёрдю этерге суйген, аз да дебери болмай махтанган адам. Услугъа ёч, кючбюсюреу неда туююшюрге суйген къылыкъсыз жашчыкълагъа да айтадыла *бёгек сабий* деп.

*Бёгек* деп санлы, семиз маллагъа да айтадыла. «*Топаш бузоучугъуна асыры иги бакъгъандан, аны терк окъуна бёгек тана этген эди*». Къарачайлы назмучу Жаубаланы Хусейни амфибирахий ёлчем бла жазылгъан бир назмусунда былай айтылады:

*Къая житиде  
Бёгек жугъутур,  
Сизни бир кѳрген  
Къалай унутур?*

**БЁКСЮМ** – Жаныбарны боюн тюбю; атны арт багыуу. *Круп*.

Бёксюм деп сыртны, ат белини белкяугъа, батыугъа тартхан жерлерине да айтадыла.

Жаратылышда хар жаныбарны да чархы бёлномледен кьуралады. Боюну, бели, кьуйругъу, борбайлары... Бёксюм ол бёлномледен бириди. Кьуйрукъ башы бла белини ортасы. Арт бёксюмю. Гуртуланы Берт, жылыны онеки айын онеки кьуш деп суратлай, кьыш айлагъа былай айтады:

*Ючюсюню бёксюмлери акъдыла,  
Къанат кьыйырлары да кьырнакъдыла.  
Ала учсала, жер кебин киеди,  
Суукуъ боран да улургъа сюеди.*

**БЁРКЮП БЛА БЮРКЮП** – Ала экиси да бир магъананы тутхан, бир сёз болуп, тюрлю-тюрлю айтылгъанча кёрюнедиле. Кёрюннгени кьой, бир бир жазычуланы алай да, алай да бир магъанада жазып кьойгъан кезиулери тубейди. Тюзю уа тилни ич сырын иги билмегенлеге кёрюнедиле ала бирча.

«Бюркюп» – суу бла байламлыды: суу бюрк. «Юй тубюн суу бюркюп сыйпа». «Сеп» деген этим букьулатып себиуню, азчыкъ суу жетдириуню кёргюзтеди. Сёз ююн, кьумгъан бла сууну сепген этерик туйюлсе, бюркген неда кьуйгъан этериксе. «Кьуй» десенг, ол бир жерге не бир башха орунга кьотаргъан болады, бёлген, керекли мардада берген. Келининг не кызынг, суу кьуюп, санга бет жуудурса, сен анга «бюрк» дерик туйюлсе, «кьуй» дериксе. Аныча, кийимге итиу ургъанда, сууну аузунга алып, бюркген этерик туйюлсе, сепген этериксе. «Бюркгенде» тамычылау барды; «сепгенде», суу тамычылап угъай, эленип, букьуланып, ууакъ жайылады. Алай бла, «бюрк» дегенни кесини энчи магъанасы, жорюшю барды.

«Бёркюп» неда «Бёртюп» сабан, кырдык чыгъады. Урлукъну бирча иги чыкьгъанына, мал тёлюню иги айныгъанына айтылады алай. Ырысхысы толкьунуп, толуп айныгъаннга да айтадыла. Адамны алгъа баргъан заманы – бёркген заманы.

*«Былай эртте кюн кьайдан бёртюп келеди? Жуп-жукъа булутла сегел-сегел болгъандыла, седиреп-седиреп, кёзню кьагъып ачхан мардагъа кьайры эссе да сингип кьаладыла».* (Б. С. «Атамы кёзлери»).

**БЁРЮ ЖОРТУУ** – Дыгалас этип, кьайда не табайым, не кёрейим деп айланыу. Адамны тынчлыкъсыз жашауун, жутлугъун кёргюзтген болум. Адабиятта – метафора. Сёлешиу тилде – сёз тутуш.

*Бёрю жортууну* нарт сёз магъанасында да айтадыла. «Кюндюз ит, кече бёрю болуп жашайма» – деген айтым анга келиширге да, келишмезге да боллукъду. Адам кесини тынчлыкъсыз жашауун алай суратлай эсе, ол анга кьадар буюргъан кьыйын юлюшню кёргюзтеди. Угъай, алай жашаргъа сылтауу да болмай, байлыкъ кыяма неда биреуге хата этеме деп жорюй эсе, ол, айхай да, кече бёрюсюню суратыды. Бёрю жортууду. Семенланы Смайылны «Акътамакъ» деген айтхылы лирика дастанында «Бёрю жортуу» алаамат метафора болуп келеди:

*Атыңгы айтып, атыма минсем,  
Миннгеним бөрю жортууда.*

Бөрю бла байламлы дагыда...

Элде бир тюрлю айыплы иш болса – урланган, тоналган, жалган шагъатлыкъ, тилчилик, мурдарлыкъ дегенча ол иште ишеклик кимге тюшсе да, аны терслигин ачыкълар ючюн, «*Бөрю сингир кюйдюрюю*» кьуралып, ишеклини аны юсю бла ётдюргендиле; кое турган бөрю сингирни кьолуна алдырып, ант этдиргендиле.

Ыстауат хузун кьалып неда мал ажашып, бөрю аууз байларгъа тюшсе, сырыйна тартып, малны кьатында «сакълаучусу» болгъанын кёрюзтгендиле. Анга да «*Бөрю согъуу*» дегендиле.

**БИЙМЕНЛИК** – Мюлкю болган адамны, бийни, ханны иелик жерлери. Жангыдан кьуралып, адабият тилге киргенди.

*Учуп жетер эди ол (Хызнак хан)*

*Бийменлик халкъларына.*

(Ё. М. «Батраз»).

**БИЙЧЕБЕЛ** – Субайлыкъны белгиси. Бийчеле агъачларына бек сакъ болгъандыла. Беллери базыкъ болган кьызла иги юйретилмегеннге, аштапаргъа, бошбелге саналгъандыла. Бешкерек (бел баугъа ишленген кюнюш керекни узуну 4–5 эл болгъанды) камар бийче (кьыз) белини ёлчеми эди. Аны себепли *кьыз камар, кьатын камар* деп айырып болгъандыла.

*Эки кьолума алып кётюрсем,*

*Белинге кьарыш этерми?*

*Тары чёплеген тауукъ балачыкъ*

*Балакъ тюбюнгден ётерми?*

Халкъ жырда кьызны агъачы алай суратланады. Иничкебеллик, балакъ бёксюмлюк, субайлыкъ кьызны ариулугъуну, ишленмеклигини, кьаты юйретилгенини шагъаты болгъандыла.

**БИЛЕЗИК** – Бууунлукъ. Тиширыуну бек сыйлы жасауларындан бири. Айбат чыгъармачылыкъда байтамал жюрюген суратлау кесек.

*Алтын билезикле юздюрююн,*

*Жугъутурну жухдан жюздюрююн.* (Бешик жырдан).

**БИЛЛЯЧА** – Бек эртте заманладан бери жюрюген сабий оюнланы бирини аты. Жашчыкъла, кьызчыкъла жыйылып, билгенлерин айтыргъа эришип ойнайдыла. «Билдим, билдим, билляча, Биллячагъа чомача», – деп башлайдыла. Оюннга кьатышханла гюрен не кьатыш туруп, оюнну башлагъан ёчге нени билирге салса да, ойнагъанла аны кьалай билгенлерин кёрюзтедиле. Алгъа башчы айырылады.

– Билдим, билдим, Биляча,  
Билячаны ким ача?  
– Мен ача!  
– Мен ача!  
– Ачалмасанг – чомача!  
– Чомачангы жарырма,  
Ёчге былай салырма:  
Жилий-жилияй, жюключюк,  
Аркъачыгъы тюключюк...

Элберни жууабын ким алгъа, ким женгил тапса да, Билячаны андан ары ол бардырады. Бири айтханны экинчиси юзмей, оюн алай барыргъа керекди.

– Билячангы бир жаны  
Алмостуду, бил аны.  
Алмостуду жюключюк,  
Юсю саулай тюключюк.

Бирсиле:

– Билдинг, билдинг, сен билдинг,  
Бизге не сый келтирдинг?

– Мен тюейим тюйюмчек,  
Аны билген суююмчек.  
Белля, белля, белля атым,  
Бели иничке, къолан атым,  
Таугъа минсе, талмаз атым,  
Талау тийсе, къалмаз атым.

Элберни магъанасына кёре, ойнагъанла кеслери да айтылгъанны эриклеп, къайтарып, аны бир сёзню орунуна башхасын салып, жууабын алай излейдиле. Бир-бирде оюнну созар ючюн, жууабын билип тургъанлай да, башха, терс жууапла айтхан кибики этип, андан-мындан безирейдиле. Элбер айтып эрикселе, Билячагъа башха ёч да саладыла. Сёз ючюн, оюн башчы былай айтады: «Бюгюн элибизни эркечи, биллячасы, жыйылып, Бахауну Стамбулгъа ашырадыла. Къалай ашырадыла?» – дейди. Жыйылгъанла айтып башлайдыла.

– Бахау, Бахау, Бахауну,  
Кюлтыпысны, жалкъауну,  
Аны бла алтауну,  
Гыбыт бла бир жауну,  
Эки четен матауну,  
Жюкледиле жараулу  
Арбасына Шарауну,

*Ашырдыла махтаулу –  
Арысына акъ тауну...*

Элбер айтып эрикселе, Биллячагъа башха ёч да саладыла. Тил билиу, атауул аталаны санау, къанатлыланы, жаныуарланы, ёсюмлюклени билиу дегенча. Ёчге не тюрлю дерслик салынса да, Биллячаны башлау кеси аллына да ёч болгъанды. Эсе да, башында белгиленнгенича, ким башлайды деп да эришгендиле. Оюн башчы болур ючюн, къайсы да кесини хунерин, усталыгъын кёргюзтюрге керек болгъанды.

Ёч кесини атауулун ненча атагъа дери билесе деп салынса, ким кёп санаялса, оюнну башларгъа ол эркин болгъанды. Андан ары ол ёчге не салама десе да, эркинди.

Билляча билим оюну болгъаны себепли, анга сынаугъа не тюрлю къылыкъны, жашау халны, сезим жютюлюкню да салыргъа болгъанды. Наргъ сёзлени магъаналарын ачыкълау да салыннганды ёчге. Сёз ючюн, оюн башчы: «Тенгини айтханын этмез ючюн миннген атын тёшден атхан», – десе, ол къаллай адамны суратлагъанын билирге керек болгъандыла. Жууапны игисин, толусун къайсы айтса да, кезиуню ол алады, ол салады ёчно.

Оюнла ойналып, салыннган ёчле да берилип бошагъандан сора, бары да бирге Биллячаны саулай да жашау тиричиликни бирикдирген къудуретин, махтау-тилек этип, бирден айтхандыла.

*Билдим, билдим, Билляча,  
Биллячагъа – чомача!  
Чомача деген – чум терек,  
Терек деген – темир къая,  
Къая деген – къадау къала,  
Къала деген – бийик буруу;  
Буруу деген – эртте туруу!  
Туруу деген – турма къурукъ,  
Къутукъ деген – къута тары,  
Тары деген – таргъыл ёгюз,  
Ёгюз деген – ёрме къайиш,  
Къайиш деген – къара жилиян,  
Жилиян деген – жылкъычы къуш,  
Къуш деген а – мен кесим!  
– Сен кесингми? Сен кесинг?  
Билляча уа бир келсин!  
Чум терекни бир бюксюн!  
Темирчилеп да кёрсюн!  
Темир къалагъа кирсин!  
Эртте тургъанны билсин!  
Турма къутукъну берсин,  
Къута тары элесин,  
Талгъыр ёгюзле жексин!  
Ёрме къамичи эшисин,*

*Жилянны да ёлтюрсюн...  
Жылкычы кѳуш сен эсенг,  
Биллячагъа тенг эсенг,  
Сени патчах этейик,  
Къачайыкъ да кетейик...*

**БИЛЕУ. КЪАРА БИЛЕУ. ХЫРПИН** – Къаты затны ышыргъа жараулу жумушакъ таш. Балта, бичакъ, сюрме дегенча, юй, усталыкъ адырланы жютю этерге жюрютюлген керек. Билеу чарх да болады, къол бла буруп билерча. Бусагъатда аллай билеу станокла кѳп тюрлюдюле. Билеу ташланы къатысы, жумушагъы, бек сыйдамы да боладыла.

Хырпинни шырхы ташдан, алыкъа иги къатмагъан ууакъ юзmez ташдан да этедиле. Хырпин деп чалгъы къалакълагъа да айтадыла. Чалгъы къалакъланы эки къарышха жете къалакъ агъач этип, анга юзmez сюртедиле. Алай сюртюлген юзmez чалгъыгъа бир не эки кере къалакъ этерге жетеди. Чалгъычы жыйында юзmez челеклени жюрютген «юзmezчи» жашчыкъла болуучудула. Ала, юзmez челеклени чалгъычыла тохтагъан жерлеге элтип, жыйын солугъан чакъда къалакълагъа юзmez жагъып, хазыр этедиле.

Къара билеу сыйдам ташдан жонулады. Темир керекни чархда иги билеп, къылау айландыргъандан сора, аны зыбырын, къылауун кетерип очюн къара билеу этедиле.

**БИТИК. БИТИКЛЕ** – Чыгъар жери болмагъан къадама къаяда ишленнген атлауучла; барамта жерде жол ызла. Чегем битикле (атлауучла) аллай барамта жерде, къаяда ишленнгендиле. Алагъа, алимле айтханнга кѳре, эки минг жылдан артыкъ болады.

Андан ары жолу болмагъан жерге да айтадыла. *Тутук.*

**БИТТИР. БИТТИРКОШ. ЖАРКЪАНАТ.** – Узун къанатлары болгъан, кече учуучу къанатлы. Тыш кѳрюмю чычханнга ушайды. Орус тилде – *летучая мышь*. Биттирле балаларын кеси сютлери бла ёсдюредиле. Жыйын болуп, чардакълада, дорбунлада жашайдыла.

**БОЗАБЫДЫР** – «Боза» бла «быдыр» деген эки сѳзден къуралгъан жангы сѳздю. Аштапар, мухар адамны халын белгилеген бичим сѳз. Жекирип, айып этип, бедиш халда айтылады. Уллубыдыр, кѳпчекжух, сырсыз адамны кѳз аллынга келтиреди. «Нарт къалада» Зарбагъыр бегеуюлю Жабыргъа былай айтады:

*Ай, мажюсю, бозабыдыр, къантулукъ,  
Атдан кетип, боюнунг аман бууулдукъ!*

Къанатлы сѳз болуп, адамны осал къылыгъын, жапысызлыгъын кѳргюзтген сѳз къауумгъа киреди.

**БОРАКЪ (БУРАКЪ)** – Таурухлада жюрюген къанатлы ат. Муслиман

хадиследе, мифледе Мухаммат файгъамбар кёкге боракъгъа минип учханды. Бирси мифледе боракъгъа минип, ол Къуддус шахаргъа дери барады. Андан ары уа Аллахны кёкде тахына басхыч бла миннгенди. Халкъда «Маулют» деп жюриюген, Кязим а «Кёкге учхан» деп атагъан, бары муслийман миллетледе жюриюген таурухда былай айтылады:

*Чыкъдым эшик аллына,  
Къайгъы болуп, къоркъаракъ.  
Кёрдюм эшик аллында,  
Иерленип, бир боракъ.*

Бурунгу грек, урум мифледе – *Пегас*. Аны юсюнден кёп тюрлю айтыула бардыла. Алай сёзню (ангыламы) адабият магъанасы – ол илхам бла байламлы болгъанындады. Айтыулагъа кёре, Пегас (боракъ), туягъы бла уруп, къакъыракъда шаудан чыгъаргъанды. Аны суундан ичген толкъугъан илхамлыкъны алады деп, ол шарт поэтика фахмулукъну белгиси болуп къалгъанды.

Малкъар поэзияны алгъанда, Боракъ (Пегас) Бабаланы Ибрагимни назмуларында кёбюрек тюбейди. Назмучугъа, назмучулукъгъа аталгъан назмусунда ол былай жазады:

*Бир – Пегасдан,  
Бир – Боракъдан кете,  
Тургъан поэт да жашасын керти:  
Билеме мен –  
Андан эсе ишексиз  
Сонет жазып келмезлигин Шекспир.*

Боракъны сыфаты бла келиучю илхамны Ибрагим алаамат суратлайды:

*Акъсыз къалгъан ёксюз сабий кибик,  
Бирде илхам алай келип – кюйдюм.  
Бирде тауда юркюп баргъан кийик  
Болду да ол –  
Учхан жулдуз кёрдюм.*

Боракъны (Пегасны) орус поэзияда Пушкин, Тютчев, Лермонтов кибик, закий назмучула да суратлагъандыла.

**БОЙ. БОЙДАКЪ. БОЙГЪА ЖЕТГЕН** – Бой – бек алгъа жыл санды. Жаланда экинчи магъанасында жюриюдю, узунлукъ, къысхалыкъ ёлчемде. Узун бойлу, орта бойлу. Боюна жетген деп – жыл саны къатын алыргъа, эрге барыргъа жетгеннге айтадыла. Анга кёре, *бойдакъ* деп къатынсыз, эрсиз адамлагъа айтадыла. Асламысында – къызлагъа, жашлагъа. «*Бою жетген жаш къатын ала эди, къыз да суйген жашына бара эди*». (Г. Б. «Аслийжан»).

**БОЮН. БОЮНУМДАДЫ** – Адам ол не бу тюрлю даугъа, сылтаугъа келишмесе, ол не бу тюрлю ишекликни сюзерге къатышса, огъурамай,



айыплау, масхаралау угъайлаучу сёз. «Боюnumдады, мени сюрююмден бир кьотур тана алсагъыз!» Дагъыда: «Боюnumдады, ол бизни алдай турмай эсе!...» «Боюnumдады, сени юйюнгю тонагъан Хажикъурман туйюл эсе!...» Аны «шагъатма», «айтама», «ма кёрюрсюз, мен айтханча туйюл эсе» деген сёзле бла алышындырыгъа боллукъду. «Ол алай туйюл эсе, боюnumа уругъуз» деген магъананы тутады. «*Боюnumдады*» дегенни бек кючлю даражагъа кётюргенде, «Оллахий, сиз айтханча, Чотайны ёгюзюм урлагъан Къонакъ эсе, мен аны керти болуп кёрсем, мыйыкъларымы жюлютмей кьоймам!» – дерге да жетедиле эр кишиле.

«Боюnumдады» дегенни ант, сёзбер магъанасы да барды. «Айтханымы этсенг, нохтабауунг боюnumдады». «*Сен ёгюзню ортакъгъа бергенинге жарсыма, аны хатасын, хайырын мен боюnumа алама...*»

**БОКЪУР** – Адамны чархында кьайнагъан дубур; уллу без. Богъурдакны жюрюшлю беzi. «*Кенгирекден къарагъан адамгъа Хажимырзаны кёрюмдюсю бокъур, кьынгыр битген эмен терекни буз туйюген бутакъларына ушай эди*» (Х. С. «Мудах жаш!», 44).

Терекни буз не балта тийген жарасы кьайнап, дубурлу болуп ёсгени. «Деменгили эменни буз туйюген жаралары бокъур-бокъур кьайнагъандыла».

*Сюйгенин тапхан адамны  
Насыплы болур кьадады.  
Аны кёрмеген – сокъурду,  
Ариу терекде – бокъурду.  
(Кязим).*

**БОКЪЛАУУЧ. ЭЛТГИЧ. КЁТЮРМЕ** – Экеулен эки жанындан тутуп, таш, топуракъ, багуш ташыгъан керек. Саплы адыр, орун. *Носилка*.

Алгын четен эшип, аны эки жанындан сапла сууруп, туркьуну ташын анга жыйып, хуругъа алай тёгюучю эдиле. Халкъ жырлада быллай ажымлы суратха да тубейбиз:

*Кётюрме эшген кьолларынг,  
Таш туйюгенлей, берч болуп.  
Туркьу хуруда кьурудунг,  
Къатын алыргъа кеч болуп.*

**БОККАБАР** – Кийиз топ. Жашла кьыртышда гулоч таякъла бла аны бир бирге атып ойнаучу оюн. Шёндюгю спорт оюнлада – *хоккей на траве*.

«*Биз гитче заманыбызда боккабар ойнай тургъаныбызлай, уучу Зауурбек, белине да мужурасын кёнденен салып, элден бизни таба келе тургъанын кёрдюк...*». (Т. С. «Уучу Зауурбек», 15).

**БОРА БЛА КЪОДУ** – Бир жол малкъар миллетни бир ахшы жашыны атасы ёлоп, Бабугент элге дууагъа баргъаныбызда, сахардан келген окъуулу жашланы арасында даулаш болду: малкъар тилде «эхо» деген

ангыламны сёзю бармыды, жокъмуду деп. Бирле, барды деп, эслерине уа тюшюралмай, бирсиле – жокъду аллай сёз, ёмюрюмде да эшитмегенме деп, ючюнчюле уа – ол тауушха бизде «къая къызы» деп къоядыла дегенни айтып, бары да сейирге къалгъан эдиле. Биз да алайда эдик да, жазыучула, келип, бизге сордула.

«Эхо» деген бизни тилде да алапат сёз бла айтылады – «Бора» дедик. Анга шагъатха Бабаланы Ибрагимни назмусун да окъудукъ.

*Жашауум! Танг алада  
Баргъан атлы эсенг сен,  
Мында, Холам таулада  
Бора бол сен, юзюлсенг!*

*Бора бол сен, атамы  
Ауазы болгъан кибик.  
Узакъ Алма-Атаны  
Къыш базарындан келип...*

Кертиди, «бораны» билмей, хауа тауушха «Къая къызы къычырады» деп къоюучула да аз туюнюлдуле. Таула ичинде, тёп-тёгерекден къаяла къуршалагъан тыгъырыкълада жашап, сабийликден къартлыккъга дери дайым эштиличю тауушну – къычырыкъны къайтаргъан ачыкъ ауазланы – айтыр кибик, халкъны сёзю болмазына ийнанмай, бар эсе уа ол «жел», «таууш», «суу» дегенча эркин нек жюрютюлмейди деп, мен къартлагъа сора, жомакъ китапла окъуй турдум. Шёндюгю жазыучулары китапларына да къарадым. Къартла да, жомакъла да, тилни иги билген жазыучула да биледиле, айтадыла ол сёзню. Алай болмай амалы да жокъ эди. Тилибизни устасы Бабаланы Ибрагим аз эсе шагъатха, ма, сёз ючюн, халкъ жырда:

*Мени ауазым алай эшитилсин –  
Къая къайтаргъан боралай.  
Мен сени бошму сакълай болурма,  
Тюшюмю игиге жоралай.*

«Бора» да, «къоду» да (*Глашатай*) бизни ана тилибизде бек бурун заманладан бери да жюрюген сёзледиле. Къычырыкъны, жүрексинип айтылгъан сёзню экиленип, кёпленип къайтарылгъаны, тёп-тёгерекге жайылгъаны – ол борады. Къаяла ичлеринде жашагъан, къошлада туруп, бир бирлерине тау тёппеледен, кезледен, сыртладан къычырыучу таулула кеслерини къычырыкълары, ауазлары, къаялада къайтарылып, саулай тарны толтуруп къоюучуларын кёре, биле, эшите, анга бир тюрюю ат бла айтмай къалай жашарыкъ эдиле? Къая къызы дегенде уа, къая къызла – башха миф борчну этедиле; бурунгу ийнаныулагъа, мажюсю тауруулагъа кёре, ала кеслери алларына бир бёлекдиле (*система*). Алгъыннгы сезимледе табийгъат кючлеге – Суу анасы, Жер анасы, Къая къызы, шайтан, жин, обур дегенча болумлагъа ийнаныу жюрюгени себепли,

кыяладан чачырагъан бора тауушла да аланы ишлериди, кеслерин билдиргенликлериди деп алай кыарагъандыла. Мажюсю маданиятны ол формалы белгилери терен эдиле. Адамланы жүреклеринде терен орналып, хар жолдан тауушлары бора болуп кыайтарылса, тобагъа кыайтышып тургъандыла. Аны себепли ол кюн Бабугентде жазычуладан бири айтханча, *бора* – кыая кызы адамланы эниклеп кыайтаргъан тауушду дегеннге да терсди дерге жарамайды.

Жангы заманда малкъар поэтле да кеслерини назмуларында бораны сыфатына кыайта-кыайта турадыла.

«Бора» «Нартлада» да кёп сагъынылады.

Дебет жер юсюнде биринчи темирчи болгъаны белгилиди. Ол, ташланы эритип, темир сыгып, нарт батырлагъа садакъ учла, гебох учла, айбалтала, дортала, кылычла жазгъанды. Дебетни жазгъан темирлерин кыатдырыучу уллу шауданы да болгъанды. Ол шауданны аты да Бора эди.

«Къоду», «Къоду кычыргъан», «Къодучу» деген сёзле кыарачай-малкъар халкъны фольклорунда кёп тубейдиле. Сёз ючюн, «Дюгер Бадинаты, малкъар Басияты» деген жырда. Башха жырлада, жомакълада да табаргъа боллукъду.

Кыарачайны уллу поэти Семенланы Исмаилны «Акътамакъ» деген лирика дастанынды быллай тизгинле бардыла:

*Къоду кычырып, элни жыяйыкъ,  
Сюйгенлирибиз келсинле...*

Алай бла «къоду» (глашатай), «бору» кибик, тилибизде жүрюген, дайым айтылып тургъан сёзлерибизден бириди. Элледе, жамауатлада айтхылы къодучула болгъандыла. Халкъгъа кыйынлыкъ келгенде, элни къууанча не бир башха оноугъа жыяргъа тюшгенде, къодучу, элни бир бийик жерине – кыараул кыалагъа (*крепость*) не кёреуюл туракъгъа (*смотровая башня*), ала болмасала да, чорбатха чыгып, къоду чалгъанды. Къууанча болса – *жур* сокыгъанды, жарчсыугъа болса – *сур* сокыгъанды. Жур неда сур согъулгъанына кёре, эл, ора-сора турмай, жорукыгъа – элни ара майданына, артдаракъ мехкемеге не межгит аллына жыйлгъанды. Къодучуну ауазы кючлю, ариу болургъа керек эди.

Не сёз, кыарачай-малкъар тил дуняда бек бай тилледен бириди. Тюрлю-тюрлю миллетлени тил алимлери анга сейир этерден кыалмагъандыла. Бу гюрюлдеген дуняда аз халкъланы жарым-жарты болуп баргъан тиллерини арасында уа кыарачай-малкъар тил, алтын мынчакълай, кесини толулугъун, шатыклыгъын, кесилигин тас этмей турады. Ол да аны байлыгъы бла байламды.

**БОРУКЪ НЕДА БАЙЛАТМА** – Эки затны бирге жалгъагъан, жалгъашдыргъан зат, желим. *Клей*. Дин иеси, ана тилге бек уста кыартларыбыздан бири, белгили назмучу Будаиланы Хусей айтханнга кёре, аллай желимни эски чабырланы, кийик не юй жаныуарланы терилерин суу болгъунчу кыайнатып этгендиле. Аны бла жарылгъан тегенени, аякыны, юйде башха адырланы жалгъагъандыла. Кюмюшчюле

да жюрютгендиле аны – кюмюшге къара салыргъа. Бел бау, ат керек тиллени да жабышдыргъандыла аны бла. Биз бюгюнлюкде клей дегенча, буруннгулула да анга *борукъ* неда *байлатма* дегендиле.

Борукъ бла байламлы нарт сёзле да тубейдиле

«Боругъу барны жоругъу да бар».

«Боташ борукъ къайната эди, Болат булутха аркъан ата эди».

Ишин иги билмеген неда кылыксыз адамны суратлагъанда да: «Устаны боругъун бояуу бузар», – деп болгъандыла.

**БОЮНСА** – Ёгюзлени арбагъа жегер ючюн аланы боюнларына салыныучу керек. «Эр бла къатын – боюнсa бла чомача кибикдиле»

«Боюнсaдан ычхыннган ууаныклай...»

Боюнсa экинчи магъанасында адамны боюнундан тюшмеген, кетмеген ауурлукъну белгисиди. Зулму чегиу. Андан – «боюнсун» деген чыгъады.

*Зулму боюнсa – боюнунда,*

*Ёксюз къагъанакъ – къоюнунда.*

*Айлана эди ол жарлы,*

*Къутургъан сууну боюнунда.*

**БУГЪАЧАР** – Бугъалыкъ тана. Къолдан жем ашаргъа юйренген, жашчыкъла мойюз къайырыргъа, туююшюрге юйретген, жылы жетмеген тана. Аллай таначыкъны юсюнден жазады Семенланы Азрет:

*Арлакъ барып, гюрюлдей,*

*Жаргъамчыкъны къазады.*

*Къазгъаныны себеби –*

*Къарыууна базады.*

*Бугъачарны сабийле*

*Арбаз таба тыйдыла.*

*– Кеч болгъанды, тынчай, – деп,*

*Орунчукъгъа жыйдыла.*

Халкъны сабий фольклорунда быллай жырчыкъла да бардыла:

*Ой, бугъачар, бугъачар,*

*Суусан эсенг – суугъа бар,*

*Жем излесенг – уугъа бар,*

*Гутчаны да къууа бар.*

*Къуйругъунгу жууа бар.*

Дагъыда:

*«Бугъачарым – бугъалай,*

*Муюзлери – журалай*

*Ит да аны къууалай», – деп да къубултадыла сабийле аллай тананы.*

Бугъачар таналаны асламысында къумалы бугъадан туугъан бузоуладан ёсдюредиле. Аллай тананы эркелетип, къолгъа юйретип ёсдюргенлерини дагъыда бир магъанасы – аллай бугъа артда жууаш, къоркъуусуз болады. Адамла (жашчыкъла) анга ийнеклерин къоркъмай сюредиле.

**БУГЪОУ** – Тутмакъны, жесирни бутларына не бууунларына

салыныгучу кишен, темир тузакъ. Жашау магъанасында – адамгъа тышген къыйынлыкъ.

**БУУАКЪ** – Кеч кюзде, табийгъат жукъалана, сууукъ бола, бийикледе къар тышноп, алашада тереклеге, ханслагъа да, кюн къырау ургула сепгенча, азчыкъ агъара башлагъан хауа болум. Халкъ: «Кече чууакъ, кюн бууакъ», – деучю заман.

Бууакъ терекле, чорбатла бек ариу кёрюнедиле.

*«Агъач ортасында таланы къыйырында сюелип, суюноп къарайма жаууннга, жашилликге. Къыш, юслери къайда бууакъ, къайда къырпакъ этип, къайда юслерин жумушакъ къар тумалап, жомакълап, омакълап туруучу терекчикле, жаз жауунлада чакъмай къалай къалырла! – Агъач терекле, агъач кийиклеца, къаты боладыла – жашнаргъа, чагъаргъа, жашаргъа...»* (Б. С. «Табийгъат тартады»).

*Жайма чачын бууакъ басып турса да,  
Жел да бюгюп, буз да къаты урса да,  
Тёзе эди къуллугъуна къарт терек,  
Жай кюйдюрсе, къыш юшютсе да не бек.* (Г. Б).

Халкъ айтыула.

Кече – чууакъ, кюн бууакъ – жыл ауруу;  
Жылы гыржын, сууукъ айран – тиш ауруу;  
Эки къатын бир кишиге – баш ауруу.

**БУДУАР БЛА ХАШКУРДУК** – Ауруулу арыкъ мал. Айнымагъан, сюрюуде жюрюялмагъан. Огъары Черек ауузчула «будуарны» орнуна «хашкурдук» дейдиле. Аллай мал не союмлукъ болмайды, не, къайтышып, мал болурча туююлдо.

**БУЗКЪАБЫРЧАКЪ** – Кеч кюзню халын суратлагъан сёз. Сууукъла келип, алыкъа къар а жаумай, кюнле да ариулай тургъан заманда баргъан сууланы юслери кечеге азчыкъ къабырчакъланып, бузлап чыгъадыла. Буз деп, буз да туююлдо, сууну кесича, акънюр, жукъа, таза къабырчакъ. Заманны, сууну, хауаны халын кёргюзтюрча, суратлау кючю болгъан сыфат сёздю.

«Бир къыз тууар – Тилдарай, жетген чагъы – толгъан ай! Кёзюкъашы – басымлы, къадары уа – ажымлы!» – Къарт Тамау насиятны алай узакъдан – бузкъабырчакъдан – алып айтханына, сагъайтханына сейир этип тынгылагъанла къулакъларын жумдула. – Тейрикамда бек устадыла къууаргъа – жашла, къызла да тууарла», – деди ол, бир кесекден, мыйыкъларын буруп, сакъалын сылады.

«– Умай бийче – анабыз, амалчыбыз, жаныбыз. Алай бизге неди бу – айны къуууму?» – деп, тёзюмсюзледен бири, Тамауну эниклеп, сёзню назму гыллыугъа салып айтды.

«– Тиежеги тюзюнлей, – деп, Тамау аны бетине битди. Айып да этди. – Атауулунг юзюлмей, хаулеликге тизилмей, ёмюр сюрюрден эсегиз, – деди ол тёзюмсюз жашха къарап. – Дебискаланы къолда, къая башы тар жолда

мекам салыгыыз да, кьайгысыз кьалыгыыз да, кёрюрсюз Тилдарайны кьууумун... Аны суйгенле – бужкьабырчакь жетгенлей, агьач кьырпакь этгенлей, от жагьарла, эшик башларына да буу мьюнюзле тагьарла...»

«– Умай бийче кёп тюрлю, бирлеге – нюрлю, бирлеге – кюйлю, – деп, биягы жаш жангыдан тюнгодю. Бютюнда тёзюмсюз бола тебиреди. – Мени нек унутаса, мени?» – деди.

«– Сени ючюн айтама Тилдарайны кюйюн, – деди Тамау. – Тилдарай терк жетер, сени юйюнгю бай этер: эгиз-эгиз жашла табар; сегиз-сегиз эчки сауар; малынг-кьошунг кёп болгьунчу, жетишерден юч болгьунчу баргьан сууну башына бужкьабырчакь тонгнунчу эл кьарагьан ариуну кёрюрсе сен барьуун...» (Тёпеланы А. «Баязир», 187).

**БУРДУМ** – Боран кьатыш жаугьан кьар. Кьаты сууукьлада, жауа тургьан неда алыкьа иги олтурмагьан кьарны жел кётюрюп, тегерек буруп ургьаны. Кьар боран кёз ачдырмагьан заман.

*Кьар теренди, тобукьлагьа жетеди,  
Жел да, кьарны сюрюп, бурдум этеди*  
(Г. Б. «Алма терекни назы терекге жууабы»).

**БУРДУХ** – Чалыны кьыйырын бегитир ючюн, чыбыкьдан буруп эшилген тогьай. Хастан эшиклени да аллай бурдухла бла саладыла. Шёндюгю безгини орунуна жорюген амал. Чырайлы, субай кьызгьа: «Бурдух чыбыкьлай ийиле», – дейдиле. Бурдух этерге чыбыкьны сыйыртхычын узун иничкесин излейдиле.

**БУРНА** – Тохтамай жаншап тургьан адам. Сёз кьапчыкь. Асламысында телесине кёп жаншаучу адамны кьагьып айтадыла. «Бурнасын сокьду!» – дейдиле. Эсе да: «Тили кьурмач кьуууруп башлады», «Магьанасы болмагьан хапарны сюрюрге кьалды» – деген ангылавланы тутады.

«Зурна» деген жыр, макьам керекни юлгюсюнде кьуралгьанды. «Зурна-бурна» – деп да кьоядыла. Аман хапарланы жайыучу, хырсыз ушкоклай, керексизине атыла айланыучу адамны белгиси.

*«Мыйы устасы Мырмаза, бирледен бир зат урласа; жыйы устасы Жырау да, орамгьа чыгьып, жырласа, жыйрыкьчы Журтакь сёз бурнасын кьурса... Кьыйы устасы Кьайсар да, алайчыкьгьа табылып, Мырмазагьа табынып, жыйылгьан кирни кюрейди, ийис этмейди дейди...».* («Ас-тах», 418–419).

**БУУУМЧА** – Боюнлукь, кьуршоу. Кьыз сабийни боюнун тюз, субай, узун этер ючюн аны боюнуна салыныучу керек. Аллай назик адырны хар юйор да онгуна кёре кьурагьанды. Гал чыбыкьладан этип да болгьандыла. Кьабугьун кетерип, ёсе тургьан кьызны боюнуна ёнчелеп, тогьай этип кьуртхандыла. Боюнну ёсгенине кёре, жангы кьуршоу кьошуп, ёсдюрюп баргьандыла, кьызны боюну тамам ёлчемине жетгинчи.

Онглу юйорле тюрлю-тюрлю жассылыкьда этилген кьарасауут кююш бууумчала жорютгендиле. XIX ёмюрге Мисирден келген,

«Мисир бууумчала» деп, сюек бууумчала да болгандыла.

Эрттеледен кьалгъан эски жырлада болмаса, шёндюгю сёлешиу тилибизде хазна жюрюмеген сёз.

*Алтын бууумча – боюнунгда,  
Акъ кёгюрчюнле – кююнунгда,  
Санга тюбеген – насыплы  
Улду Къобанны боюнунда!*

*Бууумчангы уа мен тешер эдим,  
Кёгюрчюнлени кюркютмай.  
Аллах буюрса, кюймазма, ариу,  
Тобукъларыма олтуртмай. (Ийнар).*

«Ай, гиди, гиди уа, бар эди ол заманлада къабукълары артылгъан тал чыбыкъчыкъладан кызланы боюнларына кюршоучукъла этип, ала ёсе баргъанлары къадар, жангы кюршоу кюоша, аланы боюнлары узун да, тюз да болурча этген зорлукъ! Тюз да кыыз сабий акъылбалыкъ болгъанлай, аны ёшонлерине чуба кысханча... Ай-и-ий, Асман амалы, эртте унутулгъан бууумчаны бу кьайдан билгенди?» – деп, ала Нансилни анасы Сыргагаъа ишекли боладыла...» («Ас-тах», 34).

Кызланы боюнларына бууумча салып ёсдюрген тёре бусагъат заманда Индияда, Африкада, Азияда жюрюйдю.

**БУУУРУЛ** – Мор бла къараны ортасы – моргъулдум, къаралдым десе да жарарча, аллай тюрсюн. Ол эки тюрсюн да бирем-бирем, затны халын толу ачыкъламай, аны бети моргъулдумдан, къаралдымдан да башхаракъ болгъаны себепли бууурул дерге жарайды – тюрсюн жарыгъыракъ кёрюнеди. «*Ол (сарыуек), сары гылмай тишлерин бир бирге ура, тёгерегин бууурул жылтинледен толтурады*». (Г. М. «Къузгъун»).

**БУРУКЪ** – Чепкен сокъгъан тауатны кююн агъачы. Кююн агъач деп да, бурукъ деп да айтадыла. Тауат башы, кисуу таракъ аллы чепкен согъуучуну олтуруп ишлеген жери болады. Аны эки жанында эки чыпынны арасы бла, тиширыу чепкенни согъа баргъаны сайын, буруп, жыя барырча, аллы бла агъач салынады. Агъачны кыыйрларында да, аны къол бла айландырырча, тутхуч чюйлери болгъанды. «*Этегин-женгин жыйып олтурсун, чепкен согъуп, бурукъ толтурсун!*» – деп, келген келинге алгъыш этгендиле.

**БУРШУ. БУШКУР. БУШХУ** – Жангы басылгъан мирзеуно сууургъанда, кирени жел сюрген кебеги, кёсеси, кири. Ындырда будайны, арпаны тазасы алынып, тюбюнде кьалгъан кири. Анга кёре, «*Не эсе да, буриу болуп турады*» – деп, ууалгъан адамга жан аурутадыла. Угу-жугу болгъан къагъытха да айтадыла.

Къарачайда – бушкур, Черек ауузчула (Огъары Малкъар) – бушху, чегемлиле буршу дейдиле.

*Ууакъ миллетлени, ой, буришу этерге*

*Сталин алгъанды къолуна.*

*(«Кёчгюнчюле эсгермеси»)*

Къарачайлы жазычу Чотчаланы Борис «Къобан башларында» деген романында Къарачайда оноу этген орус пристопну юсюнден былай жазады:

*«Узгъа тарыны бушкурун алгъанча, жарлыланы терилерин къобаргъан бир ит эди...»* Дагъыда анда: *«Бир уууч арпаны къол тирмен бла жаркъмалап, аны жармасын, бушкурун айырмай, къайнагъан суугъа атып, худур кибик эте эдиле да, ол гюттю жартыны жутаргъа жарай эди...»*

Агъачны жаргъанда, быхчы бла кесгенде тюшюучю ургусуна (къышхырына) да айтадыла алай. *Опилка.*

**БУСХУЛ** – Быстыр кесек, журун. Бусхул топ – быстыр журунладан сабийлеге ойнаргъа этилген топ. Тон жыртыкъланы жамаргъа жарашдырылгъан жары журунла. *«Письмола, къачхы чапыракълача, саргъалып башлагъандыла. Къызыл бусхулчукъ бла къаты къысылыпдыла ала. Онбешге жууукъ бардыла. Бусхулчукъну тешип, сорама: «– Къайсын окъуюм бюгюн, акка?»* (Б. М. «Кюмюш акка»).

Кёчюу магъанасында узун тюклю, жубу, тозурама малгъа, жаныуаргъа да айтадыла бусхул деп. Бусхул теке. Бусхул ит.

**БЫГЪЕЛИ. ГЮЙРЕ. КЮФ. ДУУ.** – Арбазда, гумуда, ашханада мирзеу, ун тутхан орунла.

*Быгъели* – къангаладан ишленген уллу орунду. Анда ууулгъан нартюх, арпа тутадыла. *«Чычханни тешиги быгъели тюбюнде болур».* (Нарт сёз).

*Гюйреде* бла *кюфде* ун не уа къурутулгъан тирменлик асырайдыла.

*Дуу* – чыбыкъдан хырез эшилген, зугул неда тегерек уллу орун. Нартюхню сабагъында къурутургъа тынч болур ючюн, аны, зугул этип, бийик эшедиле. Нартюх, ууулгъунчу, анда турады. Кереги тенглини алып ууадыла. Къол тирмен бла тартып, жарма этип, ууагъын кеслери, базыгъын малгъа ашатадыла. Жашау игирекге айланып, суу тирменле чыкъгъандан сора уа, ун этерге керек болса, ууулгъан нартюхню (тирменликни) къапчыкълагъа къуюп, эшеклеге жюклеп, тирменнге элтиучю эдиле.

Дуу таулу жашауда бек эрттеден жюрюген турмуш адырды. Нартюх салыу не заманда келген эсе да таулагъа, ол замандан башлап, дуу да эшиледи.

**БЫДЫЯН** – Арыкъ, не иги бакъсанг да, тин кирмеген, айнымагъан ууакъ аякълы мал. «Быдыяннга къалсын башынг!» – деп, къаргъыш этедиле.

*«Мырзабек быдыян токълуланы сюрюуден айырып, бир жанына эте эди...».* («Ташыуул», 77).

**БЫКЪЫ. АТ ИЛКИЧ** - Арбазда, къош аллында, жыйын тохтагъан жерде адыр-ёзге тагъаргъа орнатылгъан бутакълы чыпын. *Чигинжи.*



*Ат илкич.* Атны жүгенин кыса турмай, бутагына атып кюярча, тагарга тынч болганы ючюн айтылады *илкич* деп. Жюген баулары илиндирген этедиле, ансы кысхан этмейдиле. Кыса турлук болсала, ол илкич угъай, чыпын боллук эди.

*«Элмырза быкыдан шемшер садакъ жаясы бла темир учлу садакъла жыйылып турган артмакчыкыны алып, боюнуна атады; эски къара башлыгын белине къаты тартады; жабышмакъ таягын кюлуна алады...»* (Ч. Б. «Къобан башлада»).

«Эчкичи кюш, быкыда тагылып турган кюй кябырганы жулуп алып, учду. Кябыргъа кюшну кесинден эсе иги да ауур болур эди, – кюш, кенг кянатларын жайып, бир кесек барды да, таш башына кюнду. Кюйчула, таякыла бла чабып, кябырганы кяйтардыла. (Жомакдан.)

**БЫРНАК** – Юйюрге, жыйында, элде, иште ким да ыспассыз этип, кенгешге кюшарга, ашлауда төр жерге олтуртурга суймеген адамла болуучудула. Аллаи тюртдюм этилиучю адамлага дайым эшик артын тежейдиле; сёзю, дауу болса да, анга киши эс бурмай, кяккыды-соккыду этип кюядыла. Аны этген ишине, айтхан сёзюне киши магъана бермейди. Ёксюз сабий, туккымуз не башсыз жалкыу адам жыйында бырнак болмай кялмайды.

Бек бурун заманладан бери жүрюп келген татыулу, ажымлы да сёзледен бириди. *Бырнак этесиз* деп, терслеген халда айтадыла, айып этип, неда жарсып.

*«Жашыртын, тууратын да Этерини апсынлары аны бырнак этерден амай эдиле. Орас а, букдурган да этмей: «Аштотур санга нохта салган кюн окуна кетген эди ырысыбыз», – деп кюяды. Этери, кяйын анасыны кяккыды-соккыдусун сан да этмей, апсынларына да бютюн иги бола эди, жылдан-жылга кесин суйдюре...»* («Алтын Хардар», 381).

**БЫРЫН** – Кёп магъаналы сёз.

Биринчисине, бырын, *эргенек* кибик, бауда, халжарда, бир жерни бёлюп, этилген тар орунду. Бырыннга, эргенекке да огурсуз малны не кюзусундан ёнгелеген кюйну кыядыла. Анда кюй, кюзусу бла бирге жыйылып, атлар не кесинден кыстар онгу болмай, кюзусуна юйренеди. Бузоуну анасындан айырган заманда да бырыннга кыядыла. *«Ёнгелеген кюйну бырыннга атханлай»*. (Нарт сёз).

*Суймеклигимен мен айтыр эдим,  
Биргенге элтсенг дырыннга.  
Мен сени бла жашау этерме  
Халжарда такгыр бырында.* (Ийнар).

Экинчисинде, сау агъачдан ичи кызылып этилген, тегенеге ушаш туул орун. *«Шапа бишген этни барыннга ёрге кялап, тылтыу этдире, келтирди»*. (Ж.Ж. «Бахсан жулдузу»).

Ючюнсуюнде, кыя тешик. *«Бырында гурт жилин жатып эди»*.

**БЫТТАЙ** – Бёрю териден этилген ёре сабий бёрк. Эр киши сабийге

беш жыл толганда, анга кърманлыкь этип, атха миндирип болгандыла. Жашчыкьны атха миндирирге былай хазырлагандыла: аягына гён чарыкьла, бутларына ышымла, ышымла бла бирча бийикжагьа, тьогентюйме кёлек кийдиргендиле, белине бел бау кьысхандыла. Былай хазырлай туруп, бек уллу магьана аны бёркюне берилгенди. *Быттай* юйюрге бир тёлюден бирсине ёте келген сыйлы бёрк болганды. *Быттай* бёрк бла бирге, сабийге бёрюню кючу, арыусузлугьу, тажаллыгы да ётерикди деп ийнангандыла.

**БЫТТЫМ** – Кьой бёлекни, сюрююню, кюн кьызгьынчы отлап, тоюп, кюн кьызгьанда уа тесукьа этиулери; башларын бир-бири кьарын тьоплерине сугьа, ауана-сериуюн излей, жокку болуулары. Ууакь аякьлы малны кюндюз солууу, былай айтсакь, тьошлюго. «Быттым этедиле» деп, жаланда ууакь аякьлы малгьа айтыргьа боллукьду. Мокьаланы Магометни назмусунда:

*Киришледе быттым этген  
Кьойлача, булутла,  
Сол жанында, чегет бетде –  
Боза тартхан кьартла.*

«Шауданнга суу алыргьа келген кьызла, суу кьылычлары да имбашларында турганлай, башларын бир бирге тиреп, кьуш-муш этедиле, – аланы кюлген тауушлары эшитилмесе, быттым этген кьойладан баишхалыкьлары жокь эди. (Б. О. «Акь кьаяны аллында»).

**БЫЧЧА** – Голлу байрам кьуралгьанда, аны кьоранчына – ёчлеге берирге, келген кьонакьлагьа кьараргьа деп жыйылган ырысхы. Мал, жамьчы, башлыкь, алтын, кюмюш керекле, хазырла, алтын камар, тьойме, ат, ат иер, ашха-суугьа союлдукь малла – ала бары да бычча ырысхы болуп, тьозлюкьюлени оноуларына бериледиле. Аллай ёч ырысхыны голлугьа кьатышырыкь элле бары да биригип жьядыла. Алгьадан бычча жыйын айырылып, ала эл-ёллеге барып, аланы голлугьа хазырлыкьларына кьарайдыла, келлик адамларына кёре, берлик ырысхыларын баям этедиле.

«Голлуну кьоранчы, файдасы да ёлчеленип, тап, Баш Адырда, Жантайда, Юргели бла Юч Ат Кетген жарда кырдык кьаллай бир сайнат боллугьуна, чегетледе, бетледе, терен кьолада, сызгьалада атла, ёгюзле, кьадырла отларыкь от иш да тергелди. Ненча мал кьорарыгьы, Голлуну ышлтахы бла сабаннга ненча кюн артха чыгьыллыгьы да – бары, бары. Голлуда кьоранч жаланда хорлагьанлагьа берилген ёч бла ёлчеленип кьалмай, аны фугу, пайы элге да тьошерча, Голлу башчыла оноуну алай салдыла. Боллукь чыгьымланы чыгьарыр ючюн башха элени ышангычлары келип, келишип, бычча ёлчемлени ёлчелен кетдиле.» («Баязир», 361).

**БЮЙРЕ** – Темир ыргакь, сынжыр, кьадау. Ожакь сынжырны кереги. Аны эки кьыйыры да жютю болады. Бир-бирге кёп жютю тишле салып да этедиле. Кече аш-суу этип бошагьандан сора, ожакь сынжырны ёрге

тартып, бөйреге тагып коядыла.

*Къыз урларыкъ жашны бөйре тыймаз.* (Нарт сёз).

**БЮРЧЮК** – Терекни, ёре хансны жазгъа кёбе башлагъан, алай а алыкъа сютден толмагъан чирчиги. *Почка.* «Терекле бюрчюк эте башлагъандыла».

Башха магъанасында – аурууну бир тюрлюсю. Къызыу аурууладан сора адамны этине ургъан чачырауукъ маталлы чагыу. *Сыпъ.* «Эти бюрчюк-бюрчюк болуп, сууукъсурады».

*Баргъаны боллукъду*



# БИРИНЧИ ТЮБЕШИУ

---

## *ЁЗДЕНЛАНЫ Хизир*

### *Бир инсан да бир зат да унутулмагъанды*

*Брестни жигит уланы  
Жаппуланы Къубадийни жашы Дахирни эсгере*

Таулу жаш – батыр улан,  
Тауда уста сюрюучю.  
Саулугъу асланныча,  
Сый-намысны билиучю.

Аны халал жүреги  
Берилген ёз миллетге.  
Чомарт, жигер, этимли,  
Юлгюлю тау адетге.

Минип, жүрүю жоргъагъа,  
Айланч-къыланч жоллада,  
Чырайлы эди, сюйдюмлю,  
Чалгъы чала къоллада.

Этип сыйлы аманат,  
Тюзлюкню адамлыкъны,  
Аначыгъы тилейди,  
Чёрчек жашха саулукъну.

Бийикде жүрютюрча  
Намысын туугъан жерни,  
Сюерча жаны кибик  
Уллу эл атлы эллин.

Бахсан элни ийнагъы,  
Тукъумну жарыкъ чырагъы.  
Элингде жаш тёлнюю  
Чолпан жулдуз ийнагъы.

Эр кёрюрюн кёрмейин,  
Кирмейди къара жерге  
Миллет ючюн бере жан,  
Кёмюлдюнг къара кёрге.

Жетди аллай къара кюн –  
Аллы къара боранны.  
Топуракъ юлюшю сюрюр  
Аллах жаратхан жанны.

Кюйсюз, табылсын сер окъ  
Бахсан элли тулпаргъа!  
Къара чарсха ташайды,  
Ёксюз этип тауларын.

Брест къаласы аны,  
Болду ёмюрлюк ююю.  
Бошалдыла умутла,  
Батды огъурлу кюню.

### *Жашна Малкъар!*

Келир байрам, къара кюнлени хорлай,  
Жаз башынга къарылгъач жырын жырлай.  
Жаргелледе къозу, улакъ ойнакълай,  
Тыпырлада багъыр къазанла къайнай.

Алгъыш аякъ – аппам ишлеген Гоппан,  
Жарыкъ тийсин, танг аласында Чолпан.  
Шатлыкъ жырны уста тартады Гыттан,  
Эй, къудрет! Айырма энди журтдан.

Чууакъ этсин тар ауузланы кюнюм,  
Замансызлай бермесин Аллах ёлюм,  
Жашна, ойна, Огъары Бахсан элим!  
Гюлге бёлен халкъым жашагъан жерим.

Бешикде бал бёбекле ышара,  
Къурманлыкъда эркеч базук ууала,  
Ау тюрбюнде жангы келин къубула,  
Жырла, Малкъар, юйюнг къууанчдан тола!

Ныгъышлада талкъы басхан жашлагъа,  
Намыс бере берекетли къартлагъа,  
Мал сюрюуле жайылсынла сыртлагъа,  
Къор болайым тау намыслы къызлагъа!

Низамсызлыкъ кёрмесин энди миллет,  
Туудугъунгу ариу къылыкъгъа юйрет,  
Таулу анагъа Минги тауча хурмет,  
Берсин Аллах тауусулмазлыкъ даулет.

Мыртазакъла элгендирмей баланы,  
Кёз жашлары тегюлмесин ананы.  
Биз кючлейик тау элдеде къаланы,  
Жырла, Малкъар, нартла айтхан жырланы!

Сыбызгъыны ариу сокъгъан сюрюучю,  
«Сандыракъны» уста тепсей билиучю,  
Сыраны да бек алапат сюзюучю,  
Жырла, Малкъар, таркъаймагъанлай кючюнг.

Ыранлада жугъутурла сызгъыргъан,  
Агъачлада агъач тауукъ жырлагъан,  
Талада гара суула къайнагъан,  
Жашна, Малкъар, тенг бола сыйлылагъа.

Кёрмей ачыу, юйюрле къуралсынла!  
Хар арбазда тогъуз сабий ойнасын!  
Боза аякъ алгъышлада айтылсын!  
Миллет кюйюн булбул дайым сайрасын!

Бир ниетли, бир акъыллы болайыкъ,  
Байрам эте, абезехге барайыкъ,  
Ёмюрлеге ырахатда турайыкъ,  
Жашна, Малкъар! Тёрледе олтурайыкъ.

### Устазыма

Насыбыгыыз – Минги тауну тѣппеси,  
Юйюрюгюз – деу миллетни юлгыюсю,  
Къонагыгыыз – адамынгы игиси,  
Хар сабийинг илмуланы иеси!

Бола, ышарсын жанкъозчукъ,  
Таркъаймасын шауданчыкъ!  
Гау-гуу эте бешикдеги балачыкъ!  
Аны болсун кюню дайым да ачыкъ!

Сабыр сѣзюнг жашауунгу ачхычы,  
Бѣкем болсун юй бийченги басхычы.  
Халкъгъа жарар эр кишини ахшысы,  
Жюрегинг а – бал бебекни татлысы.

Ырахатлыкъ берсин халкъыма Аллах!  
Кери болсун хар юйюрден палах!  
Жарыкъ тийсин эрттен сайын кюнюгюз!  
Жаухар нюрча жылтырасын юйюгюз.

\*\*\*

Жорта заман, ура жел да,  
Жауса жауун, тола кѣл да,  
Эркинликни сюер ким да,  
Огъурлугъа тиер кюн да.

Табийгъат да этер ишин,  
Деменгили – сынар кюнюн,  
Акъсакъал да санар жылын,  
Эсли адам жыяр юйюн.

Намыс тюбю сары алтын,  
Къыйматсыз иш къалыр артда,  
Чынтты киши жюрюрюк атлы,  
Жерин суйген - сакълар ташын.

Акъыллы эр тутар башын,  
Акъылсыз а жояр жашын,  
Юйюр ауруу, осал къатын  
Кукук къатлар кеси атын.

Озар жел да, улуй-улуй.  
Минг тауну башы – чукуй,

Жыйын жанлы сыртны кьолун,  
Изарны арбазы кьолу.

\*\*\*

Кирсе кьалкьыгу кёзюнге,  
Иш тюшмейди эсинге,  
Ташха таян да, кьалкьы,  
Ата ташынгды кьалкьыгъан.

Кече узун, кюн кьысха,  
Аман жарашыр кьушха,  
Кем этсенг азыгъынгы  
Борбай таяныр бутха.

Осал болса юй бийченг,  
Тозуар юсюнг-башынг,  
Кьууанч тойда олтуруп,  
Жырламаз сени жашынг.

### *Тилекле*

Жарыкъ кюн жарытсын элимде юйлени,  
Жаш тёлю жырласын эжиулю кюйлени.  
Чиллени – кызынга, келининге – дарийни.  
Халкьымда юйюрле болсунла сабийли.

Жырлансын алагъа отоуда бешик жыр.  
Жайылсын журтума нартладан кьалгъан сыр.  
Жашаугъа итинсенг, танг ата эртге тур,  
Тамата айтханнга иги жашча эс бур.

Юйюнде от жагъанг – кьайнасын кьазанынг.  
Юйренсин игиге, ташласын аманын –  
Юсюнге кийгенинг – кьанауат кьапталынг,  
Чокьуракъ шаудан ичерсе, кьапланып.

Жангылгъан жанлагъа тюз акьыл бер, Аллах.  
Кирмесин отоугъа жарсытырча палах.

*Таулу ана*

Кёз кысмайын узун кышхы кечеде,  
Сабийни бёлеп жылы кыуш тёшекге,  
Бал бёбекге тартдырып жан тамырын,  
Салам бере, чыгдады эрттенликге.

Узун созуп, бешик жырын жырлайды.  
Уллу Аллахдан игилик сурайды.  
«Болсун балам тюз аккылы, саулуккылу»,  
Деп, уланны жумушакъ бетин сылайды.

Ана анга лаудан кёлек бичеди.  
Атхынчы танг, кёзюн кысмай тигеди.  
Алгыш эте, балагъа ёнчелейди.  
Тюйме тигип, алгышлап кийдиреди.

Шукур эте, муркку табады юйде,  
Кийимчикле жууп тагдады чюйге.  
Чийге салып, кюлте этеди жюннге,  
Дууа оккуп, тилек тилейди кюннге.

Кюн таяккъла анга бере салам.  
Чырмауладан дайым сакълансын балам!  
Нюр чыракълай жарытхан ата къалам,  
Кечсин манга оспар сёзюмю анам.

Ана! Санга дуняда жетмез багъа!  
Ана! Санга бар гюлле ышара, чагъа.  
Ана! Санга кьор болайым мен, бала!  
Ана! Санга жанкьоз кюле-ышара.

*Алтынмы, кюмюшмю?*

Онбир жылны ичинде  
Ййне бла къаздыкъ кёр.  
Уллу Аллах, сен болуш,  
Биз жазыккълагъа онг бер.

Аулу болуп кёзлерим,  
Тизалмай сёзню сёзге.  
Неге керек бу жашау –  
Кёрюнмейди ол кёзге.

Жан туккулум устазым  
Жюрек жылыуун берген.  
Хар тизгиннге, хар сёзге  
Аккыл-оюмун бёле.

Сыйрат кёпюр не затды?..  
Кьутулсам кыйын кюнден.  
Аначыгъым, турма кьой  
Кёломю алма юйден.

Жашау деген сейир зат.  
Сюре кыйын жоллагъа,  
Кюнню, кьарыуун сезмей  
Къалып башым палахха.

Танымагъан устазым,  
Анга кьошулуп отоу,  
Ким болушур, ким этер.  
Насыпсызгъа бир оноу?!



Бюгюн мындан кьутулсам,  
Ачылыр тейри эшик,  
Тынч жукъларма юйюмде,  
Тебиретип нюр бешик.

Эсим азаргъа жетип,  
Кёзлерим чыракъ кетип,

Дып-дып эте жүрегим,  
Эсим кёп затха жетип.

Акъ къагъытда къара сёз  
Не жазылыр, не къалыр.  
Бу палахдан кьутулгъан  
Жети жаннетге барыр.

### Алгъыш

Насыплы бол, балачыкъ!  
Дайым чакъсын терегинг,  
Сабыр тюбою сары алтын,  
Ол – ёмюрде керегинг.

Жаз башында бир чагъа  
Хар инсанны жанкъозу.  
Бир согъулур тиширыуну  
Жашауунда къобузу.

Балли терекле чагъып,  
Жемиш бере инсаннга.

Сен насыпладан толгъун!  
Къууана тур дуниягъа!

Бу дунияда жулдузунг –  
Жюрек жылыуунг анга  
Хар жыл сайын келеди  
Туугъан кюню адамгъа.

Жарыкъ тийген жазгъы кюн  
Насып келтирсин санга!  
Ёмюрлюк саулукъ ётноп,  
Къууана тур сен анга!

### Алтын кюн

Тау кезинден жашыртын  
Ышарып чыгъады кюн,  
Узун кече олтуруп,  
Ыннам тарайды боз жюн.

Чегетледе терекле  
Къалып терен сагъышха.  
Кёрге тоннга чулгъанып,  
Аппа чыгъады ныгъышха.

Субай къайын терекчик  
Сары лаудан кийгенди.  
Хоншусу – жашил нарат,  
Анга салам ийгенди.

Ол барады узакъгъа,  
Сабыр жырчыгъын жырлай.  
«Анасы» уа къарайды,  
Жашау кюнлерин санай.

Табийгъатны жумушу  
Чексиз кёпдю аллында,  
Дайым тюрлениу кёпдю  
Ёзенинде, тауунда.

Шош акъгъан шаудан суучукъ  
Эжиусюзлей жырлайды.  
Ол, жумушун тындыра,  
Баш энишге чабады.

Алтын кюзню сыфаты  
Тной бюртюклей саргъалып,  
Аны ызындан жетер  
Акъмыйыкъ да, агъарып.

Алтын кюзню саугъасы –  
Жангы къууат дуниягъа.  
Мамырлыкъ, ырахатлыкъ  
Жер юсюнде инсаннга!

## Жулдузчукъ

Белги бере танг жарыкъ,  
Нюрюн жая дуниягъа,  
Жылыуун себелейди,  
Таугъа, ташха, адамгъа.

Узакъ жолоучу болуп,  
Чыкъгъанды жолгъа жулдуз,  
Куртмуларын бардыра  
Суу ортасында къундуз.

Чёпню чёпге жалгъайды,  
Ишлейди ол уясын,  
Жолоучулукъда ётдюре  
Эрттен жулдуз дуниясын.

Огъурлу алгъыш эте,  
Жарытып тау башланы,  
Сейир умут этдире  
Къызланы эм жашланы.

Кериуан жулдузгъа нёгер  
Тангны жарыкъ белгиси.  
Хоншулагъа саугъады  
Огъурлуну юлгюсю.

Жым-жым жылтырайды ол,  
Къаматырча кёзлени.  
Минги тауну бузларын,  
Тау ауузда кёзлени.

Жарыкъ чыкъсын жулдузунг,  
Хар тангынгы жарыта.  
Умутларын толсунла,  
Чырмауланы арыта.



## Зейтун ГЕККИ

*Қъайсы болур бу дуньяны тюз жолу?*

### КЯЗИМГЕ БАРЫУУМ

Кязим хажи, жарлы юйде тууганса,  
«Азатлык!» деп, къушдан бийик учханса.  
Аз халкъымы адабият атасы,  
Заманланы акъылманы, устасы.  
Закий Кязим, таулуланы устазы,  
Миллетинге болганмыса ыразы?!  
Эм сыйлыгъа санап сени атынгы,  
Ол толтурду назму осуятынгы.  
Кёз жашлары тегюле кёзлеринден,  
Къабырынгы узакъ къум тюзлеринден  
Кёчюрдюле тау халкъынг тууган жерге,  
Чек салганча терс ишлеге ёмюрге!

Мен да бардым, ашыгып, къабырынга,  
Баш урдум мен хар назмунга, жырынга.  
Къозгъадыла жюрегими жолларынг,  
Гюрбежиде от жагъыгучу къолларынг,  
Сёз инжиден сейир минчакъ тизиучю,  
Оспар бийни, осал байны сюзюучю.  
Къурч салтача керти эр тёзюмлюгюнг,  
Къалайда да бюгюлмеген тюзлюгюнг.

Башха затла киралмайын эсиме,  
Сау кюн турдум келалмайын кесиме.  
Къайтып, кече жукълагъанда юйюмде,  
Сейир затла кёрюндюле тюшюмде,  
Эшитиле узакъдан мудах эжиу:  
Толу эди сокъурладан гюрбежи.

Таууш этип жана эди ташкёмюр,  
Назму айта, тую эди ол темир,  
Жилтинлери тегерекге чачыла,  
Кимге жетсе - аны кёзю ачыла.  
Гюрбежи да – тамаша, сейир уллу,  
Темирчи уа Аллахны бир тюз къулу.  
Онг жанында - чалгъы, солунда - къама,  
Терлегени къызгъан темирге тама:

«Жашау», - деди, къарады чалгъысына,  
«Журтум», - деди, узалды къамасына.

Мен да къызгъан темирге салта урдум.  
Деу Кязимни сохтасы болуп турдум...  
Танг дуньягъа алтын къанатын керди.  
Тюшюм манга сёнгмез таукеллик берди.

Жарлы Кязим, асхакъ Кязим, темирчи,  
Хар таулуну жүрегинде – биринчи.  
Адам билмез буюрулгъан къадарын,  
Ол юсюне къаллай жүкле къаларын!  
Тюзлюк жолда баралмазса чыдамсыз!  
Халкъ жырчысы къалмаз уллу хорламсыз!

## ОТУМ

Махтау алмам къалам тутхан жолумда,  
Бир тохтаусуз кыдыра тауну, кырыны.  
Болсада мен жылытырма отумда,  
Кесим кибик бир ачыгъан пакъырыны.

Бир-бирледе эсим, учуп бийикге,  
Къуш кёзюча, булутладан къарайды.  
Бирде къуртча ташаяды тешикге,  
Кертиликни бек теренин къармайды.

Ауур жүкдю дуньяны алай сезген.  
Жютю къарам къууанчынгы бузады.  
Буз сууукъдан, тёмез кызыудан безген,  
Ийнансагъыз, тёмалмайын жазады.

Буюрулса сынаргъа башын-тюбюн,  
Жашау бизни хайнух кибик бурады,  
Кечиксе да, аманны заран тюгюн  
Къадар кеси, кечим бермей, кырады!

Къайсы болур бу дуньяны тюз жолу?  
Аллай излем ненча затха чыдайды!  
Къурамайды жашауун адам улу,  
Алай суннган кеси кесин алдайды!

Тюз сунады ким да баргъан жол ызын,  
Ийнанмасанг, соруп окъуна сына:  
Хар жууапда махтаннганны ауазын  
Ушатырса ажашханны сантына.

Жашлыгъынгда алданган да этерсе,  
Тюз дегенинг, терсине да айланыр.  
Ол заманда сагъышлагъа кетерсе,  
Хар терслигинг инбашынга къаланыр.

Шаудан суучукъ черек таба жол тутад,  
Тюз аллайын тартад жүрек тюзлюкге.  
Уллу Аллах кѐп жолланы сынатад:  
«Жиля», - дерсе бу затлагъа кюллюкге!

## НАСИЙХАТ

Бир зат берсенг, эки даулап кюрешме,  
Бай болсанг да, ёхтемленип сѐлешме.  
Мардасызны ачытады да заман,  
Намысынга аз да этме сен заран.  
Ёхтемликни тутуп кепге жыялсанг,  
Эр кишисе, оспарлыкъны тыялсанг!  
Жюрегинг да сабырлыкъ бла байланып,  
Бу дуньяда насып тапсанг айланып,  
Унутмайын жарлылыкъда тешикни,  
Амалсызгъа жабып къойма эшикни.  
Халаллыкъны сингдиралсанг къанынга,  
Къалгъанын а Аллах берир жанынга!

## ЖАШАУНУ ТАТЫУУ

Туууп, туруп, ёсе барыу,  
Ташдан, суудан ала къарыу,  
Окъуп, соруп, билим алыу.  
Бел тюзетмей, мурдор салыу.

Андан ары - хаман сатыу,  
Ырысхыгъа жанын атыу.  
Алай бла ауруу табыу,  
Аямайын дарман къабыу.

Сѐгюу, сюзюу, тырман этиу,  
Халаллыкъдан узакъ кетиу.

Ачыуу бла кеси къалыу,  
Ахырында - къартдан талыу.

Башхада уа ийман излеу,  
Намазлыкъда тилек тилеу,  
Садакъадан асыу табыу,  
Заман жетсе — кебин жабыу!

Этимлени буду иши,  
Къутулдуму андан киши?  
Ким да этер ахыр тартыу,  
Къалайдады жашау татыу?!

## КЪАЯЛА БЛА БИРЛИГИМ

Жанхот дорбунну жанында къаяла,  
Къылыгъымы биледиле эрттеден.  
Сабий эдим. Терс ишлеге къыйнала,  
«Къуру къолгъа» къачыучу эдим элден.

Тюзлюк излей, кёлюм кьала аманга  
Къычырсам а, къаялагъа айланып:  
-Хорлатма! – деп кёл этдирдиле манга, -  
Эр уланса, тюзлюк бла байланып!

Къая ташла, шуёхлукъну сатмайын,  
Ачмадыгъыз бир адмгъа тасхамы.  
Сау болугъуз, сиз, тенгликни атмайын,  
Сатхычлыкъдан кенг этдигиз арамы.

Минги тауну махтагъанла кёпдюле,  
Ол бийикди, тынчды анга сый берген.  
Сизничала назмучугъа чёпдюле,  
Къыйын ишди гитчерекни эслеген.

Сеземе да сизни бла бирликни,  
Бютюнда бек кёрюп болмайма дауну  
Жокъду шегим: эллилерим эрликни  
Сизден ала, къурайдыла жашауну!

## ЖАШЛАРЫМА

Жашау – соруу, сабан оруу,  
Къутулмазсыз къадардан.  
Кирден кърорур ийман буруу,  
Оздурмайын мардадан

Чарлагъаннга тёзген тюздю,  
Ол – эрликни белгиси.  
Эр кишини иши жюздю,  
Тюз этседи игиси.

Кёпдю соруу, жууап азды,  
Къонакълабыз биз жерде.  
Конакъбайлыкъ бирде сазды,  
Чомарт да болад бирде.

Ийманда жашау сынауду,  
Тийишли ётоу керек.  
Жахиллик кёзге байлауду,  
Ажашмаз ётгюр жюрек.

Эр кишисиз ючюгюз да,  
Тамырыгъыз - бирликди!  
Жаз да, къыш да, жай да, кюз да,  
Битип турлукъ тирликди!

Къурумазлыкъ бутакъ жокъду,  
Терекде сынып къалса,  
Сау бутакъны юсю токъду,  
Тамыр керегин тапса.

Сюймеклиг а суу кибикди,  
Керегича къуюлса.  
Ол тышындан да келликди,  
Заран салыр кёп болса!

Жашау – жолду, тар да ызды,  
Къыйынлыкъ баса бирде.  
Хау, бирлик тамырыгъызды,  
Унутмагъыз ёмюрде!

## ЭЙ, ТАУЛУ ЖАШ!

Эй, таулу жаш, кьой, ажашма,  
Сыйын акьылгъа, эсге,  
Серликге берилме, шашма,  
Къуланма ибилисге!

Шах-шах гюлле, кендир хансла,  
Ичгилени барысы,  
Алдан – алдау, ариу чарсла,  
Артдан – отну арасы.

Кече, кюн деп къарамайын,  
Оюм этмейин сабыр,  
Башха затха жарамайын,  
Хаман къазалла къабыр!

Къан тамыргъа шах-шахланы  
Къайнатып, къошсанг жауун,  
Тынч юйюнге палахланы  
Жаярса къара ауун.

Ол чарс жашау кьоймаз жанны,  
Тегерекде изеусюз.  
Ырысхынгы къабып, санны  
Этип кьояр тиреусюз!

Адамлыкьны тас этерсе,  
Кичиуге ушар халынг.  
Урлау-тоноугъа жетерсе,  
Уялыр сенден халкьынг!

Не иги да тюпге тюшер,  
Сен ишексиз бол анга!  
Ананг жиляр, атанг кюер,  
Ёзге ким жарсыр санга?

Сабийинг да соймез сени,  
Калак итлей таларса.  
Къыдырсанг да бийиклени,  
Ичсенг-багуш къазарса!

Эсиргенде, тазалыкьны  
Сом да жокьду багъасы!  
Аллай кюнде азатлыкьны,  
Бек къысхады жагъасы!

Эй, таулу жаш кьой, ажашма,  
Харамлыкьны тюрт кенгнге!  
Бек бол! Акьылынгдан шашма.  
Ичгини тутуп тенгнге.

## СЮЙМЕКЛИК

Не кючлюсе эрге шежда этдирген,  
Къарт сезимге жаш къанатла битдирген!  
Кимге кюнча жарытаса дуньяны,  
Кимге такьыр, тар этесе сен аны.

Излемлеринг тазалыкьны сыйлайла,  
Кюсемлеринг ариулукьну сайлайла.  
Сен ингилсе! Алай аны ючюннге  
Бой салдыла хан, патчах да кючюннге.

Сюймекликсе! Хар нени да жиги - сен,  
Кёрюнмейсе, сезилесе бийлесенг..  
Сен анамса – къачан да балдан татлы,  
Этимликде уа - атамса, эр атлы!

Эринмединг жашауумда ийлерге,  
Къайда манга сеничаны бийлерге?!  
Санга жетген сёз тапмасам тохтарма!  
Ачытсанг да - кьюру сени махтарма!

САУ КЪАЛ

Бюгюн мудах сагъышла,  
Тынчлыкъ бермейле манга.  
Бу дуньяда кишини  
Тенг эталмайын санга,  
Терезеден къарайма,  
Ичим ачудан жанад,  
Эшикде уа - кюз жауун  
Ол тохтамайын жауад.

Бирде тамчы тауушха  
Алдатама кесими,  
Сен келгеннге ушатып,  
Сагъайтама эсими.  
Туруп эшикни ачсам,  
Бетиме жел урады.  
Сен келиучю жолчукъну  
Жауун жууа турады.

Кюнню халын болумгъа  
Ушашдырды кюз жауун.  
Келишдирип жарсыугъа,  
Жел да ачды жарауун.  
Мен мыйымда къатлайма,  
Сюзюп, тинтип болумну,  
Кёралмай мындан ары,  
Нек эсе да, жолуму!

Сюйген жүрек, ажашып,  
Кертиден алдауланы  
Айыралмай къалгъанды  
Ётюрюк булгъауланы.

Сыйынмайды ичиме  
Башханы сайлагъанынг,  
Ол кече сюеме деп,  
Кёзюмю байлагъанынг.

Насып берип, думп болуп,  
Къайры кетдиле кюнле?!  
Кесинг берген суратдан  
Къарайса манга кюле.  
Эсиме тюшсе сени  
Уялып къызаруунг,  
Хиликкяча кёрюнед  
Суратда ышаруунг.

Быллай болмагъан ишге  
Сюйген тюзден къарармы?  
Суусуз къую суусапны  
Къандырыргъа жарармы?  
Ажашханса демейме,  
Кёл кенгдирген гюнахды!  
Къойчу, барын да кечдим,  
Тюзюн билген Аллахды!

Шыбырдайды тохтаусуз  
Тышында мудах жауун.  
Мени къоюп, башханы  
Жарытханса жашауун,  
Насыплыгъа жазмыды,  
Къышмыд – жокъду башхасы.  
Сау къал. Сюймеклигинги  
Аллай эди багъасы.





## КЪАЙСЫН БЛА ТЕАТР

Бизни закий поэтибиз Къулийланы Къайсын театр бла къаты байламлы болганды. Ол, актёр усталыкъгъа окъуп, сахнагъа чыкъмагъанлыкъгъа, ахыр кюнюне дери анга сейири сууумагъанды. Бу статьяда аны юсюнден айтырыкъбыз.

### *ГИТИС-ге жол*

Озгъан ёмюрню 30-чу жылларында бизни республикада бардырылгъан культура революцияны мындагъы жашагъан халкълагъа уллу магъанасы бар эди. Тепсеу коллектив къуралып, симфониялы оркестр да ишлей эди. Республиканы таматалары, миллет театрлары кереклиликлерини юсюнден дайымда Москвагъа жазып, 1935 жылда ГИТИС-ни актёр факультетинде малкъар студия ачылады. Анда окъугъанды артда аты битеу дунягъа да белгили боллукъ Къулийланы Къайсын.

Иш а былай башланганды. 1935 жылда Къайсын Нальчикде педтехникумда окъуй эди. Ол, самодеятельностьха тири къатышып, ингирлени биринде назму окъуй болганды. Фахмулу жашланы бла къызланы жангы ачылыкъ студиягъа излей келген РСФСР-ни халкъ артисти, МХАТ-ны режиссёру Илья Яковлевич Судаков ол ингирде техникумда болады. Аны юсюнден артда поэт («Мындандыла жашау да, жыр да») («Отсюда жизнь и песня») деген 1982 жылда «Театральная жизнь» журналны 14-чю номеринде чыкъгъан статьяда былай эсгерликди: «Мен Лермонтовну «Воздушный корабль» деген назмусун окъуй эдим. Манга бизни жерледен болмагъан адам, жанлап, ариу орус тилде былай айтады: Жашы, сен актёр болургъа керексе». Олсагъат: «Мен поэт боллукъма», - дейме. Ол а, жумушакъ ышара: «Поэт да болурса. Шекспирни юсюнден эшитгенсе да? Ол актёр эди, алай осал поэт да болмагъанды, алаймыды?»,- дейди.

Алай бла чегемли жаш Къулийланы Къайсын Москвадагъы ГИТИС-ни студенти болады. Анга жангы жашау ачылады.

### *Окъуу жыллары*

Къаллай уллу хурмет бла эсгередиди поэт ол статьяда ГИТИС-ни, анда ол жыллада ишлеген педагоглары, И.Я.Судаковну да. Илья Яковлевич уллу режиссёр, художник эди, энди аны аз сагъынадыла, деп жарыйды. Мен, андан къуру актёр усталыкъгъа юйренип къалмай, анга къарап, тынгылап, битеу культурамы да ёсдюрюрге кюрешгенме дейди. Устаз сохтасында фахмуну жилтинин эслесе, ариу сёзлени къызгъанмагъанын, анга жюрегинден къууана билгенин да белгилейди Къайсын.

Ол мында дагыда поэзияны шорхулдап баргъан шаудан сууну тауушуча эшитилгенине биринчи кере да Судаковну юйюнде тюшоннгенин айтады. Устаз, биринчи курсда окъугъан таулу жашланы, кызыланы кесини юйюне чакъырып, аны юй бийчеси, белгили актриса Клавдия Николаевна Еланская алагъа Пушкинни лирикасын окъугъанды.

Москвада окъугъан жылларында МХАТ- да, Камерный театрда, Революция театрда, башхалада кѳрген оюнларыны юсюнден, атлары айтылгъан актѳрланы Кооненни, Еланскаяны, Тарасованы, Степанованы Чеховну «Три сестры» деген пьесасында ойнагъанларын, Хмельвну, Бабанованы ауазларын артда да унутмагъанын эсгередиди поэт.

Институтну актовый залында айтхылыкъ Качалов мындан баргъан жашлагъа бла кызылагъа Пушкинни, Блокну, Есенинни, Багрицкийни, Маяковскийни чыгъармаларын окъугъаны уа! Баям, бу иш да Судаковсуз болгъан болмаз эди.

Ол жыллада Москвада окъугъан студентледен кѳплеми айталыкъ эдиле битеу дуняя театрда да революция этген режиссѳрла К.С.Станиславский бла В.И.Немирович-Данченкону репетицияларына баргъанбыз деп? Къулийланы Къайсын а аланы да кѳргенди. Ала, жаш актѳрлагъа айланып, театрны хар халкъны да жашауунда уллу магъанасыны юсюнден, анга битеу жюрегинг бла къуллукъ этерге кереклисин айтханларын да эшитгенди, аны жюрегине тѳйрегенди.

### ***Насыбы тутханды***

Мен кеси аллыма сагъыш этиучюме: «Къайсынны насыбы тутуп, ол заманда Москвагъа бармаса, артда аллай бийкликге жетерми эди?» Мурат этгенича, поэт да болур эди, китаплары да басмаланыр эдиле. Алай туура битеу дунягъа аты айтылырча уа хазна ѳсер эди, институт болмаса деригим келеди. Къулий улу кеси да былай дейди ол статьяда: «Мен осал поэт тѳйюл эсем, - осал тѳйюлсе деб а айтадыла, кеси бурунумдан ары бир зат да кѳрмеген, - анда мен уллу адамла бла сѳлешип, аладан юйренип, ала мени бла ушакъ бардырыргъа угъай демегенлерини хайырынданды бары да». Ма алай чексиз эди уллу поэтни хурмети ГИТИС-ге.

Жаш поэт алгъа театр институтха тюшгени, керти окъуна, аны бек уллу насыбы эди. Ол мен башында сагъыннган статьяда Къулий улу Чегеминде ушакъ бардырады журналист бла. Андан айтхан болурла аны атына «Мындандыла жашау да, жыр да» деп. Къалай тап келишеди ол анга, къалай магъаналыды ол ат! Артда тохтамай Чегемине къайтып, анга, тауларына баш уруп, аланы поэзиягъа кийиргени таулу жашны литературада энчилигиди, бек уллу жетишими. Алай институтда алгъан дерслери, сынауу болмаса, битеудуняя поэзияны бийиклигине Къайсын жеталмаз эди. Чегем аны бешиги эсе, ГИТИС, битеу дунягъа кѳзюн ачып, уллу жолгъа чыгъаргъанды.

Къайсын институтда алгъан ахшы кылыгынын да белгилейди ста-

тъяда. Баям, анда окъургъа юйреннгеними хайырынданды артда да аны къоймагъаным, поэзия бла кюреше, музыкадан да юйренеми, Бетховенден бютюнда суратлау искусстводан – Эль-Грекодан, Врубельден, Сарьяндан,- жигитликге бла огъурлулукъгъа, тынчайып къалмазгъа бла оптимизмге дейди поэт.

Судаков Къайсынны героикалы репертуарны ойнаргъа хазырлагъаны да белгилиди. Испанлы драматург Лопе де Веганы «Къой шауданында» Фрондосону ролюн ышаннганды. Ол суйген кызы бла бирге ёз халкъыны азатлыгъы ючюн кюрешген жигитди. Андан сора курсну таматасы Къулий улуну Отеллону, Уриэль Акостаны сыфатларында кёргенди. Биз билгенден, бу классикалы рольла бла ишлерге Къайсыннга тюшмегенди. Биринчини ойнай, экинчиден тёртюню курсха дери кёргюзтген юзюклерине, оюнуна да къатыша тургъанды. Алай, актёрча, сахнагъа диплом оюнлада къараучуну аллына уа чыкъмагъанды.

Аны сылтауу мында эди: Къайсын артдан-артха жюреги поэзиягъа тартханын, акъылын ол алгъанын толу сезе башлагъан эди. Театргъа, поэзиягъа да бирча къуллукъ эталмазлыгъын ангылагъан жаш поэт литератураны сайлайды. Ол жыллада Москвада Литература институт да ачылгъан эди. Къулий улу окъургъа ары кетерге излегенди. Бу мурагын билдиргенинде ГИТИС-ни директору А.Н.Фурмановагъа (революция жазыучуну юй бийчеси), ол Къайсын бла тюз анасы жашы бла сёлешгенча бардыргъанды ушакъны. «Мен ГИТИС-ден Анна Никитична: «Кетме, Литература институт энди ачылгъанды, ол санга мында алгъан билимни алыкъа бераллыкъ туююлдо. Битеудуния суратлау искусстводан, театрдан, музыкадан дерсле санга, поэтгеча, бек керекдиле. Санга, таулу кишини жашына, культурангы ёсдюрюрге керекди. Алып айтсакъ, Чехов литература вузну бошамагъанды. Сюе эсенг, ары ингирле бла жюрю – анда, мында да окъу». Ол алай жумушакъ айта эди бу сёлени, мен анда къалама», - дейди «Мындандыла жашау да, жыр да» деген статьяда Къайсын.

### ***Институтда кёчюрмелери***

Дагъыда окъуу жылларында Къулийланы Къайсынны хунерини бир башха жаны ачылады – ол жашлай окъуна курс диплом оюнлагъа алгъан пьесаланы малкъар тилге кёчюреди. Сёзсюз, жаш поэтге ол уллу сынау эди. Кёчюрюу иш атлары белгили жазыучулагъа окъуна тынч болмайды. Малкъар студияны уа насыбы эди аны санында Къайсын болгъаны. Устазла, баям, аны итиниюун эслеп ышаннган эдиле курсну диплом оюнларына кирген пьесаланы малкъар тилге кёчюрююню сохталарына. Ол кеси Судаков бла театрны, поэзияны юсюнден кёп ушакъла бардыргъанын, кёчюрмелерин анга окъугъанын да айтады. «Кёп окъуй эдим мен анга. Артыкъда бек Лермонтовну «Дума» деген назмусун окъугъанымы жаратханды», - дейди. Алай эсе, Илья Яковлевич, сохтасын жигитлик репертуаргъа хазырлай, аны поэзиягъа талпыныуун да ёчюл-



*Солдан онгга: Къулийланы Къайсын, Кючюкланы Магомет  
эм Шахмырзаланы Алексей*



*Къайсын театрда къонакъда*



*Солдан онгга: Къайсын, Кючюкланы  
Шарифа эм Кючюкланы Магомед*



*И. Я. Судаков, курсну таматасы*



*Къайсын актерла бла ушакъ бардырады*

тмей, анга толугу ышангангына тюшюнебиз.

Бир жанындан а ол жыллада малкъар поэзияда классика пьесаланы ёз тилибизге кёчюрюрча жазычула хазна болмагъанларын да эсге алыргъа керекбиз. Къайсын а, театры жорукълары бла да иги шагъырей болуп, устазларыны жанында аладан къаллай тюрлю болушлукъ да табарыкъ эди. Андан айтама башында Къулий улуну студияда окъугъаныны аны кесине, курсха да жаланда хайырлы эди деп. Кёп поэтлени биографияларында аллай бетлери жокъду: жыйырма жылында (ол Москвагъа онжети жылында кетгенди, пьесаланы кёчюре туруп, анга 19 – 21 жыл болгъанды) анга жаш актёрла сахнада салырча битеудуния классикагъа кирген пьесаланы кёчюрюуню ышангандыла.

Бек биринчи диплом оюннга кирген Лопе де Веганы «Къой шауданы» эди. Аны малкъар тилге кёчюрюр ючюн, Къайсын институтда испан тилни юйренгенди. Экинчи пьеса Мольерни «Скапенни хыйлалары», ючюнчю уа В. Ивановну «Бронепоезд 14 – 69» деген драмасы эдиле.

Бир къауум жыл мындан алгъа РГАЛИ-де мен биринчи малкъар студияны устазларыны, бир къауум студент да къатышып, жыйылыуларыны стенограммаларын тапханма. Аладан биз кёребиз педагогла кёчюрмелеге къаллай уллу эс бургъанларын. «Къой шаудан» экинчи курсдан бери айтылгъанлай турады. Мольер кечирек алыннганды репертуаргъа, Иванов а алада сагъынылгъан окъуна этмейди. Ол бек арт сайлау болур эди. Алай дайымда Шекспирни «Отеллосу» эм азербайджанлы драматург Ахундов сагъыныладыла. Аладан бири да кирмегендиле репертуаргъа уа.

Стенограммалада студентле кёчюрмелени бир ненча тюрлюсюн кёлден билгенлерин айтадыла, алыкъа да ийнанып къалалмайбыз ол ахыр вариантды деп тарыгъадыла. Былайда ол заманда республикада, битеу къыралда да болум, жарсыугъа, театр институтда окъугъан миллет студиялагъа де жетип, хата этгенине тюшюнебиз. Иш а мындады.

ГИТИС-де малкъар тилден дерслени ал кезиуде къарачайлы алим Алийланы Умар бергенди, Къайсынны кёчюргенлерине редакторлукъну да ол этгенди. Аны тутуп кетгенлеринде, Умар къарагъан материал бла хайырланыргъа эркинликлери жокъ эди. Бир кесекден Москвада окъургъа Сотталаны Адилгерий баргъанды да, Алий улуну орунуна келгенди. Стенораммаланы биринде ол Къайсынны кёчюрмелери бла танышханын, жаш поэт аланы магъаналарын берирге итинип, художестволу жаны уа къарыусуз къалгъанларын айтады.

Былайда Адилгерийни сёзлерине ийнанмазгъа амалабыз жокъду. Тил бла кюрешген алим аллай «учхара» затланы эслемей къоярыкъ туйюл эди. Ол кеси да театр искусство бла иги шагъырей болгъанды. Москвагъа окъургъа баргъынчы, тау элдеде бир талай театр кружокла къуараргъа тири къатышханды. Кёчюрмеле бла кюрешип, ол жаны бла энди сынау ала тургъан Къайсын диплом пьесаланы малкъар тилге бир шарайыпсыз кёчюрген эди десек, литература, жазма иш бла да иги шагъырей болгъан ол хазна тюз оюм болмагъанын ангыларыкъды. Былайда Къулий улуну кесини бир айтханын келтирсем, оюмум бютюнда тутхучлу болур дейме. Статьяда ол диплом пьесаланы санап, сора былай

дейди: «Отеллону» эки кере кёчюргенме, - экинчи кёчюрмеми онглугъа санайма. Ингилиз тилни билмегеним себепли, Морозовну эм Пастернакны вариантлары бла хайырланганма».

Биз билгенден, биринчи кере Къулий улу «Отеллону» институтда кёчюргенди (аны юсюнден стенограммалада сагъынылып тургъанын башында белгилегенме), экинчи кере уа 1960 жыллада Москвада Щепкин атлы училищеде окъугъан экинчи малкъар студия аны диплом оюнуна къошханында, ол заманда аты айтылгъан Къайсыннга тилегендиле трагедияны кёчюрюрюн. Спектакльни Москвада, арда Нальчикде да жетишимли кёргозтгендиле. Пьесаны тилини шатыккыгъына, ариу-лугъуна тынгылап турлугъунг келеди.

### ***Театрдан эсе литература***

Къулийланы Къайсын ГИТИС-ге, А.Н.Фурмановагъа не уллу хурмет этсе да, мураты тынчлыкъ бермегенди: литература кючлю болады театрдан эсе. Ол институтну бешинчи курсундан кетеди. Анга шагъатлыкъны мен бир къауум жыл мындан алгъа ГИТИС-ни кесини архивинде тапханма. Документге кёре, ол отуз студентни санында V-чи курса ётгенди. 1939 жылны 27-чи октябринде чыкъгъан буйрукъда уа: «Т. Кулиев К.Ш. отчисляется из состава студентов Балкарской студии с 27/Х- с.г., согласно личного заявления» деп окъуйбуз. Ол институтну ахыр курсундан кеси ыразылыгъы бла кетгенди деп хазна бир жерде айтылмайды. Алай документлеге ийнанмай болмайбыз. Бюгюн биз барыбыз да билебиз, ол, Уллу Ата журт урушха дери Нальчикге къайтып келип, педагогика техникумда литературадан дерсле бергенин.

Ол сайлауну не себепден этгенин да ангылайбыз дайымда къайтып сагъынып тургъан статьянда. К.С.Станиславский бла В.И.Немирович-Данченко актёр театрға битеу кючю – къарыуу бла да къуллукъ этерге кереклисини юсюнден айтхан кезиулеринде тюшоннгенди Къайсын ол эки Аллахха – литература бла театрға – бирча къуллугъун толтуралмазлыгъына. Сайларға керек болгъанында, литература хорлайды. Фурмановагъа да андан баргъан эди, институтдан кетеме деп. Биринчи кере институтну директору жаш Къайсынны тыялгъан эсе да, жүрек анга бойсунуп кёп туралмагъанды. Бу атлам жаш поэтни, актёрну жүрегинде кёп соруула туудургъанды, ол анга тынч атлам да болмагъан эди. Алай жаш жүрек умутладан, ахшы муратладан толу эди...

### ***Нальчикге къайтыу***

Къайсын, Нальчикге къайтып келип, педтехникумда литературадан дерсле бергенин «Автобиографиясында» жазгъанды. Билмейме, 1939 жылда ол ишге тохташханмы эди, алай 7-чи декабрьде жангы ачылгъан малкъар колхоз-совхоз театрда К.Тренёвну «Любовь Яровая» деген

(малкъар тилге Отарланы Керим кёчюргенди) пьесасына кёре салынган оюнну юсюнден «Социалист Къабарты-Малкъар» деген газетде статьясы басмаланганды (10-чу декабрьде). Ол, анда кесини ёз тукъумун, атын жазмай, «Чегемли» дегенди. Бу оюннга къатышхан белгили актёр, драматург Маммеланы Ибрагим «Малкъар театр» деген очеркинде былай дегенди: «Бек къаты, кёзбаусуз кесаматчыгъа окъууну бошай тургъан студент неда жангы бошагъан специалист саналады. Жаш Къайсын да, Москвада ГИТИС-ни бошай тургъан студент (кёребиз да, Къайсын тенгиле да хазна хапарлы туююл эдиле ол окъууну ахырына дери жетдирмей кетгенинден), аты айтыла башлап, терк ёсюп баргъан поэт, бир тюрлю кёзбаусуз, спектакльни юсюнден жазганды...»

Автор, актёрланы усталыкъларына окъургъа кёп заманлары болмагъанын белгилеп, режиссёрну, актёрланы да ишлерине багъа бередиди. Былайда Къайсын, артистле рольларына келишмегенлерин айтып, борчларындан айыпсыз къутулгъанланы да санайды. Аны оюмуна кёре, къарыусузланы да жашырып къоймайды. Ибрагим белгилегенлей, быллай аяусуз статьяны жаш жүрек жазарыкъ эди, тюзлюкте, кертиликке итинген, театрда да сансыз болмагъан.

Мен Къулий улуну айтханларына ышаныргъа керек сунама. Нек дегенде, ол театрдан хапарлы болгъандан сора да, «Любовь Яроваягъа» Москваны бир къауум театрында къараргъа боллукъ эди. Ол жыллада пьеса кёп сахналада барганды, ол санда МХАТ-да да. Анда баш рольну Къайсынны суйген актрисасы, Судаковну юй бийчеси К.Н.Еланская ойнагъанды. Алайды да, статьяны авторуну Нальчикдеги «Яроваяны» башхала бла тенгледирер амалы да болганды.

Къайсын биргесине окъугъан жашла, къызла бла да артда да ахшы шуёхла болгъанлай къалгъаны белгиледи. Ала аны поэтча кёргенлерине да бир шарт келтириге сюеме. Студияда окъугъан Бачиланы Атлы урушну аллында аскерде къуллукъ этерге чакъырылгъан эди. Ол юй бийчеси, актриса Уяналаны Баблукга къагъытларыны биринде былай жазады: «Лермонтовну битеу стихлерин алып, къуру аланы окъуп турама. Артыгъыракъда «Демонну». Жаным, сен мени анда тауча «Демонуму» тас этме. (Сёз Къайсынны кёчюрмесини юсюнден барады). Мен а, мындан барсам, халкъны ауузума къаратырма деп умут этеме. Сен Тамараны окъурса, Демонну а – мен. Ол заманда кёрюрбюз ким иги окъугъанын...» Аскерде окъуна жаш актёрла, сахнагъа чыгъаргъа термилип, ёз тиллеринде Къайсынны кёчюрмелерин окъургъа излегендиле. Аланы бу ахшы мурастары да толурладан туююл эдиле...

### ***Урушну кезиуونده***

1941 жылда Уллу Ата журт уруш башланады. Къайсын ары дери аскерде къуллугъун бардыра эди да, аны отуна киреди. Поэтни ол жылларыны юсюнден кёп айтылганды. Мен хапарымы Къулий улуну театр бла байламлыгъыны юсюнден жазгъаным себебли, ол жыллада аланы



араларында байламлыкны билир мурат бла бир къауум жыл мындан алгъа И.Я.Судаковну къызы, ГИТИС-ни профессору И.И.Судакова бла тюбешген эдим. Бу огъурлу тиширыу, мени оюмуна кёре, атасына сейир ушайды. Тёртюнчю малкъар студия театр институтда окъугъан кезиуде (ол студия да анда окъугъанды, мен да аны санында) ол бизни курсда дерсле бермегенликге, артыкъ жарыкъ болуучусун сезгенлей тургъанма. Театрны тарыхы бла кюрешип башлагъанымда, мен Ирина Ильинична бла тюбешеме. Ол манга атасыны, Къайсынны юслеринден, уруш жыллада Къулий улу Судаковха тюбеген а болурму эди, ол затладан, – хапар айтса эди деген мурат бла баргъанма. Тиширыу атасы, анасы бла 1935 жылда Нальчикге келгенин, Къайсынны да аз-маз эсгергенин айтхан эди. «Мен ол заманда асыры гитчечик эдим аллай затланы ангыларгъа. Алай бир ишни уа унутмайма. Урушну кезиюу эди. Кече, эшикле ачылып, бир ненча жаш аскер кийимлери бла фатарыбызгъа кирип келип, кече белине дери атамы отоунда кёп ушакъ бардыргъанлары уа эсимдеди. Ол жашладан бири Къайсын болур эди деригим келеди. Сизни халкъны кёчгюнчюлюкге ашыргъанларында, ол артыкълыкны кётюралмай, бир себеп излепми келген болур эди, билмейме. Артда да аны къуру Къайсын суннганлай тургъанма», - деген эди.

Ушагъыбызда мен Ирина Ильиничнадан атасыны дефтерлерин, документлерин манга бир ауукъ заманнга беририн тилеген эдим, къайтарыргъа сёз берип. Алада малкъар студия бла байламлы жазулану табар муратлы эдим. Жарсыугъа, ол Илья Яковлевични архиви эгечи Екатеринада къалгъанын, аны архив бла хайырланыргъа онгу болмагъанын билдирген эди.

Ол кезиуде Къулийланы Къайсын атлы малкъар къырал драма театрда музей ачар муратлы эдим. Аны ангылатып, дагъыда Ирина Ильиничнадан атасыны суратын тилейме. Аллай огъурлу ишге угъай деялмай, алай жүрегинден айырып бергенин айтып, бу сиз кёрген суратха кеси къолу бла жазып, аны саугъагъа бергенди...

Алайды да, ол жаш Къулий улу эди деп, биз шарт бегиталмайбыз. Алай Уллу Ата журт урушну кезиюунде Къайсынны Москвагъа эки кере баргъаны, кёчгюнчюлюкге кетерден алгъа бир къауум шуёхларыны, потлени юйлеринде конакъда болгъаны уа белгиледи. Ол экинчи атасыча кёрген И.Я. Судаков бла тюбешмей, жүрек къыйынын анга билдирмей къоя эди деп мен айталмайма.

### ***Туугъан журтунда***

Малкъар халкъ, кёчгюнчюлюкден Туугъан журтларына къайтханлай окъуна, миллет театрны ачар къууумгъа киредиле. Биз билгенден, ол заманда биринчи салыннган пьеса Боташланы Иссаны «Таулада танг жарыйды» деген драмасыды. Алып, салып къоярча пьеса болмагъаны себепли, аны жазылгъаны, артда аны бла ишлеу да узагъыракъгъа созулгъанды. Айтхан кюнлерине малкъар театр драманы кёргюзтюрге ха-

зыр болалмайды да, республиканы башчылары уа ол кяллай халда эсе да, турушунлай кёргюзтюрге кереклисин айтадыла. КъМАСССР-ни Министрлерини Советини Председателини экинчиси Уяналаны Чомайны башчылыгыы бла комиссия кьуралып, ол оюннга кьарайды. Аны санында Къулийланы Къайсын да бар эди. Ары киргенле кёрген оюнларыны кемчиликлерин белгилегенден сора, сёз анга да жетеди: «Былайда айтылган затла барысы да тюздюле,- деп башлайды Къайсын.- Алай биз бусагьатда кьараган - спектакль угъай, кюнде бола турган репетицияды. Аны бизге кёргюзтмезге да эркин эдиле. Сау болсунла, кёргюзтдюле эселе. Бир сёзсюз, спектакль хазыр болса, айтылган кемчиликледен кёбюсю кетер. Кетмей кяллыкь кемчиликле да болурла. Иш анда туююдю. Ишни башы – миллет театрыбызны жангыдан жаратылганыды. Аны иги болурун барыбыз да сиебиз. Бюгюн аны биринчи атламыды. Аны жетишимлерини, кемчиликлерини юслеринден артда айтырбыз, беш-алты жылдан сора. Ол заманда кьаты сорургьа боллукьбуз. Бюгюн а театрны ачылганы бла барыгызыны да алгышлайма».

Кёребиз да, эндиги Къайсын, кёп жолладан ётген поэт, бу жол, башында келтирилген статьясындача болмай, актёрланы, режиссёрну, авторну да ишлерине кяллай улуу хурмет бла селешгенди! Ол, кеси актёр ишни толу билген адам, аланы чырмаган затланы толу ангылагьанды. Ол заманда андан жаланда ариу сёз, билеклик керек болганын ол толу билгенди. Андан эди аны сёзю огьурлу атаны сёзю суйген жашына кибик.

Алай театрға драматургдан сора жаш артистле да керек эдиле. 1958 – 1963 жыллада, Москвадагы Щепкин атлы студияда окьуп, экинчи малкьар актёр студия кьайтады. Энди театрда тамата, жаш тёлю да бар эди. Студиячыла, кеслерини диплом оюнларын кёргюзтюп, театрны репертуарына кьошуладыла, жангы оюнлада ойнайдыла. Бу жыллада Къайсын актёр шуёхларын дайымда жокьлай тургьанды. Аны хар театрға келгени актёрлагьа, кесине да кьууанч эди. Актёрлукь кьанында кьайнаган, ариу сёзню кьызганмаган Къайсын шуёхларыны кёллерин алгьанды. Баям, актёрла шуёхларындан пьеса да сакьлай болур эдиле. Театрны хар жашырынын толу билген, ангылагьан Къулий улу «Кьоркьма, анам!» (артда анга «Дунияда суймеклик барды» дерикдиле) деген пьесаны келтиреди. Аны кьолгьа фахмулу режиссёр Г.В.Моисеев алады. Суратчысы С.Урусов эди. Аны премьерасын кьараучула 1964 жылда 7-чи февральда кёргендиле.

Мында иш таулу элде ол жыллада барады. Кёчгюнчюлюкден кьайтхан жаш тёлю Малкьарны жангыртыр, аны атын айтдырыр мурат бла келген эди аталары, аналары жашаган жерге. Ол аны ючюн кьолундан келгенни аямай кюрешгенди. Алай пьесада аланы алларына, алгьыннгы адетлеге кьараган Таусо кибик колхозну председатели, артда бригадир, аны тегерегинде айланган «арсланла», жашауда насыпны жаланда байлыкьда кёрген келечи Дарийнаны, жаланда окьуугьа талашыргьа кереклисине ийнанган Салимни эм суйгенле Алий бла Зайнафны араларында барады иш. «Таулу тиширыула харекетге асыры алданадыла»

деген акъылны тутуп, автор аллындан ахырына дери элтеди. Зайнафны анасы да аладанды. Ол жангыз кызын, артыкъ кысымагъанлыкъгъа, жылы келген Таусогъа берирге ыразыды. Алай жаш адамла, Алий бла Зайнаф, жүректери айтханны этип, юйор къурайдыла.

Режиссёр, пьесаны атын тюрлендирип, анга «Дунияда барды сүйемеклик» деп атаганны тюзге санаганды, алай бла башына жаш адамланы араларында болгъан сезимни чыгъара. «Къоркъма, анам!» деб' а Зайнаф анасына айта эди, биз жангы жолгъа чыгъаргъа сүебиз деген оюмну белгилей.

Мында чам, жыр да кёпдю Аны баш жигити Алий назмула тагъады, Кязимни терк-терк сагъына. Алай бла Кязимни кесини устазына санагъан Къайсын жигити Алийге да аллай сёзлени береди. Аны айтханым, мында да болалмагъанды Къайсын поэзияны, сүйген поэтин, башхаланы да къошмай, сагъынмай.

Оюнда тамата тёлү бла бирге жаш артистле да ойнагъандыла. Гошаны – Къудайланы Маржан, Зайнафны – Созайланы Нина бла Наршауланы Шахадат, Алийни – Къулийланы Борис бла Юсюпланы Хамит, Арсланы – Шахмырзаланы Алексей, Таусону – Маммеланы Ибрагим эм башхала.

Маммеланы Ибрагим кеси жазгъанлай, аны драматург къадарында Къулий улуну ролю уллуду. Ол кеси саулукъда дайымда айтычу эди Къайсынны оратор фахмусуну юсюнден, артыкъда 1959 жылда Мечиланы Кязимни 100- жыллыкъ юбилейине аталгъан конференцияда Къайсын этген алаамат докладны эсине тюшюрюп. Анга атап, драматург статья да басмалагъанды. Ол эди Ибрагимде Кязимни къадарына сейирни туудургъан. Аны юсюнден Мамме улу былай жазгъанды: «Къайсын докладында кёп сейир затланы айтхан эди. Кязимни юсюнден аллай бир кёп шартны билген адам, аны юсюнден пьеса нек жаза болмаз деп, сейир этип, аны Къайсынны кесине сагъыннганымда, Къайсын: «Да ол а бек иги боллукъ эди», - дегенден башха сёз айтмады. Баям, жаза окъуна тура болур деп, мен да андан тереннге кирмей къойдум. Артда, жылгъа жууукъ заман озгъандан сора, бир къауум артист болуп, Къайсын бла ушакъ эте тургъаныбызлай: «Да Мамме улу Кязимни юсюнден пьеса жазаргъа айтхан эди да, алыкъа биз кёрген жокъду», - деди...

Къайсын аллай адам эди. Кесин биревден акъыллы, кёп билген этип: «Алай этерге керексе, былай этерге керексе», - деп, буйрукъ халда сёлешмей эди. Башха, бир учхара сёз айтып, жылы, шүёхлукъ халда, кенгден билдире эди айтыр затын. Мен ангылагъандан, Къайсын Кязимни юсюнден пьеса жазмай эди, жазар акъыл да этмегенди. Ол заманда мен айтханны эсинде тутуп: «Жаза эсенг, бек ахшы, жазмай эсенг, энди жаз», - деп ангылата эди. Алай бла, Къайсын аллай сыйлы борчну боюну салгъандан сора, ишге кириширге тюшдю».

«Жаралы жугътур» малкъар театрны тарыхында уллу жерни алганды, Кязимни сахнагъа биринчи кере чыгъарып, аны акъылман сёзлерине да къараучуну тынгылатып. «Кязим бла театр» деген бериуюбюзде ол драмада ойнагъан РФ- ни сыйлы артисти Юсюпланы

Хамит аны премьерасына келген Кьюлийланы Къайсын жилиямуқъларын сыйпай къарагъанын эсгере эди...

Артда да Кьюлий улу театр бла байламлыгъын юзмегенди. Былайда аны Шекспирни «Отеллосун» бла Гарсиа Лорканы «Къанлы тоюн» айттыргъа тийишлиди. Биринчини ол экинчи малкъар студиягъа кечюрген эди. Алай ол кеси статьяланы биринде бу трагедияны эки кере кечюргенин, экинчи жол этгени иги болгъанын айтханды. «Инглиз тилни билмегеним себепли, Морозовдан кечюргенме, Пастернакны кечюрмесин да хайырланым».

Лорканы уа, Мен бек суйген Федерико Гарсиа Лорканы, испан тилден кечюреме. ГИТИС-де испан тилни окъугъаным ючюн анга сау бол дейме. Нальчикде «Къанлы той» барады. Анда бийик поэзия барды». Кёребиз да, театр институтда алгъан дерслери артда да бошуна кетмегендиле.

Мен башында Къайсынны оратор хунерин сагъындым. Сёзсюз, ол да актёр усталыкъ бла келгенди дерге суюме. Бизге жетген видео плёнкалада поэт литература ингирледе, башха жыйылыулада сёлешгенине тынгыласакъ, керти да, актёр сёлешеди - сёзю шатык, эмоцияладан толу, хар айтырын, сёзюн анга тынгылагъанлагъа жетдирип. Аны кесини назмуларын окъугъаны уа? Алада уа жокъмудула эмоцияла, усталыкъ да?! Поэтле асламында назмуларын созуп, жырлап айтханларын эшитебиз. Къайсын башха эди. Аны айтханында да эшитилгенди энчи макъам, поэзияны кючю, огурулулугъу да бирлешгендиле назму айтыуунда. Алай ол, къалам къарындашларыча угъай, бош адамча, поэзияны ангылагъан, анга бийик сый берген устача окъугъанды.

Къайсын ахыр кюнюне дери театрдан узакъ болмагъанды. Аны «Ёлтюрюлген бешик жыр» деген пьесасы жартылай къалгъанды. Поэтни, дараматургну юй бийчеси Кьюлийланы Элизат аны юсюнден былай дейди:

Биз Къайсынны юй бийчесин сагъындыкъ эсе, ол да актриса болгъанын да чертирге керекди. Поэт Москвада окъугъан кезиуонде, Залийханланы Тамара бла юйюр къурап, алагъа кыз туугъан эди. Жанна бюгюнлюкде атасыны хазнасын сакълауда уллу иш бардырады.

«Мындандыла жашау да, жыр да» деген статьяда Кьюлий улу Гарсиа Лорканы «Йерма» деген трагедиясыны юсюнден да сагъынады. «Айттыргъа, ол юйюр драмады: тиширыу сабий табаргъа излейди, эрине уа – ол керекмейди. Ол кызгъанчды. Кесинден башхагъа несин да кызгъанады. Къатыны аны ёлтюреди. (Классика пьесаны магъанасын схемагъа кёре айтабыз десек, алай айттыргъа боллукъду). Бу пьеса бюгюнню къараучугъа керек боллукъ болурму? Ма аны юсюнден сагъыш эте эдим... Белгили оруслу жазычудан, ахшы, акъыллы, къолайлы адамдан сордум: «Нек жокъду сени сабийлеринг?»- деп. Ол а былай жууап берди: «Мен дунягъа къыйналып, ёлюмден, атом уруш башланады деп, аладан къоркъуп турлукъ жанланы жаратыргъа излемейме».

Андан ары айтханына кёре, Къайсын кёп сагъыш этгенди муну юсюнден, сора быллай оюмгъа келгенди: жазычуну оюму Лорканы

жигитинден эсе мажалды, алай ол да тюз туюнлдо, сабийле аз туугъан, демография проблема бусагъатда кѣп халкълада барды. Аны сылтаун а Къайсын адамла кеслерин къыйнаргъа суймегенде кѣреди. Сора статья былай бошалады: «Биринчи къарагъанда, уллу магъанасы болмагъан Лорканы «Йерма» деген пьесасында терен философия барды. Мен аны кѣчюрюрге керекме».

Жашауда уа башха тюрлю болгъанды. Малкъар театр аны салгъанды, алай Къайсын угъай, Бабаланы Ибрагим кѣчюрюп. Кесин да къайда кечирек. Алай пьесада кѣчюрюлген проблема ол замандан эсе бусагъатда къатыракъ тура болур. Къулий улу уа аны мындан отуз жыл алгъа сезгенди.

Дагъыда ол сагъыннган статьяда быллай оюму барды поэтни: «ГИТИС-де окъуй, мен бир керти оюмгъа тюшоннгенме: театры болмагъан халкъ – насыпсыз халкъды, сѣзюн айтыр трибунасы болмагъан. Ол трибунадан халкъ, жаланда тарыхыны юсюнден айтып къоймай, битеу дунягъа да кесини кѣз къарамын билдиреди – битеу адам улугъа, хар инсаннга да. Театр – ауаз берген трибунады, адамны оюмларгъа, сезрге юйретген».

Бу сѣзле да бизге аманатча эшитиледиле. Малкъар театргъа 1991 жылда Къулийланы Къайсынны аты да аталгъанды. Анга аталгъан пьеса да салыннганды. Алай ол айтхан сѣзлеге уа кертичи болалдыкъмы? Халкъ театрда кесини сѣз айтыр трибунасын кѣремиди? Бююнлюкде аны атын жюрютген театр бла къараучуну арасында байламлыкъ къалайды?..

***САРАККУЛАНЫ Асият.***





**ЭРИКГЕНЛАНЫ Фатима**

## **АНАСЫНДАН ЫЙЛЫКЪТЪАН ЖАШ**

1980 жылланы аллы. Карачаевскеде институтда окъугъан насыплы студент кезиуюбюз. Мен талай къыз бла студент общежитияда турама. Кюнлени биринде къызланы бири, эсгермей, ачхычны биргесине алып кетеди. «Паралагъа» кечиге тургъаным себепли, аны кѳралсам деп, общежитияны терезесинден къарагъанлай, аякъларында уюкълары, башында пух жаулугъу, юсюнде эскирек фуфайкасы бла бир тиширыу кѳзюме илинеди. Ол кеси да гурт тауукъ кѳююп кетген жюжеклекча чачылгъан студентлени арасында, кимни эсе да излегенча, тѳгерегине къарайды. Алай а эслеялгъан болмаз эди, жашладан бирин тохтатып, не эсе да сорду. Ол да бизни общежитие таба бармагъы бла кѳргюзтгенин эслегенимде, ачхычсыз болгъанымы да унутуп, жунчуп айланган тиширыугъа болушайым да, дерсге чабайым деп, тебиредим. Алай а мен анга жууукълашхынчы, кѳонгуроуну кѳагъылгъан тауушу дерсге чакъырды. «Парада» ол тиширыу кѳз туурамдан кетмей, устазны айтханына терен эс иялмай, къайгъылы болуп, тынгысыз турдум. От кѳшуннга олтургъанча болуп тургъанлай, кѳонгуроуну жарыкъ тауушун эшитип, институтну арбазына чыкъдым. Не келсин, тиширыу кетип тура эди...

Кюн ортада дерследе келип, солуп, кафедрада реферат жазаргъа хазыраныргъа бара тебирегенлей, биргеме жашагъан тенг къызым Халимат, бети-кѳуту кетип:

- Фатима, къарындашым Ибрагим, жарашып жашап тургъан фатарындан жандан-жаннга тенгин да кѳююп, кишиге жукъ да билдирегенлей, кетип кѳалгъанды. Нек кетгенинден хапарсызбыз, - деп, бек къайгъырып сѳлешеди. – Жашла жашагъан жерге барып, хапар биллик эдим. Ары кесим барыргъа тартынама, шо, манга нѳгерлик этсенг а...

Ибрагим, Алиманы жокълагъанлай, бизге да къайгъырып, сыйыбызны кѳрюп, эгечлерича тута эди. Бу хапарны эшитгенимде, Алимагъа кѳл эте, биргесине тебиредим.

Бардыкъ. Алима, къарындашына тѳбеп, хапар сорду. Кертиси бла да, ол эки жылны биргесине окъуп, бир фатарда жашап тургъан тенгинден кетип, башха жашла бла бирге тура эди. Бизни ашыра бара, Ибрагим толу хапарын да айтды...

Ол мен эрттенбла кѳрген тиширыу Ибрагим бла бирге жашагъан тенги Харшимни анасы Ханым болгъанды. Ол кезиуде, менича, Харшим да анасы аны излеп айланнганын кѳрюп тургъанды. Андан хапарсыз болгъан Ибрагим, тенгини анасына жолда тюбеп, ауур хызенлерин кѳолундан алып, жашагъан жерлерине алып келгенди. Жолоучу болуп келген Ханымны тапхан затын аллына салып, сыйлайды.

- Ибрагим, жашым, сау бол, нек кыйналаса? Чайынгдан ичейим, суусап болуп турама. Жаным, мен экигизни бир-биригизден айырмайма. Жукъ кереклинг болса да, тартынмай, келе тур бизге. Ол жарлы ананг сау болса, аз кѳууанмаз эди. Ананг ауушхан заманда гитчечик эдинг. Энди уа саубитген, чырайлы, намыслы жашса, тѳуу машалла. Харшимни излей, сиз окѳугъан межамны ичине киргенимде, кесинги да айырмагъа окѳугъан сабийлени суратларыны арасында кѳрюп, бек кѳууаннган эдим. Кѳп жаша, балам. Аллах берекет берсин, - деди, кѳзлерине ургъан жилимукъларын сюрте. – Мындан ары Харшимни аллына кѳараяллыкъ тѳююлме. Ашыгъышма. Ростовда картошчукъ сатып келе турама. Жюк машинаны да былайда сакълатып чапханма бери. Мен ары кетгенли Харшим жукъ керекли болуп, окѳуудан бѳлюнеди деп, юйге барып, солуй турургъа заманымы кызгъанып, юсюмю-башымы да тюзетмей, жолоучулукъда болгъанымча келип кѳалгъаныма да тартына, алай кѳайтханма, - деп, жашына хазыр этген ачхасын да узатып, сѳйген кѳз бла ол жатхан орунга кѳарап, жашын тансыкълап, туруп кете тебиреди. Ибрагим Ханымны машинагъа дери ашырып, ызына кѳайтханында, Харшим, олтуруп, анасы келтирген затладан ауузлана тура эди.

- Харшим, сѳйюмчю, ананг келип, санга ачха да, бир айгъа болур чакълы ашарыкъ да келтирип барады. Бусагъатда ашырып келеме. Бир 10 минутха алгъа келсенг, анангдан тансыгъынгы аллыкъ эдинг. Кѳайры думп болуп кѳалдыңг? Мен ары-бери чабып да изледим, табалмадым, - деп, сагъышлы болду. – Харшим, насыплыса, мен анамы бир кере кѳрюрге тапсам... Мен анамы бир кере ауазын эшитир ючюн, жашаууму жартысын бер деселе да, берлик эдим. Бюгюн санга эл бла бир сукъландым. Анам жарлы тѳшекде болгъан эди да, сау болгъа эди, - деп, Ибрагим терен ахсынды.

- Ой, кѳой, алай айтаса ансы, ма мени анамча, эски фуфайкасы бла окѳугъан жеринге келип, тенглеринги ичинде ыйлыкъдырса, кѳайры кирирге билмез эдинг, - деди Харшим.

-Тохта-тохта, сен анангы кѳре тургъанлай, ол кетгинчи бугъунупму тургъанса? – деп сордум.

- Да, хо, ол мени анам болгъанын киши билмез ючюн, «Комсомольский горка» таба кѳачхан эдим, - дегенинде, кѳзюме эриши кѳрюнюп, эшик таба мыллыкъ атдым.

Ибрагим, мудах кѳзлери бла эгечине да, манга да кѳарай:

- Анасыны кѳачын, сыйын кѳралмагъан жашха тенгимди деп кѳалай айтайым? Керек кюнюмде ол манга адамлыкъ этер деп да

базыналмайма. Башха фатаргъа кѣчгеними чуруму да олду. Бир бирибизге дауурубоз-сююрюбюз болмагъанды. Мени андан киши да кыстамагъанды, - деди. Ол бизден бек сагъышлы, мудак сыфатда айырылды. Талай жылны татлы жашап тургъан ышангылы тенги «адамлыгъын» танытханына кыйнала болур эди жюреги.

Бу хапарны талай жыл ѳтгенден сора, жаш адамладан кыйсы болса да бири, окъуп ойлашып, кесине бир оюм этер эсе уа деген умут бла жазгъанма. «Ананы Баланы аллында жангыз бир терлиги барды. Къартлыкъгъа дери жашамай ёлюп кетсе. Аны ёксюз этсе», - деп айтадыла. Ёксюз сабийле аналарына тараладыла, бир-бирле уа, ана бла жашауну татыуун багъалатмай, насыпларын ангыламай, уллу кёллюк да этедиле. Къалай-алай болса да, Аллах аладан ол насыпларын кызгъанмасын.





*РАХАЙЛАНЫ Диана*

## **АЧЫКЪЛАЯЛАМЪАН САТЪЫШЛАРЫМ**



Дуня, жер жүзю, аны табийгъаты, адамы, малы, къурт-къумурсхасы! Не сейирлик, тамашалыкъ затды бу! Дуня насыбын сезгенле аны ачыкълар сёзле табалмайдыла... Алай тынч туююлдю ол берген сезимлени ангылатхан. Жаны барла – бири тууа, бири ёле, жансызла – бири чагъа, бири къуруй, кюн-ден-кюннге бизни жашау тасхалагъа тумалата барадыла; жерни бир соруууна жууап табаргъа излеген, сорууун кёбейтеди ансы, жууап табалмайды.

Туююлме билгич, акъылман, дагъыда, кёлюмдегин къагъытха ызласам, жүрегим тынчаяды, жүрек тынчлыкъны уа къайсыбыз суймейбиз... Бирле айтырла: «Жашауну балындан башха, ауузуна тузун салмагъан, аны кюйсюзлюгюнден не биледи былай айтырча?» деп; бирсиле да къошарла: «Ансы да насып жууургъанны туююнде турмай эдик, ол да жарсыу такъмаса!» деп.

Къадар манга къаллай бир жашау бергенин мен билмейме, билген да эталмам, алай жашаууму аллында кёргеним окъуна, жүрегиме къоркъуу болмаса, къууанч салмайды. Танг бла кюн аязып, чууакъ кёкде чыммакъ булут да жүрегинге хошлукъ берир деп турсанг, акъ булут къарагъа бурулуп, тау артындан чыгъа келген кюнню жарыгъын тумалап да къояды. Быйылгъы кёгет кёлюме ётмейди, келлик жылныкы, кёл этдирир деп ышансанг, тирликлени башлары жерден къарамай къалады. Шашмагъан бир Аллах, адам акъылы, терслик бла тюзлюкню жолларын къайтып-къайтып барады. Тюзлюк: «Энди эсли болгъанса, таш бла ургъанны аш бла ур деп юйретсе», аны сыртына бичакъ чанчмасала, ышаргъан окъуна этмейдиле. Быллай къыйынлыкъ манга, о, нек берилди деп, ырхы сууун ётсенг, охо, энди кёк жауунуна уа тёзерме деп, кесинге кёл этесе.

Мен не кёргенме!? Къатымдагъылагъа угъай, жүрегиме, кёлюме береме бу сорууну, акъылым а кенгдеди, жүрек сезгенни, акъыл къыйыр чегин да ёталмаз! Неден да бег а кёлюмю китап болуп ачылырын излейме. Дагъыда къоркъуу жүрегими кемиреди. Сёзден, къыйынлыкъдан къоркъуп угъай, кёл китабымы сет-мет этип къоярла деп...

Ким ангылар дуня акъылын, мен кеси кёлюмю ушакъгъа чакъыралмай тургъанда... Жулдуз болсанг: «Адамгъа тенг этмейди

кесин!», жерге жууукълашсанг: «Не бошжюрек эди!», алгъа итинсенг: «Бизнича нек болмайды?!», артха къала башласанг: «О, бу жарлы, бир онгмайды!» дейдиле... Сёз этиу, сёз, сёз.

Бирле, серлене барып, чагъа тургъан терекни бутагъын сындырадыла. Неда, жерде чабып баргъан къумурсханы бош алай эзеди. Билемиди ол аны да жашаргъа, урунургъа къадары болганын?! Дуниягъа къумурсха бала да къыйматсыз туумайды.

Тасхалькъгъа батыла башласанг, дунияны бары кёз аллынга келеди. Акъылымда жер анасы, тобукъланып, жилимукъ тегеди. Манга кёзюн кётюрюп къарамайды. Аны таба тебиресем, артха турады, сёз айтыргъа кюрешсем, къулагъын жабады. Ышарсам, къашларын тюеди. Мудахлансам, башын энишге иеди. Акъылын бизге берип, жилимукъдан сора тегер заты болмаса, жилимай не этсин? Кеси адебинде бизни жюрюталмаса, манга кёзюн къалай кётюрсюн? Гюняхлыдан къачмай не этсин? Анга уллу селешгенни ауазын къалай эшитсин? Бу болумда ышаргъаным ачыу тие болмазмы? Мени мудахлыгъым андан да бек кюйдюргенине уа ишек да жокъду.

Бар сагъышларымы, къол аязымыча, жамауатха ачар онгум болса эди... Жазгъан бирни этеди, не медет, акъылын а ким билсин депми къоярла? Бирле, мурат этселе, келлик заманны бал къатыш болурун излейдиле, бирсиле, бал батманда жашап, дагъыда кеслерине жан аурутадыла. О, не керек болур, адам улусу, санга? Бу жууапсыз соруу, кюнден-кюннге жюрегими теренинде, тамыр ие баргъан болмаса, башын бери чыгъарып, салам бермейди. Тыш дуниягъа кёз жетдирмеген а, аны ачылыгъын бла татлылыгъын сезмейди. Бу затланы менден бир башха адам сорса, жууапла да табып, жарсыгулу жерде да кёл этдирир эдим, алай бир соруудан къутулсам, анга ючюсю тууады.

Мени сабий оюмларымы къыстап, жюрегими, кёлюмю, эсими бийлеп тургъан къоншу сезимлени не этейим?! Къонакъгъа сормай келгеннге кет деп да къалай айтайым!? Къонакъча жюрютселе уа кеслерин, ёмюрге къонакъбайлыкъ этип турур эдим, бийлик этип тохтайдыла ансы. Кёзге илиннген затланы, бирсилеге да эслетирге боллукъду, алай акъылымы уа кимге да къалай танытайым!? Кесинги толу танытыргъа, бирси жюрекlege жол табаргъа назму бла болукъду, алай, энди эшиклерин ачайым дегенлей: «Танымагъаныбызгъа эшик жабылыпды!» – деп да къоядыла. Мен а, къайгъымы бёлсем, тынчайыр эдим деп келеди кёлюме. Айхай, абыннган заманларында мен билеклик этгенле, энди жер бла жюрюмейдиле, мен а, жер адамы, алагъа тенг къайдан болайым...

Суу бара кетсе, таш да ашалады, таш тёзюмюм, къатылыгъым да болмай, мен а эрип кетмей къалай турайым?.. Бирде манга киши къайгъы этмейди, кимни къайгъысын да мен нек этерге керекме деген соруу келеди... Ол сорууну итле бла къуугъанлай этип иеди кёлюм. Жарлы кеси, манга болуша келген эсе да.

Бир къолум ишлеп башласа, ишге бирсим да узалады. Къууанчны, бушууну да эки кёзюм тенг кёредиле, бушууну – сен, къууанчны уа – мен кёрейим деп даулашмай. Бир аягъым атласа, бирсим да ызындан атлайды. Кёлюм, жүрегим а жангыздыла, бир затны башха бла тенг эте юйренмегендиле, акъылым а, алагъа къарай, сагъышла-да жууунады. Абери айтыр эсе да, сагъышла аууз сууун къурутуп, сёзю чыкъмай къалады.

Билмейме, кёлюм акъылым бла ушакъгъа къачан чыгъар, алай, кёлюм да кеси, акъылым да кеси, адам улусуна бир бирни ангылау, бирлик жашау тилей, жүрегими бек къууандырадыла!

Къууанч бла!



*ГЛАШЛАНЫ Алан*



## РУЗЛАМАНЫ ТЕРСЛИГИ

Хажосчук кюн узуну адыргы этип айланды. Ол тамбланы – 5-чи августну – ашыгып сакълайды. Да аны орунунда болсагыз эди, шуёхларым, сиз да сакълар эдигиз! Тамбла Хажосчукъга сегиз жыл толлукъду, кысхасын айтханда уа, аны туугъан кюнюн белгилерикдиле. Ол а билемисиз неди? – хычинле, конфетле, къалачла, тюрлю-тюрлю саугъала...

Сюйсенг – лимонад, сюйсенг – морожена, эрикгинчи аша, ич. Тюшден сора уа атасы Хажосчукну да, бирси сабийлени да шахаргъа аттракционнга элтирикди. Ма зауукъ десенг анда боллукъду ансы: гылыгъчала, канат жол, машиначыкъла. Хажосчук аланы барысындан да гитче машиначыкълада учаргъа сюеди. Ол машиначыкъны алаамат тап жюрютеди, къоншу Зуфарча, абызырап, уруп айланмайды. Алай Хажосчук бир затны ангылаялмайды. Уллула туугъан кюнлерин белгилеселе, сабийлеча, кюнлерин алай зауукълу нек ётдюрмейдиле? Ала нек эсе да, олтуруп, аракъы иче кетип, жайылып кетедиле. Андан не игилик таба болурла? Уллула болмагъанда, Хажосчук да ичип кёргенди, аракъыны бир иги зат сунуп. Ол а бир ачы, аман зат, Гелляка айтыучулай, кертиси бла да шайтан суу. Аллай бир затчыкъны ангылаялмай, кеслери уа, махтанып, уллулабыз деп турадыла. Хажосчук, а, уллу болса да, ичерик туйюлдю ол шайтан сууну, тютюнню да алай. Бир жол тютюн ичеме деп, башын аурутханды. Ол да бир аман зат.

Алайды да, тамбла Хажосчукну бек насыплы кюню боллукъду. Къоншу жашчыкъла уа анга аз сукъланмазла, бютюнда къызгъанч Зуфар. Кёп болмай анга велосипед алгъан эдиле да, ол аны учаргъа кишиге да бермейди. Хажосха да туугъан кюнюнде велосипед алыргъа айтханды атасы. Алай Хажосчук, Зуфарча, жукъбермез туйюлдю, ол кеси учуп эриксе, Солтаннга да, Махтиге да берликди. Алай Зуфар а тилеп да кюрешмесин, бош къыйнарыкъды кесин. Хажос юйде жашил велосипед алыгыз деген эди. Зуфарныкъы къызылды да, энди Хажосчук, бирсилеге да айтып, аны «къызыл – къыз, къызыл – къыз» деп къозутуп турлукъду. Хажосчукнукуу уа «жашил – жаш» боллукъду, аны киши къозуталлыкъ туйюлдю.

Хажосчук тамбла ким къаллай саугъа берлигини юсюнден сагъышланып кёп турду. Анасыны къарындашы – Хаким – не келтирлик болур?

Хажосчукъ хар кимден да аны бек сьоеди. Ол, бош келсе окъуна, не заманда да бир саугъа этмей къоймайды. Хажосну мотору болгъан кемечигин да, жылтырауукъ къамасын да, от чакъдырыучу керохун да ол келтиргенди. Ийсагъан, аны тамбла не алып келлигин бир билир эди!

Мухтарны да хатасы жокъду. Ол, Хакимча, кѣп саугъа келтирмегенликге, аны къап-къара «Волгасы» барды. Бир жол Мухтар аны машинасына миндирип, Минги тау тийресине элтгенди. Анда канаткада да учуруп, шишликле да ашатып, залим солутхан эди. Ол да тамбла бир алапат саугъа келтирирге боллукъду.

Тиширыуладан а Хажос Зухраны бек сьоеди. Ол да, келсе, къуру болмаучуду – конфетле, къалачла келтирмей къоймаучуду. Алай болгъанлыкъгъа, сиз Хажосну жуукълары бары да алтын адамла сунмагъыз. Ма, сѣз ючюн, Сафар хазна зат келтирмеучюдо. «Мен санга таудан тайчыкъ келтирликме», – деп, ол Хажосну сукъландырып тургъанлы, жыл жарым болады. Сора ол, келсе, Хажосну къаратор атына минерге да къоймайды. «Къой, жашы, атып, бир затынгы аурутур, бу бир къылыкъсыз затды», – деп къояды. Да къылыкъсыз болуб а, бу Хожаны эшегими болгъанды, къызгъанган эте эсе, тюзюн айтсын да къойсун. Хажосчукъ, атасы бла таугъа баргъанда, анда ажирге аз минмегенди.

Хажосчукъну къанын бузгъан кимди десенг а – Ханийфа. Ол, къачан келсе да, маралчыгъым, улакъчыгъым деп, Хажосну бетине шытыларын жагъып турады ансы, бир зат бермейди. Ол Ханийфалада турургъа да суймейди. Алагъа барыб а, кертме тереклерине минип, бир ауузланайым десенг, Ханийфа хар заманда, жетип: «Къой, жашы, алагъа тийме, тюнене дарман себилгенди, ашасанг, ууланган этериксе...» – деп тохтайды. Аны айтханына тынгыласанг, аланы тереклерине хар кюнден дарман сепгенлей турадыла. Кеси уа, таланган, не ойнаргъа, не телевизоргъа къараргъа къоймай, къуру жумуш этдиргенлей турады. «Улакъчыгъым, бахчада ол хансланы жулкъсанг эди. Маралчыгъым, арбазны сыйпасанг эди!...» – деп, ахырысы да эс тапдырмайды. Этмей а бир кѣр, ауузу от чагъар да башлар: «Тохта, мен сен жашны, ананга бир тюбейим, мен сени кюнюнго кѣргюзтюрме!...» Аллаиладан не саугъа сакъларыкъса, къолларынгы жуу да къой.

Алайды да, тамбла Хажосну саугълары кѣп боллукъду. Болсада, суйген заты боллукъ туююлдо. Анга барысындан да бек туугъан кюнюне не зат сакъларыкъ эдинг деселе, ол, сагъышсыз, гитче кючюкчюк дерик эди. Алай, жарсыугъа, ол боллукъ иш туююлдо. Нек дегенде, анасы къоярыкъ туююлдо. Хажос орамда айланган иесиз кючюклени аз кере келтирмегенди юйюне, алай анасы аланы къыстап тургъанды. Ол бир жол, бир ариу къолан кючюкчюкге асыры бюсюрегенден, букъдуруп, халжарда тутаргъа да кюрешгенди. Алай ол кючюк, юрюп, кесин билдирип къойгъанды. Анасы уа, аны да къыстап: «Къой, жашы, итни не этесе, алайлай бирлени къапса, андан эсе, бузоучукъларынга къара», – деп жибергенди.

Топ да ойнап, сабийле бла суу боюнуна да барып, сагъышха да къалып, Хажосчукъ ол кюнню кючден ѳтдюрдю. Ингирде телевизорда жомакъ бошалгъандан сора, этиучюсюча, рузламаны бир бетин жыртыды. Аны 5-чи

август бетинде тереклени сураты бар эди. Хажос рузламаны бетлеринде бир тюрлю адамланы суратларын да кёргенди. Тюбюнде уа аланы туугъан кюнлери жазылып. Рузламада Маркс, Бетховен, Хайям деген адамланы суратларын тагъып, Хажосчукну салыр жерге уа тереклени суратын ишлеп нек кьойгъандыла? Ол зат Хажосну жанына бек тийди. Жарсып, аны юсюнден атасына соргъанда, ол, ышарып: «Анангы айтханын этип, иги жаш болсанг, сени суратынгы тагъаргъа да болурла, ким биледи», – деп кьойду...

## ХАЖОСЧУКЪ

Хажосчукъ, уллу болса, космонавт боллукъду. Ол аны ахыр оноууду. Алгъа ол, атасыча, кьойчу болургъа сюе эди, артда – дохтур, ма энди уа космонавт болургъа оноу этгенди. Космонавт ол уллу болса боллукъду, алыкъына уа гитчечикди. Хажосчукъ кесин гитчечик да сунмайды, алай анга атасы да, эгечлери да, бирсиле да алай айтханлай турадыла. Кеслерин уллула этип... Айхай, айтханлары уа бир тюз зат болса эди...

– Ойнап терлегенден сора суу ичеме десенг, ауругъан этериксе.

– Суу боюнуна барма, батхан этериксе.

Алай ала айтхан затла барысы да бош затладыла. Хажосчукъ аланы кеси сынап кёргенди. Бир жол телевизорда Чапайны юсюнден кино бола эди – Хажос а аны бек сюе эди. Киногъа кьарар ючюн, Хажос, «ауруп», школгъа бармаз умут этди. Уллула айтхан эсине тюшюп, чабып, терлеп кюрешди да, сора сууукъ суу ичди. Алай аны ючюн не башы, не тамагъы аурумады, кинодан да кьалып, школгъа барыргъа тюшдю. Ийнан да тур андан сора уллулагъа. Суу боюнуна да кьаллай бир баргъанды. Аны ючюн а батмагъанды бир да. Батыб а, бу кьоргъашинми болгъанды!..

Ай, Хажосчукъ кеси уллу бир болгъа эди! Ол заманда анга киши да сен алыкъа гитчечиксе деп турлукъ туююл эди. Кеси уа, уллу болургъа асыры ашыкьгъандан, арбазда сюелген таханда, хар ыйыкьдан бийиклигин ёнчелеп, белги салып турады. Алай, жарсыугъа, ол белгиле бир бирден узакъ кетмейдиле – бир тыншчыкъ ёседиле. Гелля анга айран кёп ичсенг, уллу боллукъса деп айтычуду. Болсада Хажосчукъ, аны не кёп ичип кюрешсе да, муратына жеталмайды. Хажосчукъ, тегерекде бола тургъан ишлеге эс буруп, сейир этеди. Аланы юсюнден уллулагъа сорса уа, ала, жукъ да ангылатмай: «Уллу болсанг, билирсе», – деп, кьоядыла. Сёз ючюн, жауун жауса, элия нек урады? Жауун аны ёчюрюп нек кьоймайды? Неда, телевизоргъа ол кьадар адамла, машинала, юйле, таула, кьалай сыйынадыла? Ол телевизор сынарын адыргы этип сакълайды. Ол заманда Хажос, адамчыкъланы алып, аладан кёп зат сорлукъду, машиначыкъла бла уа ойнагъан этерикди.

Хажосчукъ, жауун жаугъандан сора, орамда суу кёлчюкледе жаланаякъ чабаргъа бек сюеди. Талада кюте тургъан эшеклеге минип айланнганы да хатасы жокъду. Алай Хажини эшегини бир аман кылыгы барды: иесинден башха адам минсе, чочуп, бир жанына быргъап жибереди, бирде

уа, башын буруп, къабаргъа да кюрешеди. Орамда жашчыкъладан ол эшекге Хажосдан сора жаланда Марат къоркъмайды минерге. Тембот а, къоркъгъандан, къатына да баралмайды.

Хажосчук суу боюнунда батмакъда кычыргъан макъалагъа ташла атаргъа да угъай демейди. Алай арт кезиуде ол кылыгъын кьойгъанды. Гелля аны юсюнден билгенде, аямай урушуп, аны ючюн ахыратха тюшерге боллугъун айтханды. Хажосчукъ, а ары тюшерге ахырда соймейди. Анда жилинла, сарыуекле, чычханла айланадыла. Ол а жилинладан бир бек къоркъады. Гелля ол затланы юсюнден анга кёп хапарла айтгучуду. Орамлада сабийле да, ойнап эрикселе, ахыратны, жаннетни, шайтанланы, алмостуланы юслеринден хапарла айтып, кечге дери олтуруучудула. Бир жол Марат бир хапар айтхан эди да, аны эсине тюшюрсе, къалтырап башлайды. Сабийле жыйылып тургъанлай, ол ма быллай хапар айтхан эди:

Быттыр, аны атасы Къанамат къошда болгъанда, сюрюуден Къашха деген бир къолан бугъа тас болады. Къошдагъыла аны аямайын излейдиле, жетмеген жерлери къалмайды, болсада табалмайдыла. Бир кече уа, малчыла элге дууагъа кетедиле да, къошда Къанамат кеси жангыз къалады. Ол ингирде жукълап тургъанлай, сыртына бир уллу къол тийгенча кёрюнеди. Кёзлерин ачып, тегерекге къараса – бир зат да жокъ. Къанамат бош кёрюннген болур деп жатады да, жангъдан жукълайды. Бираздан аны биягъы бир къол уятады. Туруп, тегерекге къарайды, алай бир зат да эслемейди. Алайынлай, эшикте бугъа ёкюрген тауушла эшитип чыгъады. Къараса, тас болгъан бугъа къачып бара эди. Къанамат, атха минип, Къашханы ызындан болады. Бир заманда да кылыкъ этмеучю ат, башын артха буруп, бармай тохтайды. Къалай-алай болса да, атына къамичи бла къадалып, Къанамат бугъаны къуады. Бугъа уа, чапханлай, бир аман жолла бла терс жанына барады. Бир сейири – Къашха бек жууаш бугъа болуучу эди. Бютюнда тамашасы уа неди десенг, ол бирде бузоуча – гитче, бирде уа – атча – уллу бола бара эди. Къанамат да Къашханы ызындан болгъанлай, иги кесек жортадыла. Ала тар жолладан, агъачладан, тауладан да ётюп бара эдиле. Бирде бугъа кёз туурадан кетип къала эди, Къанаматны аты уа, жардан кетерге аздан къалып, кишнеп тохтайды. Алай бла, Къанамат Къашханы жетеме деп, эки-юч кере да жоюлурдан къалгъанды. Бугъа атны артында неда жанында кёрюне эди. Къанамат а дагъыда аны ызындан бола эди. Халгъа бюсюремесе да, ол бугъаны къайтарыргъа сую эди.

Ат, терлеп, арыгъандан сора, алда бир дорбун кёрюндю. Бугъа, кызына барып, ары кирип кетди. Къанамат да, атдан тюшюп, аны ызындан тебирегенлей, бугъа артха бурулду да, мюйюзлерин ийип, юсюне чапды. Къанамат бир жанына кетгенлей, ол дагъыда аны ызындан болду. Ол заманда, амалсыз болуп, Къанамат, сермеп, ушкогун сыртындан алды да, бугъагъа бурду. Алайынлай, бугъаны юсюнден териси жерге тюшдю да, кызыл кёзлери бла бир къап-къара зат чыммакъ тишлерин ачып гырылдады. Кеси да уллудан-уллу болуп бара эди. Ол заманда Къанамат аны къара жин алдап айланнганын ангылады. Алгъа ол, къоркъгъандан, абызырап, санлары къурушуп къалдыла, кёзлери жумулдула, бираздан эс жыйып: «Бисмилляхий, бисмилляхий», – деп башлады. Ол сагъатда ал-

лында тутуш-туйюш тауушла эшитилдиле, төгөрекни кычырык алды. Къанамат, къоркъа-къоркъа, кёзлерин ачханда, бир акъ жин ол къара жинни къуууп бара эди. Бираздан ала кёз туурадан ташайдыла, Къанаматны аллында уа жазык Къашханы къолан териси атылып къалды. Олсагъатдан Къанамат, секирип, атха минди да, анга къамичини жетдирди, кёп сагъыш этмей, кёзлерин кысыды да, атны боюнуна жабышды. Кёп-аз баргъан эсе да, базынып, кёзлерин ачханда, танг ата тура эди. Төгөреке къарады да, ол жерлени таныялмады. Къанамат къошда тургъанлы беш-алты жыл болады, аны себепли къош тийресин иги таный эди. Бу жерле анга шагъырей туйюл эселе, къара жин аны бек ажашдыргъанды. Тюшге дери айланды, алай къошха жолну тапмады. Не этерге билмей, амалсыз болуп, билген дууаларын да тауусхандан сора, узакъда ит юрген тауушла эшитди. Ол къош итлери Тулпарны ауазы эди...

Аллай хапарладан сора, сабийле юлерине, къоркъа-къоркъа, кючден барыучудула. Хажос къоркъакъ Тембот бла аланы юлерине дери барыучуду. Тембот аны бла окъуна, ол да не – чыракъла жаннганда окъуна къалтырап барады. Хажосха уа алайдан жангыз кесинлей юйюне къарангы орам бла барыргъа тюшеди. Бир-бирде хуна, таханла, терекле аны кёзюне къара жинле болуп кёрюнедиле. Хажос биледи, «бисмилляхий» десенг, къара жинле думп болуп къаладыла, алай дагъыда, нек эсе да, ол къоркъа-къоркъа барады. Бир кече киштикле, билмей тургъанлай, кычырып, аны шайтанлы этерге аз кыйгъандыла. Аллаи заманлада Хажос Гелля юйретген дууаланы окъуп барыучуду.

Ма энди Хажос, къоншуладан озуп, юлерине жетеди. Къабакъларындан да ётдю. Бек къоркъуулу заман а энди башланады – тюз эшикни ачайым деп къолунгу созгъан кезиучюкде, бусагъатлай артындан къара жин узалып, аны алып кетерикча кёрюнеди. Хажос, чыракъ жаннган отогъа кирип, юйдегилени кёрсе, ол заманда тынчайыучуду.

Болсада алмостула, жинле аны тюшюнде да кыймайдыла. Бир жол бир алмосту: «Кел, Хажини эшегине минип, бир кесек айланайык», – деп илиннгенди да, Хажос андан кючден ычхыннганды. Ол, тюшюнде аман затла кёрюп, аз кере кычырып уялмагъанды. Аллаи заманлада аны Гелля дууаларын окъуп жапсарыучуду.

Уллула шайтанладан, алмостуладан да къоркъмайдыла, Хажос да, уллу болса, кишиден да къоркъурукъ туйюлдю. Ай, бир теркирек жетги эди ол зауукълу заман: суйсенг – кёлге бараса, суйсенг – космосха учаса, суйсенг а – кюн узуну морожена ашайса да тураса!

## **БИРИНЧИ СЕНТЯБРЬ**

– Багъалы сабийле! Бюгюнден башлап, сиз школчуласыз. Аны себепли, ойнагъанны азыракъ этип, окъуугъа эсигизни берирге керексиз. Сизни мен окъутурукъма. Мени атым Фатимат Мажидовнады. Алайды да, сабийле...

– Батмагъов! Бусагъатлай партадан тюш. Партагъа минерге жарамай-



ды. Сабийле, энди сиз мени айтханымы этип, иги окъургъа керексиз...

– Чонаев! Чыгъар аузунгдан сосканы. Сени кибик уллу жашха соска жюрютген айыпды! Энди уа дерсни башлайыкъ. Барыгъыз да букварьларыгъызны чыгъарыгъыз. Аны биринчи бетин ачыгъыз...

– Диммоев! Сен а нек чыгъармайса китабынгы? Нек этгенсе алай? Букварьны рогаткагъа алышыргъа жарамайды. Сиз къаллай окъуучула боллукъсуз? Диммоев, бар, анангы чакъырып кел. Къачан келликди сатыудан?.. Сабийле, сиз а бюгюнден ары билип къоюгъуз – букварьны рогаткагъа алышыргъа жарамайды. Так, дерсибизни бардырайыкъ. Ма бу алфавитди. Алфавитде харф... Къозуева! Къайры бараса? Бусагъатлай артха къайт. Суу ичергеми? Ол дегенинг? Дерсе болгъанынг унутханмы этгенсе? Сабийле, эсигизде тутугъуз: дерс бара тургъанлай, эркинлик алмай, чыгъаргъа жарамайды. Энди уа мени ызымдан харфланы барыгъыз да бирге айтыгъыз.

А-а-а – Танаева! Нек жилияса, тохта дейме мен санга! Не болгъанды?.. Чонаев! Нек айтханса мынга Лейля-тейля деп? Лейля, нек ургъанса Расулну китап бла башына? Расул, нек тартханса Лейляны бантигинден? Ма бир тартып кёреим энди! Дауурну тохтатыгъыз да, къангагъа къарагъыз! Мен харфланы кёргюзтейим, сиз а барыгъыз да аланы айтыгъыз. Бу не ха... Оу кюнюм! Неди бу? Топаев! Кокаев! Тохтатыгъыз бусагъатлай туююшню. Болду дедим мен сизге! Тохтамасагъыз, бусагъатлай милицияны чакъыртама. Топаев, къайтар Кокаевни къаламын, ол аныкъыды. Сабийле, полда къалам, карандаш, линейка тапсагъыз, алгъа, кётюрюп, бу кимникиди деп сорургъа керексиз.

Дерсибизни бардырайыкъ, бу харф «В»-ды. Хайда... Ханиева, мен сизге къаллай бир айтама, дерсе ашаргъа, соска эмерге, эшерге жарамайды деп. Кетер бусагъатлай эшиунгю! Кокаев, бу не харфды? Хау, бу «Д»-ды. Угъай, Топаев, чыгъаргъа жарамайды, бусагъат къонгуроу къагъыллыкъды. Мен айтханма да сизге Фатимат Мажидовна дерге керекди деп. Кёремисе сен муну, тийреде Фатимат дегениликге, сиз дерсе атамы атын айтыргъа керексиз. Батыров! Батыров, ёчюр бусагъатлай магнитофонну. Сабыров, чыгъар кючюкню эшикге! Кокаев, тох... Шамаев, Кокаев... я Аллах... ой анам!..

## ЖАНГЫ ОКЪУУ ЖЫЛ

Хажос жангы окъуу жылны ашыгъып сакълайды. Биринчи сентябрьге дери алыкъа кёп къалгъанды, Хажос а ол огъурлу кюннге толусунлай да хазырды. Жангы костюму, кёлеги, курткасы, спорт кийимлери да барды. Куртка уа аллай курткады, аткака айтычулай, къундуз кибик жылтырайды. Жалан чуруклары жетмей эди да, шабат кюн къоймай, Гелляканы элтип, жарагъан лак чурукла алып келгенди. Энди Хажос, хар эки кюнден жангы кийимлерин да кийип, кюзгю аллында бир кесек безиреучюдо. Эсине тюшсе уа, жангы китапларын ачып, суратларына къарап, эрикгенин кетериучюдо. Къаллай ариучукъладыла шёндю ала!

Хажос хар жылдан аланы ариу тутаргъа кюрешуучюдо, алай бир-эки айдан халек болуп къалыучудула. Болсада сиз Хажосну, окъууну бир бек суюген, анасын жаланда бешле бла къуандыргъан жаш сунмагъыз. Тюзюн айтханда, ол китапладан эсе, топ ойнаргъа, суу боюнуна жюрюрге бек сюеди. Кече къоншуларыны бахчаларына кирип, бир кесек «кютерге» да угъай демейди. Окъууну жаратмагъанлыкъгъа, Хажос, айтханыбызча, биринчи сентябрьни бек ашыгъып сакълаучуду. Ючайлыкъ каникулладан сора, жангы школ кийимле да кийип, тенглери бла тубешген бир хычыуунду. Ол кюн огъурсуз устазла да къууанч бет алып айланадыла. Аланы къой, ол тилбаракъ къызла окъуна окъууну байрамында алай аман затла туюндюле. Отуз биринчи августда Хажос жангы кийимлерине да итиу салдырып, жангыдан кийди, портфелин да алып, ары-бери жюрюдо да, ыразы болду.

Алай Хажосну жарсытхан бир затчыгъ а барды, ол да неди десегиз – чачы. Жай каникуллада чачын жалан къыркъдыргъан эди да, алыкъа иги ёсменди. Тенглери чыгыр деп къозутурукъдула деп къоркъады. Былтыр Аслан алай келген эди да, къозутуп, жанындан этген эдиле. Алай жашла иш туююл эдиле, – чыгыр дегенни къулакъ жанына уруп барлыкъды, «къолтиймез» къызла къозутсала не этерикди ансы?..

Ол кече Хажос тангнга жукъламай чыкъды: башына тюрюлю сагъышла келе эдиле. Жай каникулланы асламысын ол тауда ётдюргенди. Уллулача, атха минип, мал кютгенди. Энди тенглери аны къошда болгъанын билселе, къалай сукъланырла! Ала аны Къашхагъа минип, арт аякъларына тургъузгъанын бир кёрге эдиле...

Эрттенликде бешинчи классны окъуучусу Хажос школгъа атланды. Ол, анныкаларыны къолларындан тутуп, кеслеринден да уллу гюл къысымланы алып баргъан сабийлени таукел озады. Хажос, ол ёхтем баргъан сабийчиклеге къарай, эсгериулеге кетди. Тёрт жыл артха, ол да, ма, былача, Гелляны къолундан тутуп бара эди. Алгъа, школ не болгъанын билгенден сора, жиляп, барлыгъым келмейди деп тохтагъан эди. Алай, хар замандача, даулашда бу жол да Гелляка хорлагъан эди да, Хажосха школгъа жюрюрге туюшдю. Назмула да окъуп, алгъышла да айтып бошагъандан сора, бир бёкем жаш, гинжи кибик бир къызчыкъны кётюрюп, тегерекге айландырып, къонгуроу къакъдырды да, сабийле классларына кирдиле.

Алгъа Хажосну хар дерсден бир устаз Зоя Махмудовна – окъута эди, энди уа хар дерсден энчи устаз окъутурукъду. Шёндю алагъа жангы дерсле да къошулгъандыла. Алай ол Хажосну хазна къууандырмагъанды: алгъын дерсле да кёп кёрюне эдиле. Энди уа... физика, география, история...

Алайды да, Хажосну биринчи сентябрьде биринчи дерси барады. Устаз – узун жаш, Солтан Хамидович, – сабийлени химия бла танышдырады.

– Билемисиз, сабийле, химия неди? Химия ол жашауну мурдоруду. Бизни жашауубуз битеу да химиядан къуралады. Ма, сёз ючюн, жауун жауады да – ол неди? Ол а химияды, илму тилде айтханда,

H<sub>2</sub>O-ду. Билемисиз, сиз не бла солуйсуз? Эсигизде тутугъуз, кислород бла. Кислород болмаса эди, дуняда сау жан къаллыкъ туююл эди. Бютюнда бизни заманда уа химиясыз ахырыда жарарыкъ туююлдо. Аны себепли сиз химияны энчи окъургъа керексиз. Мени дерсими иги билирге кюрешигиз, бек къаты сорлукъма, – деп, Солтан Хамидович, къалын къара къашларын туююп, окъуучулагъа жютю къарады.

Къонгуроу къагъылгъынчы, ол химияны юсюнден айтып турду. Хажос ангылагъаннга кёре, химия болмаса, дуняда жаныуарла, адамла, бузоула да къырылып къаллыкъдыла. Ол затдан кери къалыр ючюн а, Хажос да, бирси окъуучула да химияны дерслерин кёлден билирге керекдиле. Алай Хажос ол затха бир кесек арсар болду. Нек дегенде, ол шёндоге дери химия не болгъанын билмей тургъанлыкъгъа, не ёлмегенди, не аурумагъанды.

Экинчи дерс – кеси тилибизде айтсакъ, – къол усталыкъгъа юретиу эди. Къонгуроу къагъылгъандан сора, сабийле дерге жыйылдыла. Аны уа Мукамей деген кёк халатлы бир чыгыр кишичик бардырады.

– Сабийле, иш адамны жашауунда къаллай магъана тутханын, мен айтмасам да, биле болурсуз. Эсигизге бир затчыкъны тюшюрюп къояйым, – Карл Маркс: «Адамны адам этген – ишди», – дегенди. Башхача айтханда, адамла ишни хайырындан адам болгъандыла, ансы ары дери хайыуанла эдиле. Бизни социалист мамыр къыралда уа хар адам ишлей билирге керекди. Бизни къыралда, капиталист къыралладача, къулла жокъдула. Аны себепли сиз ишни иги билирге керексиз...

Хажос ангылагъандан, окъуучула башха дерследен эсе, ишни иги билирге керекдиле. Алайсыз ала маймулла болуп къаллыкъдыла.

Къонгуроу къагъылгъандан сора, география башланды. Жангы устаз, жаш тиширью, дерсни юсюнден айтады:

– Тынгылачыгъыз, сабийле: ге-о-гра-фия, ге-о-гра-фия – къаллай ариу сёздю ол. География болмаса, биз быллай ариу дуняда жашарыкъ туююл эдик. Айтчыгъыз манга, адамны жашауу неден башланады? Географиядан. Сабийликден окъуна адам тегерекде нени кёреди? Таулары, ёзенлени, агъачлары. Ол а неди? Табийгъатды. Табийгъат а неди? Ол а, сабийле, ге-о-гра-фия-ды. Эсигизде тутугъуз, сабийле, дуняда бек иги, бек огъурлу, бек жигит адамла географладыла. Ма Миклухо-Маклай да аладан бири болгъанды...

Алайды да, сабийле, географияны иги билирге керекдиле. Бизни жашауда уа географияны билмей къалыргъа ахырда амал жокъду. Аны себепли...

Школдан къайтхандан сора Хажос арсар болуп тохтады. Ол жангы дерслеринден къайсын сайларгъа билмей эди. Да сейирмиди, аланы барын да иги окъуйма десе, ойнаргъа заманы къаллыкъ туююл эди...

## ЖАМБОТНУ ТАСХАСЫ

Сиз базыкъбут Жамботну тутушдан жарау этерге баргъанын кёрсегиз, адамлагъа от алып келген Сосурукъ сунарсыз. Ол, спорт сумкасын да белине тагъып, тюз орамны ортасы бла, баймакъ атлап, ёхтем барады. Элде Жамботну тутушха жюриогенин билмеген хазна адам жокъду.

Школда Жамботну юсюнден сейир хапарла жюриюдюле. Бирле айтханнга кёре, ол Европаны чемпионатына хазырланады. Бир-бирле уа ол Олимпий оюнлагъа къатышырыкъды дейдиле. Мажитге тынгыласанг а – инглизлиле Жамбот ючюн миллион доллар береди. Школну спортзалында Жамботну спорт кийимлери бла тюшген сураты, тёрт да диплому тагъылыпдыла. Ол бир ыйыкъны ичинде окъуугъа жюриомей турса, устазла да, окъуучула да биледила – Жамбот эришиулеге кетгенди. Аны себепли, ол андан сора дерслеге келсе, устазла анга къайда эдинг, окъудан нек къалгъанса деп, жууапха тартып айланмайдыла. Ала анга: «Жамбот, бу жол а ненчанчы жер алдыңн?» – деп, жаланда бир соруу берип къоядыла. Алай аны да бош соруучудула, Жамбот хар заманда да 1-чи, 2-чи неда 3-чю жер алгъанма деучюдо. Дерследе да устазла гёжефни артыкъ соруп къыйнамайдыла, кесине да хар заманда белгилени кётюрюп саладыла; дерсни экиге айтса – юч, ючге айтса уа – тёрт неда беш. Ала ангылайдыла – Жамбот тутушха жюриюдю, ол гёжефди, гёжеф! Сегизинчи классны окъуучулары экзаменлеге аямай хазырланадыла. Жамбот а аны эсге да алмайды – Аллах айтса, бир зат болур. Гёжефни школ тенглери анга: «Келчи, бир тутушуп керейик», – деселе, Жамбот: «Къой-къой, шёндю суймейме», – деп къоюучуду. Тенглери бизни да тутушха элтчи деп тилеселе уа, ол: «Бусагъатда адамыбыз кёпдю, тренер аллыкъ туююдю, бир-бирлени кеси да шёндю къыстап барады», – деп, дуняны сылтауун айтады. Алайды да, тутушну хайырындан Жамботну намысы школда, элде да бийикде жюриюдю. Жамбот бла окъугъан арыкъсуу Алим да гёжефден: «Мени тутушха элт!» – деп кёп тилегенди. Жамбот унамагъанда уа, ол бир жол аны ызындан шахаргъа баргъанды да, жарау этиучю жерге киргенди. Тилегин тутушха юйретген устагъа айтханда, ол, къууанып, Алимни гёжефлеге алды. «Шёндюге дери нек келмей тургъанса, жигит, нёгерлеринги да келтир», – деп окъуна айтды.

Жамбот а, жарау этгенлени ичинде Алимни кёргенде, артыкъ бек къууанмады: «Сен а къайдан чыкъдыңн?» – деп, къашларын туююп къойду. Ол кюнден башлап Алим да тутушха жюриюп тебиреди. Жарау бир кюн къалып, экинчи кюн болады да, ол жарау этер кюнню ашыгъып сакълайды. Алимланы тутушха юйретген уста сылыуу сыфатлы Аскерди. Ол аны бёкем билеклерине, «таш» кёкюрегине сукъланып къарайды. Алим да, устача, къарыулу жаш болургъа сюеди.

Жарау жумушакъ матлары болгъан уллу отоуну тегерегине чабыу бла башланады. Артда, санларын ийлегенден сора, гёжефле, экеу-экеу болуп, бир бирге уста кёргюзтген амалланы этедила. Жашланы ичинде

барындан да иги гёжеф кийимлери Жамботну барды. Ол тутушха эрттеден бери жюрию. Аскер тутушха жараулары кьалдырмай жюриюген жашлагъа гёжеф кийимле берирге айтханды.

Бир эки-юч кюнден уста Алимге жарау этерге Жамботну салады. «Энди бу а эшигими жабады», – деп турганлай, Жамбот Алимни бек сейирсиндирди. Ол школда пелиуан хапары жюриюген Жамбот бир деп бир зат эталмай эди. Арыкьсуу Алимчик аны ары да, бери да суйгенича быргъай эди. Семиз Жамбот а, терлеп, уф-туф эте, хар беш минутдан солургъа олтура эди. Гёжефле аны кесине да «Машок» деп чам ат атаган эдиле. Ол киши бла да жарау этерге суймеучю эди. Кёбюсюнде мамукьдан толган гинжиле бла кюрешиучю эди. Жашладан бири амал этип быргъаса, Машок, билегинден неда бутундан тутуп, сынсып башлаучуду. Бу турникде бир кере кётюрюлалмаган Машок эришиуледе 2-чи, 3-чю жерлени кьалай алганын Алим ангылаялмай эди. Аны школда тагъылган дипломларыны ичинде бири 1-чи жер ючюн окьуна берилгенди. Кеси кёрмесе, Алим алагъа ийнанган окьуна эталлык туююл эди.

Эки ыйыкьдан республиканы биринчилиги боллукьду да, Аскер гёжефлерин анга хазырлайды. Ол аланы аямаганлай кьууады, жыгъышыу амалланы кьайтарып-кьайтарып юйретеди. Эришиулеге Алим бла Жамбот да хазырланадыла. Аскер ары-бери чыкьса, Машок мюйюшге жатып солургъа унутмайды. Жарау этилген отоугъа жангы хауа кирирча, аны терезелери хар заманда ачыкь болуучудула. Эрикгенлерин кетере, шахарчыла терезеден гёжефлеге кьарап кёп туруучудула. Бир-бирде уа гёжефлеге кьараргъа кьызчыкьла да келиучюдуле. Ол заманда уа, не айтдыраса, Жамботха да жан кириучю. Нёгерлеринден бирине барыр да: «Аллахчу, кьарыу салмай тур, мен сени бир-эки жыгъайым», – деп, аны тюз терезе кьатына элтир да, сыртындан бир-эки атар.

Ауурлукьларын азайтыр ючюн, гёжефле аямай кюрешедиле. Стадионну тегерегине чабадыла, гантельле кётюредиле, Машог' а алагъа кьатышмайды. Бир жол а Алимге:

– Не терлеп кюрешесе, билемисе, мени эсиме ауурлукьну азайтырча бир зат келгенди, бир иги амал.

– Не амалды ол?

– Манга мында Машок деп атаганларын школда айтырыкь туююл эсенг, санга да юйретирме.

– Хо, айтырыкь туююлме.

– Тынгыла бери, ауурлукьну ёнчелегенде, бир аягынгы, билдирмей, тыншчыкь базмандан кётюрюрге керекди, билдинг да!

Алим Машокну тасхасына харх этип башлады.

– Кет, юйюнге ант кирсин сен телини! Да базмандан бир аягынгы алганлыкьгъа, ауурлукьгунг хауадамы кьаллыкьды?

Биринчиликни аллында кюн Аскер гёжефлени кьалай хазырланганларын билир акьылда аланы бир бирлери бла тутушдурады. Жашла тегерек олтурадыла да, «кюйюзге» Алим бла шахарчы Руслан чыгъадыла. Аскер сызгырыучусу бла сызгырып, сызгырып, Левитанны ауазы

бла айтды:

– Сол мюйюшде Бирлешген Штатланы келечиси, дунияны эки кьатлы чемпиону Жарауланы Алим.

Жашла, Аскерни лакъырдасына кюле, кьарс урадыла.

– Онг мюйюшде Россейни келечиси, Европаны эки кьатлы чемпиону Къанботланы Руслан!

Алим тутушха жюрюгенли кёп болмагъанлыкъгъа, Русланнга артыкь оздурмайды. Хайт десе, хорларгъа да боллукъду. Жашла бир бирлерин иги кесек быргъагъандыла, алай сыртындан бири да салдырмады. Аскер тутушну тохтатды. Гёжефлени кьолларындан тутуп, экисин да тенг кё-тюрдю. Андан сора Аскер тутушха Жамбот бла Мухтарны чакъырды.

– Сол жанында – Никарагуаны келечиси – Саламланы Жамбот, онг жанында – Акъ-Сууну 4-чю элини келечиси – Шауданланы Мухтар, Олимпиа чемпион.

Мухтар Жамботдан он килограммгъа женгил болгъанлыкъгъа, аны юсюне тири чабып секиреди. «Никарагуаны» келечиси уа, быдырына жатып, кесин сыртына салдырмазгъа кюрешип ынычхайды, «Хайда, хомух Машок», – деп, Аскер Жамботну тутушха кьозутургъа кюрешеди, алай ол уф-туф этгенден башха, абериге жарамайды. Бир кесекден Мухтар, кюреше кетип, Машокну сыртындан салады да, Аскер аны кьолун кётюрюп, хорламны береди.

Эришиуледе Алим ючеуленни хорлап, экеуленнге хорлатып, ючюнчю жерни алады. Аскер анга бек кьууаннган эди. Аны гёжефлеринден дагъыда экеулен 1-чи жерлени алдыла. Эришиуледе Алимни сейирге-тамашагъа кьалдыргъан бир зат болгъанды. Ол жаубыдыр Машок экинчи жерни алгъанды. Алим ол заманда ангылагъанды Жамботну дипломларыны тасхасын. Аны ауурлугъу 80 килограммды, аны жылында болгъан гёжефлени ичинде уа ол ауурлукъда жаланда биреулен барды. Алай бла, эришиуледе Жамбот анга хорлатыучуду да экинчи жерни алыучуду. Бир жол аны бла тутушуучу Исхакъ ауруп кьалгъанды да, Жамбот кеси ауурлугъунда жангызлай кьалып, ахырыда сермешмей, 1-чи жерни алгъанды. Элге бара туруп, Жамбот Алимден тилегенди: «Аллахчу, школда дипломну хорлатып алгъанымы айтма, биз шуёхла ушайбыз да, Алим». Жамботну тасхасын Алим школда айтмагъанлыкъгъа, ол бир кесекден ачыкь болгъанды. Алим школ тенглерин тутушха элтген эди, ала уа Машокну тасхасын эслемейми турлукъ эдиле!

## **ТАУУШЛУКЪ КИТАПНЫ КЕМЧИЛГИ**

Гиннесни китабы – сейирлик затды. Дунияда болгъан тамаша рекордла барысы да ары тюшедиле. Бек узакъгъа ким тюкюргени иш да, шеша сыраны бек терк ким ичгени да. Анда болмагъан сейир зат жокъду. Эшта-эшта, Ханийфаны уа анда аты окъуна сагъынылмайды. Энди ол тюз ишмиди?! Сёз ючюн, кьаргъышланы дунияда бек терк, бек кёп ким

айталлыкды – Ханийфа! (Къаргышы жетген да этеди.) Сёзю ариуун а ким айталлыкды – Ханийфа! Тилинде таш эрир. Аллай таза фахму!..

Хасанбийни къашха ийнеги, сюрюуден къайта келип, Ханийфаланы хуна жанында ёсген терекге узалады. Аны уа Ханийфа кёрмейми къаллык суна болур эди. Ауuzu от чакъдыра жетди да, ол халал хайыуанны таякъ бла, таякъ бла туююп:

– Ай, сен аман къурлукъ! Аман гехом тиерик!.. Мыллыгын агъачда табыллык!..

Айтмагъаны къалмады.

Экинчи кюн ийнек сюрюуден къайтмады. Ючюнчю, тёртюнчю кюн да. Думп болду. Бир ингирде Ханийфа келген эди.

– Къатайым, ийнекчигинг тас болгъанды дейдиле да, кертимиди, аурунг? Да бир иги затчыкъ эди, харипчик...

Шёндю Ханийфаны кёрген адам – бу тиширыу ёмюрде къаргышы деген не зат болгъанын биле болмаз дер эди. (Ол суу башын тыйыучу эмеген, Ханийфаны бир кюн суусуз къойса, харип эмеген болур эди).

Ханийфаны ким болгъанын сормай къой. Элде жангы хапарны бек алгъа ким биледи – Ханийфа! Дунияда бек кёп аурууу болгъан адам кимди – Ханийфа! Аны «рекордлары» айтып окъуна тауусаллык туююлсе. Алай болгъанлыкыгъа, ол тамаша китапха бир да тюшмегенди. Дунияда тюзлюк жокъду деп керти айтадыла. Да, не этериксе, аз фахмулу адам къалмагъанды белгисиз. Ханийфа да тёзсюн – жашау алайды.

Ханийфаны тёрт къызы бла бир жашы барды. Уллу къызына – жыйырма бла беш, гитчесине уа онсегиз жыл болады. Жашына уа алыкъа онтёрт да толмагъанды. Эри уа – дуняда болмагъан бир жууаш зат. Къатыны бла къызлары айтханны жерге салмайды. Жашауунда чибинге окъуна тийген болмаз.

Ханийфа къызларын тюкенчиле этгенди. Шёндю тёрт къызы эрге берген алай тынчды да! Тюкенде уа аланы игиликлерин суюген, суюмеген да кёрлюкдю. Алай, бу жашла да, эслерине не аман акъыл тюшген эсе да, башлары чыгыр болгъунчу, къатын алмайдыла.

Ханийфаны чамландыргъан неди десегиз – келечиле. Ала Ханийфаны къызларын тилей къабакъ эшигини аллында тизилип нек турмайдыла?! Бир бирлери бла нек талашмайдыла?! Эки къатлы юююню аллында акъ «Волгасы» болмагъан жаш а келечи жиберип да кюрешмесин. Хау, аман къызла ёсдюргенди да, осал жашлагъа деп турады! Аладан ариу, аладан тап къылыкылы дуня башында жан жокъду! Кеслери да, импорт кийим болмаса, башха зат киймейдиле. Барыны да бриллиант жюзюклер, алтын сагъатлары, сыргалары. Не керекди андан сора! Ингилизде бек ариу къыз ким болгъанын билирге бир кёрмюч кибик болады. Аты да къалайды – «гонарсмыды» огъесе «гонгарсмыды», ай юююнге, телевизорда да кёргюzte эдиле да? Тейри, къызларын ары жиберсе, биринчи тёрт жерни ала алырла! Жиберген да этерик эди, оллахий, алача къызлары болмагъан зар адамла сёз этерле деп къоркъады ансы.

Ма аллай жел айланады Ханийфаны фахмулу башында.

Тюзюн айтханда, Ханийфаны къызлары, бир бек алапат болмасала

да, осал да туйюлдюле. Аланы алыр жашла да болур эдиле, алай Ханийфача кьайын анасы болурун ким сюеди?

Ханийфа, кьабакъ эшик аллында сюелип, кёп кюнюн ашыргъанды. Кюн бир бек сууукъ болса уа, терезеге кьапланып турур. Ол кёрмей, орам бла кьумурсха да ётмез. Ким кьайры баргъанын билип, тергеп, башында чыгъарып туругъа керекди. Не бек ашыкьгъан адамны да бир он минут хапаргъа тыймай жиберир амалы жокьду. Базаргъа ашыкьгъан кьатынла, Ханийфагъа тюбемез ючюн, таша орамланы ётерге кюрешедиле. (Гюняхына кире турадыла.) Кесине да «Кьалауур» деп чам ат атагъандыла. Бир бирге ышара айтадыла: «Бу эл совет да Кьалауурубугъа хакъ нек тёлей болмаз? Ишин бек тынгылы этеди, Аллах хакьына!..»

Ханийфаны дагьыда бир фахмусу барды: кьызлары тюкенден дефицит затла келтирселе, ол аланы тюкен багъаларына кьазан кьошакъ этип сатады. (Кьысхасы, Ханийфа саудюгерчиди.) Кесини уа бир сейир кьылыгъы барды – абери сатса, жюз сомгъамы, эки жюзгеми, анга бир апасы кьошмай амалы жокьду. «Ханийфа, багъасы уа неди?» – десенг! – Айтыр: «Жюз сом бла бир апасы».

– Юйдемисиз? Кьайры думп болгъансыз, Фатимат?

– Сенмисе, Ханийфа? Кел-кел, юйге кир.

– Хоу бир да, юйге кире турмайма, белим ауругъандан, не этерге билмей айланама, – деп, Ханийфа юйге таукел киреди.

Кирсе уа, бир да аяма – эки сагъатдан алгъа чыкьмаз. Бек алгъа аурууларыны юсюнден толу хапар айтыр. Ала барысы да, нек эсе да, бу жазыкъ тиширыуну юсюне кьуюлуп кьалгъандыла. (Ауругъанла андан бек кьыйналмагъы эдиле!) Сора элни тинтип чыгъар. «Эшитдингми, э кьыз, Хажосну эгечинден туугъанны жашы, кьагъыт бла ойнап, машина кьытханды да! Анса уа, ол кьотур кьытмай, мени жашым кьытар эди. Кьайда биз жазыкьлагъа аллай насып. Жаугъан да кёлге жауар деп, жарлы бош айтмагъандыла.

Алай айта кетер да, ахырында кьызларын махтар. Кете туруб а сатар затын кёргюзтюр да: «Быланы кьызларыма алгъан эдим да, сеникилеге жарамазламы?» Ма шёндю да алай этди:

– Бу чурукъланы Мариямгъа алгъан эдим да, жарамайдыла. Сеникиле бир кёрселе эди, – деди Ханийфа, кетип бара.

– Багъаларына уа не айтаса?

– Да жыйырма тюмен бла бир апасыгъа алгъанма. Алып кьой – бир женгилчикледиле. Апонскийледиле кеслери да, жумушакъ териден этилгендиле. Ол кьысыкькёзле уа аман затны бирда этмеге эдиле. Кьызыма жарасала уа, кишиге да ычхындырмаз эдим, бир Аллах...

Фатиматны эки кьызы барды. Чурукъла экисине да керекдиле, алай бу саудюгерчи багъа айтады. Аллай ахча уа кьайдан тапсын? Кеси да шёндю кючден кечине барады. Тюзюнлей алмайма дерге да базынмайды бу сёз кьапчыкьгъа. Тюбегенине айтыр да айланыр: «Кёремисе Фатиматны кьызларыны чурукъларын; иги зат алгъандан эсе, тоба, сабийлерин жалан кьояр...»

– Да, Ханийфа, бир Аллах, была уа жарамазла, меникилени аякълары



гитчечикледиле. Кеслери да чойтабанланы суймейдиле, – деп, Фатимат чурукъланы алмазлыгын билдирди.

– Тоба, алмасанг да, Фатимат, сокъуранырыкъса, быллай чурукъланы быллай учуз къайда табарыкъса, жарлы?..

Ханийфаны сабийле да суймейдиле. Ойнай тургъанлай топлары Ханийфаны арбазына тюшсе, сенек бла уруп, тешип къояды. Ала аны бахчасындан хайыр да кърмейдиле. Аны бахчасына киргенден эсе, арбазында огъурсуз ити болгъан юйге кирген да игиди. Бир жол сабийле аны юй аллында орам жанында ёсген терекге миндиле. Ким кърмесе да, Ханийфа уа кърмейми къоярыкъ эди? Къолунда да таягъы бла юслерине аллай шайтан чапмаймыды. Кеси уа быллай къычыра эди: «Э киши, э киши, Хажосну жашындан туугъан бла дагъыда аллай эки тынмазлыкъ терегинги тюк-тюк этдиле!» Алай нек айтханын а ким билсин? Ол тынч кишиси чыкъса уа, сабийле терекден окъуна тюшмезле.

Ханийфаны къужур ишлери кепдюле. Бир жол а бир хапары чыкъгъанды да, аллай затны О, Генрини китабында да тапмазсыз...

Хажос къоншусуну бахчасындан бир къычырыкъла, сарнаула эшитеди. Былагъа бир палах болгъанды деп, къычырыкъгъа чабады. Къараса, Ханийфа къолунда да бир кир ючлитрлик банкасы бла, терек къатында тобукъланып жилияй. Аллында уа бир жерчик къазылып. Банканы ичинде бир къагъыт хурттакла кърюнедиле. Алгъа Хажос Ханийфа акъылдан шашхан сунду. Алай артда, банка ичинде жюзсомлукъ ахчаланы хурттаклары болгъанын кърюп, ишни болушун ангылады. Баям, бу саудюгерчи, ахчасын кассагъа салыргъа ышанмай, банкагъа салып, жерге басдыргъанды. Банканы башын тап жапхан болмаз эди. Ары уа чычхан киргенди да, Ханийфаны ырысхысын хурттак-хурттак этгенди да кетгенди. Ким биледи, ахчаны татыулу къагъытдан эте болурла. Ма энди уа жилияйды.

Бираздан алайгъа Ханийфаны жетинчи классда окъугъан жашы келди, жарсыгъан этген болур эди, алай жилигъан а этмеди. Ачуланып, алай айтды: «Ма алай керекди сизге – «Ява» мотоцикл алмай эдигиз да, иги болгъанды!..»

Аллай фахмулу тиширыуду Ханийфа. Ийнанмай эсегиз, барыгъыз да, кърюгюз. Айтайыммы къалайда жашайды? Да, сиз аны кесигиз да биле болурсуз. Хау-хау, олду...

## КЪЫЯМА

Тарых илмуда ишлеген алимлерибиз билдиргеннге кере, Ханийфаны эси жаланда юч кере азгъанды. Ол зат биринчи кере Ханийфаны жерге басдырылгъан ахчасын къурурукъ чычханла ашап, хурттак-хурттак этгенде болгъанды. Экинчи бла ючюнчю кере уа – ол «къыяма» келген кече. Жомакъладача, бир жулдузлу къыш кече, Къасай, сырачыкъ да тартып, жарыкъчыкъ болуп:

Мен колхозну шофериме-е,  
Таулу жашладан би-ри-име-е, –

деп, жырлай келе эди. Билмей турганлай, Ханийфаладан ачы кычырыкча эшитилдиде. «Не болган болур?» – деп, чабып ары барса, телевизор болган отоуда Ханийфа полгча аууп, кызлары да, жияп, төгерегине чабыша! Къайгыны эшитип, къоншула да жетдиде.

- Суу келтиригиз, терк!
- Дохтурну чакъырыгча керекди!
- Кёкюрегинден басып кёрюрмек?

Къоншула Ханийфаны кызларындан хапар сордула. Алай ала да хазна зат билмейдиде.

Къызла, киногча къарай тура эдиде да, кино бошалып, «Заман» башланганлай, къонакъ отоугча кетген эдиде, Ханийфа уа телевизоргча къарай къалганды. Бираздан ала Ханийфаны кычырыгчын эшитдиде. Келселе уа, аны эси азып тура эди.

Бир кесекден къоншу орамда жашагъан хирург Хасан чабып кирди. Ол Ханийфаны къан тамырларына тийди, жүрегине тынгылап кёрдю, билеклерин ары-бери тепдирип, кёкюрегинден да басды. Бираздан Ханийфаны агъаргъан бетине къан кире башлады, кёзлери ачылдыла. Ол заманда аны шинтикге олтуртуп, суу ичирдиде – Ханийфа эс жыйды. Нек эсе да, ол кёзлерин да жандырып, телевизор таба къарап тура эди. Адамла: «Бу анда не зат кёре болур?» – деп, ары къарадыла, алай хазна зат эслемедиде. Анда спортну юсюнден хапар айта тура эдиде. Ол ёмюрюнде спорт бла кюрешмегенди, сора, къазауат этип, анга нек къарайды? Адамла анга бек сейир этдиде, алай жукъ да ангыламадыла.

Бир кесекден Ханийфа: «Къыяма-а!» – деп кычырыкъ этди да, полгча тёнгереди – аны жангъдан эси ауду. Кызлары жияп башладыла, бирсиле да къоркъдула. Хахайны эшитип, эшикден дагъыда бирле чабып кирдиде. Отоу адамдан толду.

- Эфендини чакъырыгча керекди, – деди Фатимат.

– Хау-хау, эфендини! – деген ауазла эшитилдиде. Къасайны эфендиге иерге умут этдиде, алай Хасан: «Бусагъат эс кирликди, сабыр болугъуз», – деп, къоймады. Кертиси бла да, бир кесекден ол кёз ачып, адамланы таный башлады. Аязгъандан сора, Ханийфа, биягчы кёзлерин жандырып, телевизоргча аралды... Анда уа тыш кыраллы фирмаладан бири, кесини долларлагча сатылгъан компьютерлерин реклама эте тура эди. Ала айтханнга кёре, дуняда аладан иги зат жокъду. Ол алай окъуна болур эди, болсада Къасай компьютерле бла Ханийфаны не байлагъанын ангылаялмады. Телевизордан Ханийфагча бир къоркъуу болгандан сунуп, кызларындан бири чабып, аны ёчюрдю. Алай Ханийфа ол заманда да халын тюрендирмей, ары аралып турду. Бираздан а, жияп, чачын жулкьуп башлады.

– Оу, аман кюн келсин аны къурагъанлагча, эшигиме жапдыла, къыйынымы жойдула...

Бир жукъ ангылаялмай, халкъ тамашагча къалды. Ханийфаны акъыл-

дан шашханы сёзсюз эди. Аны тынчайтыргъа кюреше, кызлары жияп, юсюне чапдыла. Ол а кишини да къатына кьоймайды.

– Нек турасыз, кызла, кыяма келгенди бизге, кыяма... болгъаныбызны салам этдиле да кьойдула, аман кюн келир эсе башларына...

Къасай, абери ангыламай, башын къашыйды. Ханийфа уа къатыданкъаты сарнайды.

– Къол кыйынымы жойдула, ёксюз къалдыкъ энди биз.

Бола тургъан халдан абери ангылаялмагъан халкъгъа ишни болушун шёндю келген Зухура ангылатды. Ол айтханнга кёре, кёп болмай, телевизорда президентни указын окъугъандыла. Анга кёре, 100-сомлукъ, 50-сомлукъ ахчаланы алышхан этдиле.

Ол заманда Ханийфаны халын Къасай толу ангылады. «Хей-хей-хей! Бу саудюгерчи жерге басдырылгъан ахчасыны кьайгъы сёзюн эте кёреме да».

Бирси кюн Фатимат Ханийфагъа эки жюз сом ёнкюч тилей баргъан эди, алай ол: «Юйюм бла да ётмек алыргъа бир сом къалгъанды», – деп, бермеген эди. Болсада Фатимат, бирсиле бла бирге Ханийфагъа ариу сёзле айтып, жапсарып кюрешди. Болушлукъ этерге айтып, къоншула Ханийфаны кючден тынчайтдыла. Ол себепден Хасан укол этерге да кюрешди, алай Ханийфа кьоймады.

Ханийфа ол кече жукъламаса да, танг атхынчы туруп, тири болду. Къоншула бу жигит тиширыуда, тюненеги эси аугъан Ханийфаны таныялмаз эдиле. Биринчиден, ол халжарда букъдурулгъан сахтиян артамагъын тартып, артда чардакъда асыралгъан къапчыгъын чыгъарды. Андан сора уа, кюрек алып, бахчада басдырылгъан флягасын чыгъарыргъа кетди. Барысын да келтирип къотаргъандан сора отоуну ортасында 100-сомлукъ, 50-сомлукъ ахчаладан тебе кьуралды. Ол тебе Минги таудан гитчерек болса да, Ханийфаны алгъын иги кьууандыра эди. Эсигизде тутугъуз, шуёхларым, ол алгъын алтын эди, алтын, энди уа саламды, салам – бош жараусуз эсгертме къагъытла.

Жиямукълары тауусулуп, кёзлери кьургъакъсыгъандан сора, Ханийфа, ахчаланы бир кьауумун мингсомлукъ юлюшле этип, кызларына берди. Кеси уа, хоразла кычыра башлагъанлай, он минг сомну алып, эшикге чыкъды. Ол, будуман этип, элни кыйырында жашагъан Къанидатлагъа жетди.

– Юйдемисиз? Къайсыгъыз барсыз?

– Кел юйге, Ханийфа, не кенге тохтагъанса?

– Угъай-угъай, заманым жокъду, жумуш бла келгенме, Къанидат.

– Хо, жумуш къачханмы этерикди, кел, бир чайчыкъ да ичейик.

– Сау бол, шёндю бир бек ашыгъама. Ол ёнкюч ахчачыкъны кьайтарып келгенме, – деп, Ханийфа чулгъамны узатды.

Алай Къанидатны алдагъан алай тынч туююдю. Ол да халы бла Ханийфадан артха къалмайды: аныча, саудюгерчи, хыйлачы бир кьужур зат. Бюгече аны да эси ауаргъа аз къалгъанды.

– Кьой-кьой, Ханийфа, танг атхынчы кесинги не кыйнап айланаса, бир кесек хайырлан да, артда кьайтарырса.

– Хоу бирда, уялмай мындан ары кялай тутайым биреуню ахчасын. Кялай айтаса манга аллай затны, алып кьой.

– Аллах хакына, аллыкь тьойюлме. Эсингдемиди, бирси кюн аны юсюнден сагьыннганымда: «Шёндю кьыйналып турама, бир кесек тёз», – дегенинг.

– Бирси кюн болмагъанлыкьгъа, энди барды ахчам, ма, Къанидат, жүрегими керексиз жарсытма.

– Угъай, аллыкь тьойюлме. Бираз тёзейим да, кьолайынга кёре берирсе, шёндю ахча керекли тьойюлме, – деп, Къанидат артха атлады.

Алай бу эки хыйлачы да, бир бирин хорлаялмай, бир сагъат даулашдыла. Мындан алай бош ычхыналмазлыгъын билгенден сора, Къанидатны башына бир хыйла акьыл келди.

– Ханийфа, Махай эфендиге он минг сом борчум барды да, муну анга элт, болмай эсенг. Къачан ахча сьоймеучю болдунг кесинг да, мен а шёндю ахча керекли тьойюлме.

– Да ахча сьоймеучю болуб а, биреуден ёнкюч алып, ол кьадар заманы кьайтармай, кьоркьгъан этеме Аллахдан. Хо, сора эфендиге барайым да, ауурлукьдан бош болайым.

Къанидатны эфендиге борчу жокь эди, Ханийфа аны билмей эди.

Ханийфа Махайлагъа келгенде, аланы эшиклерине бир уллу кирит тагъылып тура эди. Маллары ачдан мюнгюррей, тауукь орунлары да этилип, арбазларында да болгъан чачылып – баям, Махай эфенди дууагъа не зикирге ашыгъа болур эди. Кьоншулары айтханнга кёре, Махай да, кьатыны да эрттенликде, бирер артмакь да кётюрюп, ашыгъышлы кетгендиле. Эфенди кьоншулагъа: «Шахарда эфендилени жыйылыулары болады да, мен ары барама, бу юч кюнде мени киши излемесин», – деп кетгенди.

Ханийфа жангыдан Къанидатлагъа кьайтханда, аланы эшикге да кирит салынып тура эди. Ол, билген кьаргъышларын да айта (ол билмеген кьаргъыш а жокь эди), юйюне бара тургъанлай, узакьда бир чайкьалып келген адамны эследи. Ол Къасай эди. Эрттенлик болгъанына да кьарамай, жарыкьчыкь да болуп, сызгъыра келе эди.

– Ахча кёп болсун, Ханийфа, ырысхынга бир амал тапдынгмы? Шахарда бирле 100-сомлукь ахчаланы тюменнге сатадыла, амал билмей эсенг, сен да алай эт.

– Кет, Аллахдан аман тапхын огъесе, хау кюйюп-бишип жыйгъан ахчамы сени кибик бирлеге кьапдырлыкьма. Андан эсе отха атсам а.

Ханийфа ол юч кюнню ичинде кече да жукьламай, чибижи жутхан кьоянча, будуман этип айланды. Бирле айтханнга кёре, ол ахчасын алышханды, Къасай а: «Ол кьыяманы ахыр кечесинде Ханийфаланы бахча аягъында бир уллу от кёргенем», – деучюдю. Билмейме, билмейме. Алимле айтханнга кёре уа, чачы кьыямадан сора агъаргъанды, бети да ол заманда жыйырылгъанды.

# ФАХМУСУ ТАУЛАДА АЧЫЛГЪАНДЫ

Терк сууну бери жанында, назмучу Хажосну танымагъан хазна адам болмаз. Кесин танымасала да, назмуларын а биле болурла. Алай ол дунягъа шайыр болуп туумагъанды, алгъа таурухла жазып башлагъанды. Къаламны къолгъа алгъынчы уа, хулиган болуп окъуна тургъанды. Аны жазыучу этген а... турбаз болгъанды, хау-хау, турбаз. Поэзия бла турбазны не бирикдиредими дейсиз? Да аны уа, ма, кесигиз кёрюгюз.

Белгилисича, аскерден къайтханланы кёбюсю, азат жашаудан эсирип, иги кесек заманны безиреп, боккабай этиуден тансыкъларын алалмай айланыучудула. Хажос да ал юч айны ичинде эл тюбюнде жорта, Хажини кёкбаш эшегинден артха къалмай эди. Школну къалауурундан башлап, жайлыкъда сюрюучюлеге дери, бир хайт деген кишини къоймай, хар тюбегени бла аскерден къайтханын белгилегенди. Дуняа бла бир аракъы да ичип, гелляны уллу кюштели бла бир тузланган наша да ашап, кёк джинсаларын да чыммакъ этгенден сора, анга атасы терс къарап башлайды. Кюнлени биринде уа Мажит: «Жашы! Безиреп айланнганны къоюп, кесинге бир иш табарса неда ишни санга мен табарма», – деп, сёзню къысха салады.

Мажитни къаллай иш табарыгъын Хажос биле эди – къууандырлыкъ туююдю. Аны себепли ол иш къайгъылы болады. Аскерге дери да бир жерде ишлемей, окъумай, эл тюбюнде айланып тургъан эди. Ангылагъаныгъызча, аны бир ишге да усталыгъы жокъду. Нёгерлери аны фермагъа ийнек сауаргъа, къурулуш участкагъа да чакъыра эдиле.

Бир танышы уа аны эл башында орналгъан турбазгъа инструктор болуп ишлерге чакъырады. Ол заманда Хажос, кёп сагъыш эте турмагъанлай, турбазны айырады. Баям, жашны жюреги кирпичледен, малладан эсе, романтиканы суюе болур эди. Ол а жангы ишинде толу жетиширикди – таула, походла, жырла. Мажит Хажосну оноуна бюсюремесе да, абери айтмады. «Эл тюбюнде айланнгандан эсе, къайры да кирсин», – деп къойду. Ма алай бла Хажосну жангы жашауу башланады. Хажосха жарыкъ отоу бердиле, ишин ангылатдыла. Мында ишлерге адамланы инструктор удостоверениялары болургъа керекди, алай ишчиле жетмегенлери себепли Хажосну къагъытсыз алдыла. Шуёху Аслан анга турбазда жашауну ангылатады.

– Къоркъма, Хажос, артыкъ бек къыйналлыкъ туююлсе. Жангы келген группаланы маршрутлары бла элтип къайтарлыкъса. Сора бир-бирде уа турбазда дежурный болуп турлукъса. Ма олду битеу иш. Бош заманында уа суюсенг – футбол, суюсенг – волейбол, кече уа – дискотека. Не керекди андан сора санга? Столовада хычинле, хынкялла этмейдиле, алай тарыкъмайбыз, бек амалсыз болсанг, шишлик этип ашарбыз.

Аслан группаны элтгенде, Хажосну да биргесине алып, маршрутланы кёргюзтдю, билмеген затларын ангылатды. Алай Хажос ол жолланы кеси да бек ахшы биле эди. Айтдырмай къоймай эсегиз, аны аскерге дери бу жерледе «кютюп» айланган кюнлери аз болмагъанды.

Бир чууакъ кюн анга группаны бердиле да, походха жибердиле. Хажос ишин тынгылы бардыраллыгына ишексиз эди. Алай ол эсге алмагъан бир затла белгилендиле. Туристле бир къужур соруула берип башладыла.

- Жол жанында ёсген гюлчюклени атлары къалайды?
- Ол анда кёрюннген төппени бийиклиги ненча метрди?
- Бу жерледе не къанатлыла бардыла?

Хажос былайланы гитчеликден таныгъанлыкыгъа, ол затла аны эсине да келмегендиле. Бу агъачда ажашырыкъла уа, сабийле кибик, не хылы-мылы затны да соруп, жанындан этедиле. Хажос а, тыкъ-мыкъ эте, алагъа толу жууап къайтаралмайды, билмейме дерге уа жарамайды, быланы къатында акъыллы кёрюнюрге суюеди. Бир кесек жүрюгенден сора, ол анга амал тапды. Ким биледи, Хажосну орунунда башха адам болса, къартлагъа соруп, библиотекагъа барып, болганны билир эди. Алай Хажос аллайладан туююлдо, ол Ленин айтханлай: «Биз башха жол бла барлыкъбыз», – дегенди. Энди анга аллай къужур сорууладан бирин берселе, ол, акъыллы бет алып, жууапны тынгылы айтады.

– Бу гюл, жолдашла, дуняда бек сейир гюлледен бириди. Онбиринчи ёмюрде мынга эм алгъа белгили натуралист... э-э... Алий Бабур Табийгъат улу эс бургъанды. Бу тауушлукъ затны аты ташгюлдо. Табийгъат улу тохташдыргъаннга кёре, бу гюл 127 ауруугъа жарагъан дарманды. Алай, жарсыугъа, ол алим бу дуняны къойгъанлы...

Бир къауум турист гюллени юзерге узаладыла, алай Хажос къоймады.

– Сабыр болугъуз, жолдашла, сабыр болугъуз, бу гюллени юзерге жарамайды, ала Къызыл китапха тышгендиле. Кёп болмай, ООН-ну табийгъат жанындан келечилери бери келип кетгендиле. Ала ташгюлно жыртханланы жууапха тартыргъа оноу этгендиле (тау этекледе ол гюлден кёп ёсген зат а жокъ эди).

Хажосну ботаникадан билими алаамат болмаса да, ауузу иги ишлейди, ол жаны бла Бендерни жетмесе да, инструктор болуп ишлерге жарайды. Туристле анга атын бош айтып къоймай, атасыны атын къошуп, хурмет эте, Хажос Мажидович дейдиле. Хар жангы группаны элтгени сайын Хажосну тили игиден-иги ишлей башлагъанды. Энди ол, Парижде экскурсовод болургъа да угъай дерик туююлдо. Экскурсовод болганны къой, университетде ботаникадан, географиядан, биологиядан, химиядан лекцияла окъургъа да таукелди.

– Хажос Мажидович, ол кёл алай жашил некди?

– Да, алимле айтханнга кёре, бу кёл эртте вулкан болгъандан сора къуралгъанды. Сероводород бла кислород бир бирлери бла жалгъашып, галогенле бла щёлочла къатышып, ма алай бла, бу кёл жашил болгъанды...

Ол халда Хажосну жангы иште тюрлю илмуладан фахмусу «кётюрюлгенди». Литературадан а аны жетишимлери кюнден-кюннге айный барадыла.

Хажосну группасында сагъышлы, уллукёз ийнаныулу къызчыкъла

болсала, ол аланы да төгерегине жыйып, тилин аямаучуду.

– Билемисиз! Ма алайда саркъгъан таза суучукъ бу тийреде бек белгили затладан бириди. Кесини да «Аслижанны кёз жашлары» деген сейир аты барды. Былай гюрен олтурчугъуз, мен сизге аны хапарын айттайым.

Бурун заманлада бу тауладан узагыракъ бир бай патчах жашап болгъанды. Аны Аслижан деп, айтып тауусалмазча, бир ариу кызы болгъанды. Бу жерледе ариу кызыла кёп болгъандыла, алай Аслижанча тизгинли, суйдюмлю, ариу кыылыкълы жан анга дери дунягъа жаратылмагъанды. Къоншу бийликледен да, узакъ жерледен да кёп жигит жашла келип, Аслижанны тилеп тургъандыла. Алай ол аладан бирине да ыразылыгъын билдирмегенди. Аслижан Темирболат деген уучу жашны суйюп болгъанды. Кызыны атасы уа Аслижанны мараучугъа угъай, патчахха берирге сюе эди.

Темирболат бек жигит жаш болгъанды – чаришледе, оюнлада да кишиге хорлатмагъанды. Патчах кызын анга игилик бла бермезлигин да билгенди. Ол, кёп сагъыш эте турмай, Аслижанны къачырып, ма бу жерлеге келтиргенди. Алай, жарсыугъа, аланы насып жашаулары кёпге бармагъанды. Бир жол Аслижаннга бир аман ауруу тийгенди. Ол ауруугъа уа жаланда акъ маралны сютю жарарыкъ эди. Акъ марал а – Аpsатыны кызы болгъанды. Темирболат Аслижаннга тапмазлыкъ дуняда не зат боллукъ эди, акъ маралны сютюн Аслижаннга ичиргенди. Ол заманда Аpsаты Темирболатха къаты чамланнганды. Төгереги тюшалмазча ыранла болгъан жерге чыгъаргъанды да, Темирболатны алайда тобукъларына дери къаягъа кийиргенди.

Къарачыгъыз, анда ол тёппени башында, адам сыфатха ушаш бир зат кёрюнеди – ма ол Темирболатны ауанасыды. Бир-бирде, ай жарыкъ кечеде, ол, андан тюшюп, – Аслижанны излеп, къычырып айланады. Аслижан а Темирболатха жарсып, жиляй кетип, шаудан болуп къалгъанды. Ма бу суучукъ ол шаудандан келеди. Алайды да, ол къаячыкъдан саркъгъан чучхурчукъла Аслижанны жилямукъларыдыла.

Хажос хапарын бошагъанда, жашла мудах боладыла, узункирпик сагъышлы кызыла уа, къол жаулукуларын чыгъарып, жилямукъларын сыйпайдыла. Таулу жомакълагъа кёре, Хажос ма аллай таурухла да къураучуду. Туура Таумурзаланы Далхатха жетмесе да, туристле уа бек суйюп тынгылаучудула.

Бир кёккёз кызычыгъ а Хажосха асыры бюсюрегенден, юйюне бармай, аны бла къалыргъа окъуна кюрешгенди. Алай Хажос, Мажитден къоркъуп, аны юйюне ашырып къойгъанды. Турбазда Хажосну жашауу ма алай къууанчлы ётеди. Элде, тыгъырыкълада айлануучу эди, мында уа таулада айланады, хазна башхалыкъ жокъду. Алай мында анга аны ючюн хакъ да төлейдиле. Ол Мажитни бохчасын къалын этмесе да, Хажосну кесин кечиндирирге жетеди. Бирда болмаса, алгъынча: «Ахча берчи», – деп, гелляны жанындан этип айланмайды. Неда ичгичи Къасай бла къоншу элни талада кютген къазларындан бирин тутуп, ташада соймайды. Ким биледи, Хажос, ол жаны жаратхан жерде кёп кечинирик

болур эди, алай анда аны эсине келмеген бир затла бола башладыла. Бир жол, Хажос группаны элтип бара турганлай, анга туристледен бири айланды:

– Хажос Мажидович, ол анда кёрюннген төппени бийиклиги кьаллай бирди?

Ол а, мычымай, биринчи башына келген затны айтды да бошады.

– Төппени бийиклиги юч минг бла беш жүз метрди. Биринчи кере аны японлу кьаячы Асланами Алияма ачханды. Андан сора... Хажосну хапарын туристледен бири бёлдю: «Кечгинлик, алай ол төппени бийиклиги эки минг бла сегиз жүз метрди». Сёзюн бёлген адамгьа Хажос огьурсуз кьарады: «Кьачан алаша болгьанды ол төппе, бир кечегеми, ы-ы?» Турист Хажосну таукел бетине кьарап, арсар болду, алай анга болушлукьгьа бир киши келди. «Хау-хау, ол тюз айтады, мен бери ючюнчю кере келеме, бирси инструкторла да алай айтхан эдиле». Хажос, женгдирмей, даулашха киргенде, кёзлюклери болгьан бир жаш, картаны чыгьарып, аны амалсыз этди.

Анга ушагьан зат дагьыда болду. Хажос Мажидовичге тауладан бирини атын соргьанларында, ол анга Сосланды деди, туристле уа, угьай, аны аты Жетичикди деп тохтадыла. Ол заманда да ала аны женгдиле. «А-а, хау-хау, алайды, жангылып айта турама, ол тау а муну ары жанындады, была бир бирге нечик бек ушайдыла», – деп, Хажос намысын сакьларгьа кюрешди. Алай даулашдан сора аны жүреги тынгьысыз болду. Андан сора аллай затла терк-терк бола башладыла.

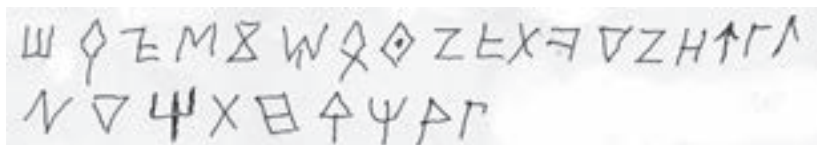
Кьысхасын айтханда уа, Хажос Мажидовични иши «как» бола тура эди. Ангылагьаныгьызча, ол кесин кёп сагьыш этип кьыйнамагьанды. Аны себепли турбазгьа, туристлеге, таулагьа да ачыуланды да, тюзге тюздю. Аны кибик фахмулу адам кесине иш тапмаймы кьаллыкь эди. Алгьа ол университетде ботаникадан бла географиядан лекцияла окьур умут этди, алай артда, оноун тюрлендирип, жазуу иш бла кюрешип тохтады. Таурухла жазып, Хажос ма ол заманда башлагьан эди.

Таба баргьан чаба барады деп бош айтмайдыла, артда ол, кьара жазууну кьойду да, назмула жазып башлады. Ма энди уа, кесигиз кёресиз, Хажос Мажидович белгили назмучуладан бириди. Таулада ётдюрген насыплы заманындан а Хажосха эсгертме, – кёккёз кьызланы адреслеринден толгьан блокнотчукь – кьалгьанды. Ол энди шахарда жашаса да, таулагьа уа ырадыды, кьалай-алай болса да, аны фахмусу анда, бийикде – төппеле, бузбаш таулада ачылгьанды.

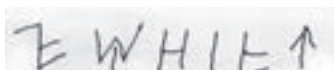




## БИЛЬБАО ШАХАРДАН ИБЕРИЙ ХАРФЛЫКЪ



28 буквенных знаков



6 гласных букв

Анда 6 ачыкь, 22-къысыкь харф барды. Жазыу 32 айтымдан къурал-гъанды. Алада 595 харф барды.

1. Иберийский фольклордан бир куплет. Анда быллай сёзле бардыла: «Чыкьчы шашы чыгъышха». Чынтты малкъар сёзле.

2. Иберий жазыудан бир айтым бу тилни алапат грамматикасына шагъатлыкь этеди.

3. (Автору темир къязыкь жулдуз бла гитче жетегейлени юслеринден жашырын тил бла айтады). Алайды да жазыуда 82 сёз, 32 айтым, 595 харф белги барды. Иберийский алфавит иберий тилге тап келишеди. Шёндогю тюрк тилледен кёп башхалыгъы жокьду. Ол санда къзазах, малкъар, къарачай тилледен. Къысха айтханда, «ж» диалектлери болгъанладан. Бу жазыу иберий тилни ариулгъун, байлыгъын да кёрюзтеди. Тюрк миллетлени ёхтеми болгъанлай турлукьду.

Испания

Иберийский алфавит из г. Бильбао VI в. до нашей эры

В надписи 32 предложений

В тексте 595 буквенных знаков

АТА ХАН ТУВ УШ ТКЪМИ АЙХМ. Это предложение ярко свидетельствует о том, что в надписи упоминается казахский род Айкым. Отец хан три рода его фамилии Айкым.

1. Один куплет из иберийского фольклора:

МИШИКЪ ШКЪО АШ ШКЪЫШКЪА.

АКЪ ШОИМ АКЪО КЪОШМКЪА.

ШИМШКЪ ОША О-ЙАКЪА.

ШИКЪШИ ШАШИМ ШИКЪШКЪА.

2. Одно предложение из иберийской надписи свидетельствующей о безупречной грамматике иберийского языка.

---

АНШИ АТАНТА ТАНИРИМНИ ШИРИНТА ШИТИ АТАМ ТОР,  
(иносказательно автор хотел сказать о созвездии малой медведицы с  
полярной звездой в ночное время.) «У твоего отца охотника на земле  
Тенгри семь отцов стоят». Таким образом в надписи 82 (Восемьдесят  
два слова) 32 предложения 595 буквенных знаков.

Иберийский алфавит соответствует всем требованиям иберийского  
языка. Иберийский язык ничем не отличается от современных тюрк-  
ских языков, таких как казахский, балкарский, карачаевский, то есть  
жокающий диалект. Эта надпись свидетельствует о красоте и богатстве  
иберийского языка. И всегда будет гордостью тюркских народов, живу-  
щих на нашей планете Земля.

г. Нальчик 2012 год. 10 октября.

***АЛИШЕВ Абду-Гапар***



# САУЛУКЪ-ЭСЕНЛИК

## *Жангы жыл бла!*

*Хар инсан да жангы жылны жомакъныча сакълайды. Андан бир ахишылыкъла излейди. Хар бирибизни да иги муратларыбыз толсунла. Къайгыыла, жарсыула, ауруула, башха къыйынлыкъла эски жылда къалсынла.*

*Дунияда эм байлыкъ саулукъду да, бир адам саулугъундан къыйналмасын. Барыбыз да, тау кийиклерича, саулукълу болайыкъ. Къурусунла жер башындан аурууланы уллулары, гитчелери да.*

*Къыралыбыз да тынчлыкълы, ырахатлы болсун. Адамыны жашау къолайы да кюнден-кюннге кѳбее барсын. Жашла, къызла да юйдегили бола, арбазлада сабий тауушла эшитилсинле. Ныгышларыбыз да акъсакъалладан толу болсунла. Хар кимни да, бу жылдан башлап, жашауу, чууакъ кюнча, жарыкъ болсун.*

*Алгышыбызгъа файгъамбар «Амин» десин, сыйлы Аллах къабыл этсин.*

## СОДАДАН ДАРМАНЛА

Адамны аркъа жилиги, жиклери ауруй эселе, анга быллай халкъ багъыу барды. Уллу къашыкъ жарты соданы жарым стакан жууурт айранны, дагъыда бираз къара будай гирахланы бирге къошуп, иги къатышдырып, жылы жарыкъ жерде 3-6 сагъат тутаргъа керекди.

Андан сора сюзюп, аны бла алты къат марляны жибитип, ауругъан жерге салып, байларгъа керекди. Байлауну хар кюнден алышындыра, юч ыйыкъны алай этигиз. Башында айтылгъан ауруулагъа багъыуну бу амалы иги жарайды.

Аякълары кѳбюп, терк арып къыйналгъанлагъа да быллай бир амал юйретейик. Беш уллу къашыкъ соданы он литр жылы суда эритип, аякъланы ары салып, онбеш минут тутаргъа керекди. Къауум кере алай этилсе, ауругъаннга себеплик болады.

Къаты жѳтел къысхан эсе, уллу къашыкъ жарты соданы, бир уллу къашыкъ эриген ич жауну бир стакан сют бла къатышдырып, къайна-тып, суугъандан сора, аз-аз ичерге керекди. Жата туруб а эриген ич жауну кѳкюрегизге сюртюгюз эм ич кѳлек кийип жатыгъыз. Бу багъыуну толусунлай иги болгъунчу этерге керекди.

## ИММУНИТЕТИГИЗ КЪАРЫУСУЗ БОЛГЪАН ЭСЕ

Лѳкъуну (итбурун), къызыл тукъюзгюнню, къара дугъумну кѳгетлерин бирге къошуп, ууакъ этип, аны уллу къашыкъ бла бирине эки стакан къайнар сууну къуюп, къатышдырыргъа керекди. Андан сора башын жылы зат бла жабып, бир сагъат тутаргъа. Суугъандан сора марля бла сюзюп, кюннге юч кереге ичип тауусугъуз.

\*\*\*

Лёкьуну, нанькьны кёгетлерин жашил чайгъа къошугъуз. Бир уллу къашыкъ жашил чайны лёкьуну да юч уллу къашыкъ, нанькьны да эки къашыкъ кёгетин ууакъ этип, эки стакан къайнар суу къуюп, термосда беш сагъат тутаргъа керекди. Бираз сууугъандан сора, жылылай бир кюннге ичип тауусугъуз.

\*\*\*

Къара тукъюзгю бла лёкьуну кёгетлерин бирер уллу къашыгъын алып, ууакъ этип, анга 1,5 стакан къайнар суу къуюп, башын жабып, юч сагъат тутаргъа керекди. Андан сора марля бла сюзюп, ючге бёлюп, бир кюннге ичерге керекди.

Бу амал жётелге да жарайды, адамны иммунитетин да кючлейди.

## ТАМАКЪ АУРУУ

Тамакъ ауруудан арталлыда сау этер амал юйретейик. Кёп адамлагъа болушханды.

Алоэ хансны эм тюбюнде чапырагъын кесип, жуууп, ариу этип, къургъакъсытыгъыз. Столгъа кружка салыгъыз. Бир уллу къашыкъ бал эм къара чайны бир пакетчигин да. Дагъыда бир уллу къашыкъ лимон сок къошугъуз. Сора кружка толгъунчу къайнар суу къуюгъуз. Сууну къуйгъандан сора къашыкъ бла къатышдырыгъыз.

Ол кезиуде алоэ хансны чапырагъы башына чыгъар эм жашил бояуун сарыгъа тюрлендирир. Къайнар сууну хайырындан аны согу чыгъып те-бирер. Бал да саулай эрийди.

Сора, башын жабып, сууугъунчу тутаргъа керекди. Андан сора юч-тёрт уртлам этерге керекди. Беш-алты сагъатдан сора ауруу селее башлайды.

Быллай чай аш орунлары ауругъанлагъа, аракъыдан кеф болуп къый-налгъанлагъа эм адамны ашха ачаргъа иги болушады.

## ХАНСЛА ЭТ КЪОЗЛАГЪАНЛАГЪА ЖАРАЙДЫЛА

Аш орунда эт къозлагъанлагъа жарагъан къауум амал юйретейик.

Мурткуну бир уллу къашыкъ къургъакъ чапыракъларына бир стакан къайнар суу къуяргъа. Башы жабылгъан орунну ичинде сууукъ сууда 15 минут тутугъуз. Дагъыда андан чыгъарып, 45 минут тутугъуз. Анга бир уллу къашыкъ бал къошуп, иги къатышдырып, сора аз-аз ичип, бир кюнню ичинде аны бошагъыз.

\*\*\*

Бир уллу къашыкъ мурткуну кёгетлерин алып, жарым литр къайнар суугъа къуюгъуз. Дагъыда 5 минут къайнатыгъыз, эки сагъат сууутугъуз. Сора марля бла сюзюп, бал къошуп ичигиз.

\*\*\*

Мурткуну кёгетлерин кесин ашаса да, саулукъгъа хайырлыды.

\*\*\*

Аш орунда эм чегилеринде эт къозлагъанлагъа чистотел ханс да бек иги жарайды. Май айда, ол чагъып тебирегенде, сыгъып, суууна эки кере кёп аракъы къуюп, холодильникге салыгъыз.

Кюннге ашардан жарым сагъат алгъа уллу къашыкъ бла юч кере ичигиз. Багъыуну юч айны ичинде бардырыгъыз.

## ЖЮРЕК ЭМ КЪАН ТАМЫР АУРУУЛА

Жюрек эм къан тамыр аурууладан себеплик этген бир къауум амал юйретейик.

Биринчи амал. Баппаханни юч уллу къашыкъ тамырларын, жабышмакъны тёрт уллу къашыкъ гюллерин, мелисса хансны уллу къашыкъ бла бирин, дугъуманы 1/4 къашыгъын, 1/3 стакан корианданы мяля оруннга салып, 250 мл. къайнар суу къуюп, башын къаты жабаргъа. Сууугъандан сора сюзюп, ючге бёлюп, бир кюнню ичинде ичерге керекди.

\*\*\*

Жюрек кёп сылтауладан ауруйду. Ол санда къан тамырланы басмылары кётюрюлгенлери, жюрекни бир халда ишлемегени дагъыда башхала. Жюрек тап ишлер ючюн жабышмакъны юч уллу къашыкъ кёгетин, пустырник хансны да аллай бирин, 2-шер къашыкъ валериана бла мелиссаны, дагъыда уллу къашыкъны жартысы кориандр бла мускат къозну къошуп, тынгылы къатышдырып, аны юч уллу къашыкъ бла жартысын 1,5 стакан къайнар суугъа къошаргъа.

Жарым сагъат сууугъандан сора, марля бла сюзюп, бир кюннге юч кереге ичигиз.

***ЖАБОЛАНЫ Асият***

## **ЗАЛИЙ ТУУГЪАНЛЫ 95 ЖЫЛ**

ЭФЕНДИЛАНЫ САЛИХ. Адабиятыбызда кыйыны уллуду. <i>Статья</i> .....	2
МУСУКАЛАНЫ САКИНАТ. Эрликни эм сыймекликни юсюнден. <i>Статья</i> .....	8

## **ШАУАЛАНЫ ХАСАНГА - 75 ЖЫЛ**

ТОЛГЪУРЛАНЫ ЗЕЙТУН. Шауаланы Хасан: аны чыгъармачылыгы. <i>Статья</i> .....	13
ЭРКЕНЛАНЫ КЪАЗИЙ-МАГОМЕТ. Прозада кесини ызы. <i>Статья</i> .	27
ЛАЙПАНЛАНЫ ЗАРИЯТ. Шауаланы Хасан: «Кюбюрде табылган повесть. <i>Статья</i> .....	33
ШАУАЛАНЫ ХАСАН. Мария ханум. <i>Повесть</i> . .....	39

## **КЪАРЫНДАШ АДАБИЯТ**

КЪУМУКЪ ПОЭЗИЯ. ....	73
----------------------	----

## **СЕЙИРСИНДИРТМЕ СЁЗЛЮК**

ТЁПШЕЛАНЫ АЛИМ. <i>Ангылатмала</i> .....	118
--	-----

## **БИРИНЧИ ТЮБЕШИУ**

ЁЗДЕНЛАНЫ ХИЗИР. <i>Назмула</i> .....	164
ЗЕЙТУН ГЕККИ. <i>Назмула</i> . .....	171

---

## **САХНА**

САРАККУЛАНЫ АСИЯТ. Къайсын бла театр. *Статья*. ..... 177

## **ТАУ ХАПАР**

ЭРИКГЕНЛАНЫ ФАТИМА. Анасындан бйлыкъгъан жаш. *Хапар*. 190

## **ЖАШ КЪАЛАМЛА**

РАХАЙЛАНЫ ДИАНА. Ачыкълаялмагъан сагъышларым. .... 193

## **ЧАМХАНА**

ГЛАШЛАНЫ АЛАН. *Чам хапарла* ..... 196

## **ЭНЧИ ОЮМ**

АЛИШЕВ АБДУ-ГАПАР. Бильбао шахардан иберий харфлыкъ ..... 217

## **САУЛУКЪ-ЭСЕНЛИК**

ЖАБОЛАНЫ АСИЯТ. *Халкъ дарманла* ..... 219



**МИНГИ ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 6 (166)**

*Литературно-художественный  
общественно-публицистический журнал*

*На балкарском языке*

Соучредители  
Министерство по СМИ, общественным  
и религиозным организациям,  
Союз писателей КБР

Свидетельство о регистрации № 0037 от 16 декабря 1998 г.

Художник Баккуев Владимир

Технический редактор, компьютерная верстка *Л. М. Батитова*  
Корректор *Р. А. Боттаева*

Подписано в печать 29. 11. 12. Формат 60 x 90 <sup>1</sup>/<sub>16</sub>. Бумага офсетная. Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная. Усл. печ. л. 14,00  
Уч.-изд. л. 12,50. Тираж 2000 экз. Заказ №. Цена свободная. Адрес  
редакции: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5.

---

*Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюриютмейди. Къол жаз-  
малагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдыла. Басмаланн-  
ган затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кез къарамы бирча  
болмазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы баиша жерде басма-  
лагъанда: «Была «Минги Таудан» алыннгандыла», – деп чертген борчду.*